

ALBERT DELAHAYE

VRAAGSTUKKEN IN DE
HISTORISCHE
GEOGRAFIE VAN
NEDERLAND

DEEL I: NOVIOMAGUS
DORESTADUM
WALACRIA
BATUA
RENUS

FA. W. VORSSELMANS

ZUNDERT

1965

VRAAGSTUKKEN IN DE
HISTORISCHE
GEOGRAFIE VAN
NEDERLAND

DEEL I

INHOUD

1. INLEIDING	1
2. DE RESIDENTIE NOVIOMAGUS :	
a. Verwarring tussen Noyon en Nijmegen	7
b. Methode van onderzoek	13
c. Woonplaats van de Bataven	21
d. De plaats van Noviomagus	68
e. De rivier Vahalis	119
3. DORESTADUM EN ZIJN RAAKPUNTEN :	
a. Dorestadum	126
b. Walacria	147
c. De Batua	155
4. HET RENUS - RIJNPROBLEEM	166

D E E L I I

I N H O U D

5. HET TRAJECTUM VAN ST. WILLIBRORD :

- a. De drie Trajecta
- b. St. Willibrord
- c. Friezen, Saksen en Vilten
- d. Het bisdom Trajectum
- e. De bronnen van het bisdom Utrecht
- f. De goederen van St. Willibrord en van Echternach
- g. De goederen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen

6. INDEX

(Deel II verschijnt afzonderlijk).

1. INLEIDING

Toen ik in 1955 in „De Gelderlander” enige artikelen publiceerde, waarin ik in voorzichtige termen twijfel uitsprak aan de historiciteit van de Karolingische traditie van Nijmegen, had ik erop gerekend (achteraf gezien was dit naief!), dat mij de gelegenheid zou worden gegeven deze twijfel nader toe te lichten, en stap voor stap door te dringen in wat ik als een mystificatie in de Nijmeegse geschiedenis meende te zien. Op dit tweetal inleidende artikelen, waarin nog weinig positiefs was gezegd, volgden echter terstond onverwacht felle reacties van vaklieden en leken. Deze reacties dwongen mij ertoe, enigszins voorbarig, mijn kaarten open te leggen, hoewel in mijn oorspronkelijke opzet de tijd daarvoor nog niet gekomen was.

In mijn boek „Het mysterie van de Keizer Karel-stad”, in 1958 verschenen, heb ik het Nijmeegse probleem zover uiteengezet, als mijn inzichten toen reikten. In de opzet en de uitwerking van die studie zijn verschillende fouten gemaakt, die ik gedeeltelijk zelf heb ingezien, en voor een ander deel mij vriendelijk door de critici werden aangewezen.

Wellicht de grootste fout van mijn vorige studie was, dat er allerlei zaken bijgehaald zijn, die mij persoonlijk wel van gewicht toeschenen, doch die bij nader inzien met de kwintessens van de zaak weinig uitstaande hebben. De gegevens over de Karolingische residentie zijn via de geschreven bronnen tot ons geraakt. Ik ben tot het inzicht gekomen, dat alléén deze bronnen bij het onderzoek betrokken dienen te worden; alle andere zaken zijn van ondergeschikt belang. De hierna volgende studie is dan ook uitsluitend op de geschreven bronnen gebaseerd. Andere gegevens, bijvoorbeeld uit de oudheidkunde, de taalkunde, de traditie, de topografie en de institutie van Nijmegen, zullen slechts bij het onderzoek betrokken worden voor zover zij noodzakelijk of nuttig zijn om bepaalde teksten te verklaren of toe te lichten.

Een andere kapitale fout is voortgekomen uit angst. Toen bij mij het inzicht rijpte, dat de tot nog toe als historisch betrouwbaar aanvaarde Karolingische traditie van Nijmegen mogelijk op onwaarheid berust, drongen talloze konsekwenties met betrekking tot de vroege geschiedenis van Nederland zich onweerstaanbaar op. Blijkens de teksten immers heeft de Karolingische residentie Noviomagus nauwe raakpunten met de Batua, met Dorestadum en met Trajectum. Was de Karolingische residentie niet Nijmegen, dan komen veel traditionele opvattingen over de geschiedenis van ons land op losse schroeven te staan. Moet die residentie met zekerheid in Noord-Frankrijk worden gelokaliseerd, dan sleept zij een groot aantal, altijd als oer-Nederlands beschouwde gegevens met zich mee. Van de geschiedenis van Nederland tot de 10e eeuw blijft dan niet veel meer staan. Dát durfde ik in 1958 nog niet aan, met het gevolg, dat mijn bewijsvoering op vele en belangrijke punten te kort schoot. (1) In de hoop, dat de animositeit, rondom deze kwestie ontstaan, tot rust is gekomen, en de sereniteit, nodig voor wetenschappelijk werk, is weergekeerd, durf ik nu zeggen, wat in 1958 al te angstvallig verzwegen werd.

Uiteraard betreur ik het zeer, dat mijn studie voor Nederland slechts destructief is. Heb ik de bronnen goed verstaan en geïnterpreteerd, en bewijs ik mijn stellingen wetenschappelijk aanvaardbaar, dan moeten enige geliefde tradities worden losgelaten. Waarschijnlijk zullen er lezers zijn, die van de konsekwenties schrikken. Zij zullen echter enige goede wil moeten betrachten, en het betoog geduldig tot het einde volgen, want het opzetten van de stekels bij de eerste vreemd aandoende stelling komt de wetenschappelijke rust niet ten goede. Wie deze studie serieus in zich opneemt, valt mij misschien niet volledig bij, doch komt wel tot een gefundeerde twijfel aan de tot heden geldende historische zekerheden. Gelukt het mij, deze twijfel bij de vaklieden te wekken, dan acht ik mijn doel ruimschoots bereikt.

Welbewust heb ik ernaar gestreefd, een polemische tendens zoveel mogelijk te vermijden, al is dit uiteraard moeilijk bij het verdedigen van stellingen, die flagrant ingaan tegen de fundamenteën van de Nederlandse geschiedschrijving. Behandel ik wel bezwaren, opmerkingen en tegenwerpingen, rechtstreeks of zijdelings tegen mijn stellingen ingebracht, dan beschouwe men dit niet als polemie (waarmede toch meestal een minder zakelijke instelling wordt geassocieerd), doch als een onmisbaar bestanddeel van een zo volledig en grondig mogelijke behandeling van het onderwerp. Zou ik de mij bekende tegenwerpingen niet bespreken, dan zou ik de schijn wekken hiermede geen raad te weten. (2)

Veel detailkwesties heb ik niet, of niet geheel, tot klaarheid kunnen brengen. Het tegendeel zou trouwens in deze materie, uit dit tijdperk der geschiedenis, moeilijk geëist kunnen worden. De materie is zeer ingewikkeld en dikwijls wordt zij in de bronnen slechts summier belicht. Zelfs bij de uitvoerigste behandeling zullen er nog wel vraagpunten overblijven. In reeds eeuwen ingeburgerde dwalingen, van een omvang, die vóór het onderzoek niemand had kunnen bevroeden, is zulk een spraakverwarring ontstaan, dat de details niet altijd geheel bevredigend te verklaren zijn.

In diverse raakpunten was ik gedwongen mij te beperken tot de hoofdzaken, hoe aantrekkelijk een verdieping van het onderzoek, een uitputting der bronnen tot op de bodem, ook was.

Voor veel details, die niet volledig op te helderen zijn, zouden redelijke en aanvaardbare veronderstellingen gegeven kunnen worden. Ik beperk mij evenwel tot de lokalisaties, die als absoluut zeker of vrijwel zeker te verdedigen zijn. Kan een plaats, in de oude bronnen genoemd, met redelijke zekerheid in een bepaald landschap of een bepaalde streek worden gelokaliseerd, maar blijkt niet duidelijk, welke huidige plaats ermee geïdentificeerd moet worden, dan zou de aanvankelijke zekerheid slechts verzwakt worden door een veronderstelling, die immers altijd aanvechtbaar is.

Als eerste punt van onderzoek is de Karolingische traditie van Nijmegen genomen; omdat deze, al was zij in schijn sterk en onomstotelijk, het gemakkelijkst op haar historische betrouwbaarheid te onderzoeken is. De

residentie Noviomagus is door meerdere teksten geografisch verbonden met het Eiland der Bataven en met Dorestadum, zodat een onderzoek of het Eiland der Bataven de Betuwe, en Dorestadum werkelijk Wijk-bij-Duurstede is geweest, niet te vermijden is. Tussen Noviomagus en Trajectum bestaan in de bronnen weinig of geen rechtstreekse raakpunten; des te meer echter tussen Dorestadum en Trajectum. Noodzakelijk is derhalve, de juiste plaats van het oude Trajectum vast te stellen. Samen met de plaatsen noemen de bronnen talloze malen de rivieren; ook deze dienen in het onderzoek betrokken te worden, evenals verschillende landschappen, die op hun beurt weer met de steden en de rivieren samenhangen.

Uit mijn nieuwe inzichten over de vroege geschiedenis van Nederland volgen waarschijnlijk nog meer konsekwenties. Voorlopig distancieer ik mij hiervan, niet alleen, wijl zij bij dit onderzoek niet betrokken zijn, maar voornamelijk, omdat er a priori niet gesteld kan worden, dat zij staan of vallen met de historische tradities, die ik in twijfel trek. Zij moeten geval voor geval onderzocht worden. Wanneer ik derhalve raakpunten tussen andere gegevens en de bestreden tradities niet behandel, dan wil dit niet zeggen, dat ik deze gegevens als historisch vaststaand aanvaard, doch evenmin, dat ik hun historiciteit verwerp. De essentiële en duidelijke raakpunten komen vanzelf aan de orde; de zijdelingse en verder verwijderde behoeven voorlopig niet onderzocht te worden, al staat het voor mij vast, dat enkele ervan in hoofdzaak of in detail een diepgaande correctie behoeven. Men zij echter voorzichtig met de conclusie, dat een of ander raakpunt zich radikaal tegen mijn stellingen verzet. In de loop van deze studie zal meermalen blijken, dat gegevens, die op het eerste gezicht ernstige moeilijkheden opleveren, heel gemakkelijk volledig bevredigend in de nieuwe reconstructie der feiten ingepast kunnen worden.

* * *

Mijn opvattingen, neergelegd in de publikatie van 1958, moet ik in veel punten corrigeren, of aanvullen, in bepaalde gevallen zelfs helemaal vervangen door nieuwe inzichten. Dit behoeft geen verbazing te wekken. Het zou integendeel wél tot verwondering aanleiding hebben mogen geven, indien het mij bij de eerste poging gelukt was enige diep ingewortelde mystificaties volledig op te helderen.

Bij deze studie, vrijwel geheel op oude teksten gebaseerd, is een uitvoerige documentatie onmisbaar. De noten zijn evenwel tot het noodzakelijkste beperkt gebleven. Staan teksten tussen aanhalingstekens, dan betekent dit, dat de bron letterlijk (uiteraard in vertaling) geciteerd is. Worden plaatsnamen onveranderd uit de bronnen overgenomen, dan is dit in de noot duidelijk gemaakt door een deel van de originele tekst aan te halen. In sommige gevallen, waar het van belang werd geacht, is ook om andere redenen een deel van de originele tekst gegeven, waar het om gaat; meestal wordt daarvan geen vertaling gegeven, als de kwintessens ervan reeds voldoende is verwerkt.

* * *

Rest mij nog, aan velen mijn welgemeende dank uit te spreken voor de morele en de daadwerkelijke steun.

Op de eerste plaats gaat mijn erkentelijkheid uit naar die historici, waarbij zich ook terzake deskundige mediaevisten bevinden, van wie mij bekend is geworden, dat zij mijn stellingen inzake de Karolingische traditie van Nijmegen ofwel aannemen, ofwel niet als onmogelijk verwerpen. Het zou wel prettig zijn geweest, als zij zich, toen de kritiek in alle felheid losbrak, achter mij hadden gesteld; van de andere kant begrijp en respecteer ik ten volle hun stilzwijgen in het openbaar. De wetenschap, dat zij mijn stellingen niet als een waanidee beschouwden, is de belangrijkste aanleiding ertoe geweest, dat ik het onderzoek heb voortgezet.

Even grote, misschien zelfs grotere dank ben ik aan de critici verschuldigd. Zij hebben mij onbarmhartig de fouten aangetoond; ik heb mijn best gedaan die nu te vermijden. Daar ik bij voorbaat aanneem, dat het ook hen om de zuivere historische waarheid gaat, en niet om het eigen standpunt, heb ik hun kritiek (al was die niet altijd in hyper-beleefde termen vervat!) opgenomen als welgemeende raadgevingen. In elk geval hebben zij mij op talloze punten de weg gewezen, waarop de problemen benaderd moeten worden. Ik koester geenszins de illusie, hen met deze studie op slag te „bekeren”, doch ik meen hen wel te mogen verzoeken, de problemen ernstig te nemen, daar er meer dan voldoende gronden aanwezig zijn, om de twijfel te aanvaarden. De gebruikte kwalificaties als: „onzin”, „gevaarlijke onzin” of „berucht schrijver” waren wel zeer misplaatst.

Aan de Paters S. J. van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen, waar ik vele dagen te gast was, mijn dank voor het openstellen van hun rijke bibliotheek.

De heer P. Prins te Beverwijk heeft mij spontaan aangeboden, het manuscript op taal en dictie te corrigeren. Als zuiderling, met een eigen taal (!), en gevangen in de ismen uit de buurt van het Vierlandpunt, heb ik het aanbod van een Engelbewaarder van het A. B. N. met graagte aanvaard. Te oordelen naar hetgeen ik van de corrector terugkreeg, was dit een verstandig besluit. Ik ben de heer Prins zeer erkentelijk voor zijn nauwgezette arbeid.

Zeker niet het minst ben ik dank verschuldigd aan Vader Abt en de Paters Benedictijnen van de St. Paulus-abdij van Wisques (Saint-Omer, Pas-de-Calais). Door een gelukkige bestiering heb ik daar een operatie-basis gevonden voor mijn onderzoekingen in de regionale historische literatuur, en voor exploraties in het landschap, waarvan de kennis gebleken is onontbeerlijk te zijn voor het lokaliseren en het begrijpen van de teksten. Aanvankelijk wist ik het niet, doch het werd van lieverlede duidelijk, dat Wisques het middelpunt was van de streek, waar mijn onderzoekingen mij heen leidden.

De adbij van Wisques beschouwt zich min of meer als de opvolgster van de abdi van Saint-Bertin te Sint-Omaars. Deze abdi, in de Franse Revolutie teniet gegaan, heeft direkt en indirekt enige duidelijke raakpunten gehad met voormalige kerken en goederen van St. Willibrord, zodat het onderzoek in deze streek wel zeer boeiend is geweest.

Het is mijn gewoonte, aan elke studie een motto mee te geven. Dat van mijn vorig boek, een gevleugeld woord van Thomas à Kempis: „De boeken spreken aan eenieder gelijk, doch zij worden niet gelijk door eenieder verstaan”, is meer dan ooit gebleken juist te zijn geweest. Enige kritici waren over de keus van dit motto niet goed te spreken; hun bezwaren zijn mij niet geheel duidelijk geworden. Voor deze studie heb ik de serene spreuk van de Karolingers genomen, welke tevens een geliefde uitdrukking van St. Willibrord was. Zij omspannt de gehele behandelde materie; zij richt de blik op God, die de Absolute Waarheid is. Zij moge tenslotte mijn tegenstanders de indruk geven, dat het mij niet te doen is om „Rechthaberei”, doch dat mijn enige drang is geweest, de historische waarheid te zoeken

IN DEI NOMINE FELICITER.

AANTEKENINGEN:

(1) Het is te voorzien, dat zij, die de tradities willen handhaven, tegen deze studie zullen aanvoeren, dat ik aan het Nijmeegse probleem een dusdanige uitbreiding heb gegeven en zoveel consequenties heb verbonden, dat alle raakpunten tussen Nederlandse historische gegevens en Noviomagus voor Nederland worden afgewezen, om zodoende mijn beweringen over de Nijmeegse geschiedenis maar te kunnen handhaven.

Om het bovenstaande mogelijke verwijt te voorkomen, staan de onderdelen van deze studie volledig los van elkander. Vanzelfsprekend zijn er raakpunten tussen de drie delen, welke om bespreking vragen, doch de bewijsvoering kon zo opgezet worden, dat de dislokatie van het éne niet bewezen wordt met de (bewezen of veronderstelde) dislokatie van het andere. Er zal blijken, dat elk van de drie belangrijke onderwerpen voor Nederland, geheel op zichzelf genomen, mag en moet betwijfeld worden. Het omverstoten van één traditie is beslist niet nodig, om het verwerpen van de andere „rond” te krijgen.

(2) STOLTE, H. Nijmegen is toch Noviomagum. Brochure der Stichting I.V.I.O. A.O.-reeks. Amsterdam, 1958.

De mededeling van de redactie, dat zij mij ruimte beschikbaar wilde stellen, om op de uiteenzetting van de heer Stolte te antwoorden, en dat ik dit geweigerd zou hebben, is geheel in strijd met de waarheid. Een dergelijk verzoek heb ik nimmer ontvangen. Het is mij volkomen onbegrijpelijk, waarom een redactie, die in haar prospectus beweert de wetenschappelijkheid te betrachten, een aperte onwaarheid publiceert. Haar mededeling heeft, volkomen ten onrechte, bij veel lezers een twijfel gewekt aan de standvastigheid van mijn overtuiging.

Mijn repliek op de uiteenzetting van Stolte zou overigens niet veel plaats-ruimte gevorderd hebben. Zij zou zich beperkt hebben tot de opmerking, dat Stolte zijn identificatie van het Noviomagus der Peutinger-kaart met Nijmegen op geen enkele manier bewezen heeft; en tot de vraag, waarom de schrijver het zogenaamde Karolingisch paleis van Nijmegen, de kern van de zaak, niet in zijn beschouwing betreft.

2. DE RESIDENTIE NOVIOMAGUS :

a. Verwarring tussen Noyon en Nijmegen.

Aan het vermoeden, dat de Karolingische en post-Karolingische residentie Noviomagus, altijd in Nijmegen gedacht, in feite in Noyon te lokaliseren is, ligt de veronderstelling ten grondslag, dat er een verwarring tussen de beide steden moet zijn opgetreden. De mogelijkheid van zulk een verwarring is er reeds door het feit, dat de vroege schrijvers, die over het algemeen in het Latijn schreven, de residentie aanduiden met de naam Noviomagus of een variant van dit woord, onder welke naam beide steden bekend zijn. Het zou dus niet vreemd behoeven aan te doen, als de steden inderdaad onderling verwisseld zijn. Het is echter niet voldoende, dit als een mogelijkheid aan te nemen; de verwarring moet onomstotelijk als een feit worden aangetoond, daar zij een min of meer noodzakelijke basis vormt om de opvatting aannemelijk te maken, dat de Karolingische residentie aan de verkeerde van de beide steden kan zijn toegeschreven.

Dat die verwarring bestaat, is al heel gemakkelijk aan te tonen. De bewerkers der grote bronnen-publikaties, de „Monumenta Germanica” en het „Recueil des Historiens des Gaules et de la France”, zijn met de naam Noviomagus en diens varianten op een vreemde manier omgesprongen. Deze series bevatten de teksten van kronieken en oude geschriften, uitgegeven en van commentaar voorzien door de kopstukken der Duitse en Franse historici. In de voetnoten en vooral in de indices lokaliseren de bewerkers de in de teksten voorkomende plaatsnamen. Voor het geval dat zij een plaatsnaam toewijzen aan een bekende plaats, geven zij de gebruiker geen vingerwijzing, maar passen zij welbewust en vol overtuiging een interpretatie toe. Zij stellen geen mogelijkheid voor, maar lokaliseren de plaatsnamen overeenkomstig de heden bij de historici levende opvattingen. Deze lokalisaties, deze interpretaties weerspiegelen derhalve de lokaal-geografische situering van de historische feiten. Zij duiden aan, waar de historici denken, dat bepaalde feiten zijn geschied. Een foutieve lokalisatie zal over het algemeen een fout zonder méér zijn, met minder of meer konsekventies naargelang van de belangrijkheid van het feit, waarover het gaat; zij wordt vroeg of laat wel ontdekt en rechtgezet. Wanneer echter de bewerkers der bronnen Noviomagus-teksten foutief lokaliseren, en daarbij door de kontekst, door details, door tradities of door wetenschappelijke hantering blijkt, dat op beide steden, Noyon en Nijmegen, de toepassing geschiedt van dezelfde historische feiten, dan komen wij daarmee rechtstreeks tot de kern van het probleem over het paleis van Karel de Grote. Dan immers is er alle reden tot de vraag, waar deze residentie nu precies lag. Bovendien blijkt ook, dat de twijfel, die ten aanzien van het Romeinse en het Karolingische Noviomagus gerezen is, zeer strikt beperkt blijft tot de beide steden, en dat andere plaatsen, onder de oude naam van Noviomagus bekend, tot de oplossing van dit probleem niets kunnen bijdragen.

Staat eenmaal vast, dat bepaalde personen, zaken en feiten aan een verkeerde stad zijn toegewezen, dan verdient geen enkele interpretatie met betrekking tot het problematische Noviomagus nog langer ons vertrouwen, want dan is het vermoeden gewettigd, dat er een totale misvatting in het spel is.

Er zouden tientallen voorbeelden gegeven kunnen worden van apert foutieve verklaringen van de naam Noviomagus. De teksten, waarbij dit geschiedde, handelen niet over de Karolingische residentie; zij houden daar in het geheel geen of slechts een ver verwijderd verband mee. Was het niet zo'n droevige zaak, dan zou het zelfs vermakelijk kunnen zijn te vermelden, hoe in het éne deel der bronnen-uitgaven een bepaalde tekst over Noviomagus op Nijmegen wordt toegepast, terwijl in een ander deel van dezelfde serie (dat door een ander historicus werd bewerkt) dezelfde zaak of dezelfde persoon zonder enige opmerking of nadere verklaring in Noyon wordt geplaatst. Het heeft geen zin, al deze misvattingen op de voet te volgen en met elkander te vergelijken, hoewel het bepaald leerzaam zou zijn in details na te gaan, waar de interpretaties van de Monumenta Germanica en van het Recueil van elkander afwijken. Daar beide standaardwerken zich slag op slag vergissen, wordt slechts een greep gedaan uit de meest sprekende voorbeelden, waarbij er nadrukkelijk op gewezen moet worden, dat deze opsomming met een groot aantal andere passages uitgebreid kan worden. Met de afzonderlijke teksten wordt het helemaal duidelijk, dat er bij de historici een diepgaande verwarring bestaat tussen Noyon en Nijmegen. (1) Deze voorbeelden mogen ook voldoende zijn, om iedereen ten scherpste te alarmeren, als straks de residentie zelf aan de orde wordt gesteld.

De *Gesta episcoporum Cameracensium* (2) verhalen over de kroning van Conrad, waarbij de bisschoppen van Keulen, „Noviomagus”, Verdun, „Trajectum” en Luik tegenwoordig waren. Op een andere plaats spreekt dezelfde bron (3) over Immo, bisschop van „Noviomagus”. De *Annales Gandenses* schrijven over Transmarus (4), en over Rudulfus, (5) beiden bisschoppen van „Noviomagus”. In al deze gevallen verbinden de Monumenta Germanica de bisschoppen met Nijmegen ! (6) Zelfs voor hem, die maar oppervlakkig op de hoogte is met de geschiedenis van Nijmegen of de kerkgeschiedenis van Nederland, is het zo helder als glas, dat deze interpretaties fout zijn. Nijmegen heeft nooit een bisschopszetel gehad. Bovendien blijkt uit andere teksten afdoende, dat Transmarus (7) en Immo (8) in Noyon hun zetel hebben gehad.

In het jaar 1018 werd er in „Noviomagus” een concilie gehouden. De tekst van de *Annalista Saxo* (9), die dit verhaalt, wordt door sommige historici op Nijmegen toegepast (10), door andere op Noyon (11). Dit bericht raakt nauw aan de residentie zelf, daar tevens medegedeeld wordt, dat Keizer Hendrik II en zijn vrouw Cunegundis het Paasfeest te Noviomagus vierden en daar het concilie bijwoonden.

Floris IV, graaf van Holland, werd in 1234 in Picardië tijdens een steekspel gedood. Lang heeft men gedacht, dat dit toernooi te Nijmegen heeft plaats gehad, doch dit evenement is door de Franse historici met stelligheid voor Noyon opgeëist, daar het volgens hen duidelijk is, dat het toernooi uitgeschreven was door Franse edelen, wier vrouwen ook aanwezig waren, hetgeen uit de teksten blijkt, en het steekspel moeilijk elders dan in Frankrijk verondersteld kan worden. (12) Deze verwarring is van bijzondere betekenis, omdat zij slaat op een gebeurtenis uit een later tijdvak, toen Nijmegen al lang een keizerlijk paleis had en dat van Noyon reeds verdwenen was. Enerzijds ligt hierin wel een verklaring voor het feit van de verwarring. Anderzijds echter was er weinig aanleiding voor, want uit de beschrijving der gebeurtenis vallen voldoende details te lezen, waarom zij lokaal-geografisch in Frankrijk geplaatst moet worden. Dat de graaf van Holland en de plaats Noviomagus samen zijn genoemd, heeft tot de dwanggedachte geleid, dat Nijmegen was bedoeld. Deze misvatting toont aan, hoe gemakkelijk de beide steden onderling verwisseld zijn geworden. Als deze gebeurtenis uit een laat tijdvak ten onrechte in Nijmegen is verondersteld, behoeft het niet de minste verbazing te wekken, dat feiten, personen en zaken uit daaraan voorafgaande eeuwen eveneens foutief in Nijmegen zijn gelokaliseerd.

In de verwarring tussen Noyon en Nijmegen is geen sprake van incidentele gevallen, van enkele interpretaties, die, elk op zichzelf rechtgezet, de grote historische tradities onaangetaast laten. Er heeft integendeel een fundamentele misvatting plaats gevonden. Dit wordt duidelijk en afdoende geïllustreerd door de berichten over de bezoeken van de Noormannen aan Noviomagus. De passages uit de kronieken zijn op beide steden toegepast (dikwijls worden dezelfde teksten met beide steden in verband gebracht), zodat wij merkwaardigerwijs in de geschiedenis van beide steden precies hetzelfde rijtje jaartallen tegenkomen van de aanvallen der Noormannen. Voor de goede orde moet dit lijstje gegeven worden, zodat, wie dit verkiest, in de geschiedenis van Noyon en in die van Nijmegen deze bijzonder intrigerende doublure volgen kan. Het zijn de jaren: 837, 838, 841, 859, 870, 880, 881, 882, 890 en 925. (De teksten zelf, die voor ons onderzoek van belang zijn, komen straks ter sprake).

Zelfs voor een leek op historisch gebied moet het duidelijk zijn, dat in deze interpretaties een grote fout schuilt. (13) Het moet immers a priori als een onmogelijkheid worden beschouwd, of minstens als een onaanvaardbaar toeval, dat de Noormannen in precies dezelfde jaren beide steden, zover van elkander gelegen, hebben bezocht, die bovendien dezelfde naam dragen. Enkele berichten over de Noormannen delen mede, dat zij bij hun bezoeken aan Noviomagus het Karolingisch paleis aldaar op het oog hadden. Kunnen deze berichten met zekerheid aan één van de twee steden worden toegeschreven, dan vormen zij evenzoveel bewijzen voor het bestaan van het Karolingisch paleis in deze stad. Tevens wordt dan de andere stad categorisch uitgesloten. De berichten over de Noormannen moeten dan ook als een waardevol criterium worden beschouwd bij de oplossing van het vraagstuk.

In de geschiedenis van de Noormannen mag het bericht uit het jaar 925 wel als het klassieke voorbeeld van de verwarring tussen Noyon en Nijmegen worden beschouwd. „De Noormannen”, schrijft Frodoardus (14), „komen tot bij Noviomagus om te roven, en zij steken er de benedenstad in brand. De kasteelbewoners trekken met de bewoners van de benedenstad naar buiten, verdrijven de Noormannen, slaan er zoveel zij kunnen neer, en bevrijden het deel van de benedenstad”.

Deze tekst wordt door de Nederlandse historici op Nijmegen toegepast (15) : in alle gemoedrust passen de Franse historici dezelfde tekst toe op Noyon (16). Bijzonder frappant is, dat van deze gebeurtenis slechts de éne tekst bij Frodoardus bestaat, zodat het in dit geval onomstotelijk vaststaat, dat één en dezelfde gebeurtenis aan beide steden wordt toegeschreven. Dat er én in Nijmegen én in Noyon in hetzelfde jaar een tot in details volledig identieke gebeurtenis zou hebben plaats gehad, mag zonder meer als uitgesloten worden beschouwd. Het feit uit het jaar 925 kan slechts op één plaats zijn geschied, derhalve in een der twee steden Noviomagus. (17)

Hoe ver de verwarring tussen Noyon en Nijmegen om zich heen heeft gegrepen, wordt duidelijk door het commentaar van Franse historici op Franse teksten, die letterlijk Noyon aanduiden als de Karolingische residentie (18). De Franse bewerkers van het „Recueil” zijn door de positieve en krachtig volgehouden traditie van de Karolingische residentie te Nijmegen dermate van de kook geraakt, dat zij deze teksten aan Nijmegen toewijzen. De oorspronkelijke schrijvers, die vóór de 12e eeuw schreven, het tijdstip, waar de caesuur tussen waarheid en mythe moet worden geplaatst, wordt in de schoenen geschoven, dat zij het woord Noviomagus zonder aanwijsbare reden met Noyon vertalen, terwijl het Nijmegen moet zijn!

Ongeveer eenzelfde onbegrijpelijke vergissing begaan de Duitse historici, als zij de plaats Nimaie, in het chanson de geste van Philippe Mousket voorkomend, als Nijmegen interpreteren. (19) In de tekst wordt de plaats door zoveel lokaal-geografische details omgeven, dat een andere dan de opvatting Noyon zonder meer een dwaasheid is. De tekst is geschreven vóór 1283. Het getuigt wel van een bijzonder diep doorgedrongen vooringenomenheid, dat een zo late tekst op Nijmegen wordt toegepast.

De verwarring met de naam Noviomagus bereikt in de interpretatie van de Peutingerkaart een van haar hoogtepunten. Op het eerste gezicht namelijk moet men het Noviomagus van de kaart als Noyon opvatten. Gaat men uit van de landschappelijke situatie en vooral van de steden, in de omgeving van Noviomagus gelegen, dan dringt zich de interpretatie Noyon op. Bezieet men de kaart vanuit het standpunt der gangbare historische tradities, dan maakt de interpretatie Nijmegen een sterke kans, welke interpretatie bovendien door verschillende details der kaart gesteund schijnt te worden. Alle schrijvers, geen enkele uitgezonderd, vatten dit

Noviomagus evenwel als Nijmegen op. Elders zal op de Peutinger-kaart uitvoerig worden ingegaan.

De verwarring tussen Noyon en Nijmegen kan derhalve niet langer ontkend worden, (20) al laten wij, om op het methodisch onderzoek niet vooruit te lopen, voorlopig in het midden, waar de gegevens over Noviomagus naar waarheid thuis horen. Onjuist is derhalve de stelling van Prof. Post - zijn uitgangspunt -, dat de moderne historische literatuur geen grond biedt voor een mogelijke twijfel aan de historiciteit van de Karolingische residentie te Nijmegen. De verwarring tussen Noyon en Nijmegen is geen „uitvinding” van mijn kant; zij kan in de standaardwerken en ook in recente publikaties met gemak worden aangewezen. Dat de historici haar tot heden toe nimmer hebben onderkend of onderzocht, laat staan opgelost, doet niets af aan haar werkelijkheid.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) Zou desondanks ontkend worden, dat er een verwarring tussen Noyon en Nijmegen bestaat, of zou gesteld worden, dat die verwarring, zo zij al bij enige tekstinterpretaties heeft plaats gehad, niet raakt aan de principiële kwestie, in welke van de twee steden het paleis gesitueerd moet worden, dan wil ik bij gelegenheid gaarne alle teksten geven, waaruit die verwarring blijkt. In eerste instantie acht ik dit niet nodig.

(2) M. G. S., 7, blz. 485.

(3) M. G. S., 7, blz. 417.
„Brief van Hincmar (van Reims) aan Theoderik en aan anderen, waarbij ook Immo, bisschop van *Noviomagus*”.

(4) ANNALES GANDENSES, M. G. S. 1, blz. 187.
....Transmar, *Noviomagensis episcopi*....

(5) M. G. S. 1, blz. 183.
.....*Rudulfum, Noviomensem episcopum*....”

(6) Bijzondere opmerking verdient het laatste citaat, waar de M. G. de Romeanse vorm *Noviomus* desondanks als Nijmegen opvatten. Het zal straks van veel belang zijn, als de taalkundige vormen van het woord *Noviomagus* besproken worden.

(7) SERIES EPISCOPORUM. M. G. S. 13, blz. 751.
Nomina episcoporum Noviomensium ac Tornacensium.
Sanctus Emmo (Immo) martyr.
Transmarus....
WAUTERS, A. o.c. I, blz. 349.
Transmarus, bisschop van Noyon, geeft een verklaring over het klooster van St. Pieter te Gent, „..... in civitate *Noviomagensi*”, 942.

(8) R. H. F. 8, blz. 533.
Oorkonde van het jaar 854: „*Quia venerabilis Immo, Noviomagensis atque Tornacensis ecclesiae episcopus*....”.

- (9) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 569.
- (10) ALPERTUS METTENSIS, R.H.F. 10, blz. 139.
(Anno 1017 en 1018). „Anno antequam concilium Noviomago indictum esset, luna post mediam noctem hyberno tempore defecit, et rege sequenti anno in eodem loco consistente in Paschali hebdomada solis eclipsis facta est.....”
- (11) R.H.F. 10, blz. 139.
Een noot bij deze passage merkt op, dat het concilie van 1018 niet te Noyon, zoals Rivetus (Hist. Litt. Franc. Tom 7, pag. 249) meende, doch te Nijmegen gehouden is.
- (12) FRAGMENT DE LA CHRONIQUE RITMÉE DE PHILIPPE MOUSKET.
R.H.F. 22, blz. 54.
- (13) De critici hebben met geen woord gereageerd op dit feit, dat ook in mijn vorige studie duidelijk genoegesignaleerd was, al laten sommigen van hen wel doorschemeren, dat aan de traditionele verhalen over de bezoeken van de Noormannen aan Nederland niet getwijfeld mag worden. Zij negeren volkomen, dat het *totale complex* van de gegevens over Noormannen en Noviomagus zowel aan Noyon als aan Nijmegen wordt toegeschreven. Het valt mij moeilijk, hier nog aan hun wetenschappelijke objectiviteit te geloven. Houdt men aan de traditie van Nijmegen vast, dan dient er een redelijke en afdoende verklaring gegeven te worden van deze merkwaardige dubbelure. Het gaat niet aan een feit te negeren, dat op zichzelf genomen reeds méér dan voldoende is, om de Karolingische traditie van Nijmegen in twijfel te trekken.
- (14) CHRONICON FRODOARDI. R.H.F. 8, blz. 183.
- (15) SLOET, Oorkondenboek enz., nr 80.
- (16) LEFRANC, A. Histoire de la ville de Noyon, etc. 1887, blz. 18.
- (17) De tekst van Frodoardus mag in zekere zin als een „kruispunt met voorrang” worden beschouwd. Is bewezen, dat Frodoardus Noyon bedoelde, dan staat vast, dat dáár het Karolingisch paleis gelegen heeft, maar tevens, dat er inderdaad een verwarring tussen Noyon en Nijmegen bestaat, als de historici de tekst voor beide steden hanteren.
- (18) R.H.F. 7, blz. 132.
- (19) PHILIPPI MOUSKET, Historia regum Francorum, M.G.S. 26, blz. 813.

b. Methode van onderzoek.

Nu uit het voorafgaande vaststaat, dat er wel degelijk reden is voor de vraag, welke stad door de oude bronnen met Noviomagus wordt bedoeld, hoe dit woord, om het populair te zeggen, moet worden „vertaald”, is het nuttig om vooraf enige algemene regels vast te stellen over de methode, waarop dit onderzoek wel, en de wijze, waarop het niet kan geschieden. (1) Ik behandel dit enigszins uitvoerig voor Nijmegen, omdat een en ander duidelijker uiteen te zetten is met een concreet voorbeeld bij de hand. Mutatis mutandis geldt deze probleemstelling eveneens voor de andere onderwerpen.

Het onderzoek naar de juiste ligging van verschillende steden uit de vroegste geschiedenis van West-Europa is, strikt genomen, slechts voor een deel van historische aard; feitelijk ligt het geheel op geografisch terrein. Met de geldende geschiedkundige regels kunnen wij echter tot een oplossing komen, op voorwaarde dat deze met grote nauwgezetheid worden toegepast.

Duidelijk moet ook gezien worden, dat geen historische feiten in twijfel worden getrokken, doch alleen de situering, de tot heden gedachte lokalisatie dier feiten. Tussen het éne en het ander ligt een enorm verschil, dat helaas zelfs alle vaklieden niet blijken te vatten. (2) Voor Nederland zijn de konsekwenties inderdaad belangrijk; maar gezien in het bredere verband van de algemene en de Westeuropese geschiedenis zijn zij van zeer ondergeschikt belang. In mijn theorie verschuift een en ander van plaats; in zijn essentie blijft het onaangetast. Dit moge vooropgesteld worden; enerzijds om al te chauvinistische reacties tegen te gaan, anderzijds om het vraagstuk tot zijn juiste proporties terug te brengen en het niet belangrijker te maken dan het is.

Mijn stellingen inzake de Karolingische traditie van Nijmegen zijn in feite een ontkenning. Wijsgerig gezien is een negatie niet te bewijzen. Zij kan slechts *indirekt* bewezen worden door de waarheid aan te tonen van het tegenovergestelde. Door aan te tonen, dat de Karolingische residentie Noviomagus Noyon was, wordt het indirecte bewijs geleverd, dat het Nijmegen niet kan zijn. Wordt uit een bepaalde tekst de aanwijzing geput, dat het Noviomagus, daarin voorkomend, Noyon was, dan acht ik mij ontslagen van de verplichting nog eens ten overvloede het bewijs te leveren, dat het niet Nijmegen is. De twee steden mogen en moeten zó exclusief tegenover elkander gesteld worden, dat de ene de andere uitsluit. Het zou onredelijk zijn, een dubbele bewijsvoering te vorderen.

De plaats van de residentie van Karel de Grote en zijn opvolgers wordt in de bronnen aangeduid met de naam Noviomagus. In de Romeinse periode zijn talrijke plaatsen (circa 20) bekend onder deze naam, die letterlijk „Nieuwe Markt” betekent. Voor ons onderzoek is het niet van belang op al deze plaatsen in te gaan, daar het vraagstuk over de juiste determinatie van het Romeinse en Karolingische Noviomagus door een

aantal bijzonderheden, die straks zullen blijken, beperkt blijft tot de steden Noyon en Nijmegen. Er is geen reden, om het probleem, dat op zichzelf reeds ingewikkeld genoeg is, nog verder uit te breiden.

In zijn feitelijkheid (het al of niet bestaan van een paleis van Karel de Grote te Nijmegen) ligt de zaak vrij eenvoudig. De misvatting, met de plaats van het paleis begaan, meen ik tegen het einde van de 12e eeuw te moeten stellen. Het eerste en direkte gevolg hiervan is, dat de nadruk gelegd moet worden op de bronnen van vóór de 12e eeuw. Om deze zaak op te helderen, is een radikale terugkeer naar de bronnen nodig. De lezer zal dan ook weinig of geen verwijzingen naar de historische literatuur aantreffen. Dit betekent geenszins, dat ik deze veronachtzaam of verwerp. Aangezien ik mij volledig distancieer van het gangbare beeld van Nederlands vroegste geschiedenis, heeft het geen zin al de begrippen hieromtrent uiteen te zetten en een poging te ondernemen deze te rectificeren. Er worden uitsluitend oude teksten in het geding gebracht, en in eerste instantie doet het er niet toe, hoe deze geïnterpreteerd zijn, daar een nieuwe opvatting wordt voorgesteld, die fundamenteel afwijkt van de geldende meningen. Voorwerp van eventuele discussie vormen de oude bronnen, niet de historische literatuur.

Voor ons onderzoek zijn uit de bronnen alle teksten verzameld, die van belang kunnen zijn. In de eerste plaats komen natuurlijk de teksten in aanmerking, die de residentie noemen en tevens andere, liefst geografische bijzonderheden bevatten voor de lokalisatie van deze plaats. Teksten, die over Noviomagus niet méér dan het woord geven, komen pas later ter sprake, wijl zij noch aan de ene, noch aan de andere opvatting iets kunnen bijbrengen.

Van deze Noviomagus-teksten was reeds een deel exclusief ofwel aan Noyon, ofwel aan Nijmegen toegewezen, naargelang de historici in de teksten zelf of in de kontekst aanwijzingen meenden te zien voor deze of gene interpretatie. Een ander, klein deel van de teksten is tegelijkertijd aan beide steden toegewezen. Indien alle teksten systematisch verzameld zijn, moet er noodzakelijk een criterium gevonden kunnen worden om uit te maken, welke aan Noyon en welke aan Nijmegen moeten worden toegekend.

Daarom heb ik mijn methode van onderzoek als volgt gedacht: Alle Noviomagus-teksten zijn naar de chronologische orde **der feiten** gerangschikt. Telkens wordt onderzocht, welke stad met de naam Noviomagus wordt bedoeld. In deze chronologische opsomming komen vanzelf de historische feiten ter sprake, voornamelijk talloze malen de residentie, die de kern van het onderzoek vormen. In wezen gaat het om een zaak van zuivere tekstkritiek: hoe namelijk het woord Noviomagus geïnterpreteerd moet worden.

Nog beter ware geweest, niet de chronologie der feiten, doch de chronologie der teksten te reconstrueren. Het kan immers van veel en

soms overwegend belang zijn te weten, wanneer een bepaalde tekst geschreven is. Deze werkwijze zou evenwel zoveel herhalingen en verwijzingen met zich hebben gebracht, dat de leesbaarheid van de studie verloren ging. Tussen de chronologie der feiten zal, waar nodig of nuttig, gewezen worden op de tijd van de tekst, zodat de chronologische volgorde niet verstoord wordt, en toch doorlopend aandacht geschonken blijft aan waardevolle elementen uit de chronologie der teksten.

* * *

Het gaat niet aan, uit de Noviomagus-teksten juist die uit te zoeken, welke voor een bepaalde opvatting pleiten, en de andere te passeren, die eer de tegenovergestelde mening steunen. Nu belangrijke en blijkbaar geliefde tradities op het spel staan, moet terwille van de historische waarheid het summum van objectiviteit betracht worden. Het stelselmatig verzwijgen van teksten en gegevens, die ten gunste van één stad kracht van bewijs of aanwijzing hebben, en het breed uitmeten van de andere, zou gelijk staan met opzettelijke misleiding.

Ook kan niet het standpunt worden ingenomen, dat de historiciteit van de Karolingische residentie van Nijmegen boven elke twijfel verheven is. Dit was de werkhypothese van Prof. Dr. R. R. Post. (3) Hetgeen te bewijzen is, stelt de schrijver als onaantastbare waarheid voorop. Zó sterk gaat hij uit van de historische zekerheid der traditionele mening, dat hij zijn artikel „uilen naar Athene dragen" noemt. (4) Hij realiseert zich niet, dat hij slechts de traditie nog eens beaamt met een wijsgerig foutieve „bewijsvoering". (5) Enig bewijs heeft hij niet gegeven. Met de door hem bijeengebrachte gegevens is de kwestie geenszins opgelost, daar zijn verklaringen, hoe sterk en onaantastbaar ook voorgesteld, nog altijd redelijke interpretatie-mogelijkheden open laten, dat Noviomagus Noyon is geweest. Wel toont zijn betoog aan, hoe wankel de Nijmeegse Karolingische traditie staat. Als immers deze traditie de haar altijd toegekende historische waarheid bezit, moet zij met eclatante bewijzen overtuigend en afdoende gestaafd kunnen worden. Indien zij slechts op „aanwijzingen" en deducties berust (verder reikt de bewijsvoering van Post niet), is haar historische zekerheid reeds aanzienlijk gedaald. Wij zullen nog gelegenheid te over krijgen, in details aan te tonen, waar en hoe Post fouten bedrijft tegen de historische methodiek. (6)

Onderzocht dient te worden, waar de éne Karolingische residentie Noviomagus lag. De opzet mag niet eens zijn, na te gaan, of Nijmegen of Noyon de residentie heeft bezeten, omdat, als vanuit één van beide steden het onderzoek geopend wordt en het alternatief niet even serieus wordt onderzocht, men zich moeilijk los kan maken van een bepaalde persoonlijke voorkeur. Nu de verwarring tussen Noyon en Nijmegen vaststaat, is de wetenschappelijk enig juiste methode om uit deze verwarring te geraken, bij wijze van werkhypothese te veronderstellen, dat de plaats van de Karolingische residentie Noviomagus onbekend is. Slechts met dit uitgangspunt komen wij tot een zuivere interpretatie der bronnen. Zelfs de meest fervente voorstander van de traditie kan hiertegen geen bezwaar hebben;

in elke geesteswetenschap is de methodische twijfel het hulpmiddel, dat het diepste graaft. Ik kan geen enkele reden bedenken, waarom de Karolingische traditie van Nijmegen hieraan niet onderworpen zou mogen worden. Berust die traditie op de historische waarheid, dan komt deze waarheid na een methodisch onderzoek sterker dan voorheen te staan. Is zij tegen zulk onderzoek niet bestand, dan behoort zij te worden prijsgegeven.

Bij het beoordelen van de bewijzen ten gunste van één stad kan geen genoegen worden genomen met gegevens, die minder of meer duidelijk op die stad „wijzen”. Mogelijkheden, waarschijnlijkheden of vermoedens kunnen de doorslag niet geven. Eeuwen lang heeft een groot aantal gegevens op Nijmegen „gewezen”; desondanks is er alle reden, om de historiciteit van de Nijmeegse traditie aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Het bestaan van het paleis van Karel de Grote moet gelijk gesteld worden met een belangrijk historisch feit. Dit feit en de juistheid van zijn situering moeten bewezen worden overeenkomstig de regels van de historische methodiek. Aanwijzingen zijn nog altijd geen bewijzen.

De traditie, een diepgewortelde en hechte traditie, spreekt zeer sterk ten gunste van Nijmegen. Er moet een scherp onderscheid gemaakt worden tussen tradities. Een geloofstraditie bijvoorbeeld is van een geheel andere orde dan een historische. In louter profane zaken, zoals hier in 'n historische kwestie, mag aan de traditie geen overdreven waarde worden toegekend en mag zij beslist niet met een bewijs worden gelijkgesteld. Daar heeft zij geen andere kracht van bewijs dan zij intrinsiek bezit of op extrinsieke gronden kan aanvoeren. Wie tegen mijn stellingen opkomt met een beroep op de traditie en aan deze een doorslaggevende stem toekent, legt een bewijskracht waar die niet aanwezig is, en geeft de ontoereikendheid toe van de bewijzen buiten de traditie.

Elke traditie, en zeker de invloedrijke, moet een onderzoek naar haar historische waarheid kunnen doorstaan. Zou zij, enkel en alleen omdat zij traditie is, onaantastbaar worden geacht, dan betekent dit de doodsteek voor elke wetenschap. Elke nieuwe vinding, op welk gebied ook van het menselijk kunnen, is een breuk met een traditie. De essentie der traditie - een overlevering, een mededeling van mond tot mond, van geslacht op geslacht - is haar kracht, maar tevens haar zwakte. Haar oorsprong moet in laatste instantie teruggebracht worden tot het feilbare denkvermogen van één mens. Dat het menselijk denken zichzelf geslachten of eeuwen lang kan misleiden, mag anno 1965 geen probleem meer zijn.

Het spreekt vanzelf, dat een traditie niet bij de eerste slag of stoot behoeft te worden prijsgegeven. Wordt zij evenwel op voldoende gronden in twijfel getrokken, dan moet zij uit haar min of meer beschermde schuilhoek te voorschijn treden en haar bestaansgrond door externe bewijzen aantonen.

Het vraagstuk van de Karolingische residentie Noviomagus is zeer complex. Niet of niet zozeer, omdat het op zichzelf zo ingewikkeld is, maar omdat het vele en belangrijke raakpunten heeft met andere historische gegevens. Dit vraagstuk kan slechts voldoende doordringend aangepakt worden, indien men er alle elementen bij betreft, die tot het wezen ervan behoren. Wie alleen de Karolingische residentie in beschouwing neemt (Post), (7) staart zich blind op één facet van een complex van vraagstukken. Wie alleen let op de tradities over Romeins Nijmegen, Romeins Nederland en de Bataven, en zich doelbewust distancieert van het probleem van de Karolingische residentie (Stolte), (8) maakt aan een andere kant dezelfde methodische fout.

* * *

Er moet uitgegaan worden van het standpunt, dat er slechts één Karolingische residentie Noviomagus is geweest. Alle gegevens over deze residentie behoren derhalve bij één van de twee steden Noyon of Nijmegen, ongeacht welke uiteindelijk de juiste zal blijken te zijn. Als één stad de residentie heeft bezeten, is de andere ipso facto uitgesloten. Dit schijnt vanzelf te spreken. De laatste tijd verneemt men echter suggesties, dat zowel Noyon als Nijmegen best, tesamen of in successie, de Karolingische en post-Karolingische residentie kunnen zijn geweest. Volgens deze theorie kunnen bepaalde gegevens over Noviomagus in Noyon, andere in Nijmegen gelokaliseerd worden. Met andere woorden, om het heel concreet en heel duidelijk te zeggen: het verblijf van sommige keizers of koningen kan aan Noyon worden toegewezen; de residentie van andere keizers of koningen moet echter aan Nijmegen blijven toegekend. Nog concreter komt dit neer op de bewering: laat Noyon dan een koninklijk paleis hebben gehad, Nijmegen had er ook een. Naar mijn mening zijn de gegevens over de residentie Noviomagus vóór het midden van de 11e eeuw één en ondeelbaar; zij behoren bij één stad. Het is volkomen onredelijk te veronderstellen, dat Karel de Grote en zijn opvolgers twee residenties met dezelfde naam zouden hebben gehad.

De gegevens, die in het gehele probleem duidelijk op Noyon wijzen, wil men desnoods (het kan trouwens moeilijk anders!) aan Noyon toekennen, doch de andere, discutabele gegevens blijft men hardnekkig met Nijmegen in verband brengen, wjl men zich nu eenmaal niet kan of wil losmaken van de kern der zaak: het Karolingisch paleis. De bovenstaande bewering moet als een ongefundeerde uitvlucht worden beschouwd; voorheen is zij nooit geuit, toen de Karolingische traditie van Nijmegen nog niet bestreden werd. Zelfs in de verste verte is er nooit aan gedacht. De één- en ondeelbaarheid van de residentie heeft men altijd aangenomen. Toch verdient het aanbeveling in de loop van het betoog de volle aandacht aan deze bewering te blijven schenken. Uit de bronnen wordt immers duidelijk, ook zonder dat daarop telkens gewezen behoeft te worden, dat een opdeling der gegevens tussen Noyon en Nijmegen op grond van de tekstkritiek, de lokaal-geografische situering der feiten en talloze andere details niet mogelijk is.

Door Prof. Post, die zich het felst tegen mijn stellingen verzet, wordt de één- en ondeelbaarheid van de residentie tenminste zonder meer aangenomen. Hij is van mening, dat één bewijs voldoende is, om het gehele probleem over de juiste plaats van de residentie op te lossen. (9) Kan er één afdoend bewijs voor Nijmegen worden aangevoerd, dan acht de hoogleraar de zaak beslist en Noyon definitief uitgeschakeld. Dan kan Noyon geen aanspraak maken op het bezit van het paleis van Karel de Grote. Hieruit volgt dus, dat hij de residentie slechts in enkelvoud aanwezig acht; en hierin val ik hem volledig bij. Van mijn kant mag ik evenwel stellen, dat als er één bewijs ten gunste van Noyon gevonden kan worden (het zullen er meer dan twaalf zijn!), er geen drogredenen gezocht moeten worden om het bestaan van het Karolingisch paleis te Nijmegen te blijven volhouden.

Daar er bij velen het juiste inzicht ontbreekt in hetgeen ik in de traditionele geschiedenis van Nijmegen wel en niet als historische waarheid aanneem, is het wellicht nuttig, vooruitlopend op de bewijsvoering, enige algemene stellingen te geven:

Het feit van de Romeinse nederzetting te Nijmegen vanaf de eerste tot in de 3e eeuw wordt niet ontkend of bestreden. Of het juist is, de schriftelijke gegevens over Noviomagus en Ulpia Noviomagus op Nijmegen toe te passen, wordt ernstig in twijfel getrokken. Ook wordt betwijfeld, of Nijmegen in de Romeinse periode wel de naam van Noviomagus gedragen heeft. Het welbekende Noviomagus der Peutinger-kaart is niet Nijmegen, doch Noyon. Het Eiland der Bataven, nauw met Noviomagus verbonden, was niet de Nederlandse Betuwe, doch een landschap in Frankrijk.

Het Karolingisch paleis, door Karel de Grote omstreeks het jaar 777 te Noviomagus gebouwd of voltooid, moet in Noyon gelokaliseerd worden. Als diens opvolgers tot in het midden van de 11e eeuw in Noviomagus resideren, zijn zij in Noyon. Het paleis van Karel de Grote is in 1047 verwoest. Is de verwoesting te Noyon geschied, dan moet ook daàr de stichting hebben plaats gehad. Na dat jaar is Noyon niet meer als keizerlijke residentie gebruikt. In het jaar 1155 bouwt Frederik Barbarossa het paleis in Nijmegen. Aan dit paleis wordt kort daarna de gehele traditie van de vroegere residentie Noviomagus, die Noyon was, per vergissing toegeschreven. De historiciteit van de Nijmeegse residentie en van het paleis aldaar staat sinds het jaar 1155 (of 1151, of enige jaren vroeger) buiten geding.

AANTEKENINGEN :

(1) Men beschouwe deze uiteenzetting niet te vlug als overbodig of niet ter zake dienend. Historici van naam verzetten zich fel (al te fel, mag men zeggen) tegen de veronderstelling, dat er in Nijmegen een mystificatie is ontstaan met betrekking tot het Karolingisch paleis. Een kleine bloemlezing uit de kritiek toont aan, hoe categorisch de historici weigeren, een mogelijke verwarring tussen Noyon en Nijmegen zelfs maar in overweging te nemen.

GORISSEN, Dr. F. (Gelderlander, 5 november 1955): „....dat niet slechts enkele geschiedschrijvers zich vergist hebben (wat immers mogelijk zou zijn), maar dat ook heel de eigentijdse Europese geschiedschrijving sedert de tijd van Karel de Grote aan een reusachtige mystificatie ten prooi geworden is.

Wat hier echter gebeurde, is slechts Herostratisme en verschilt van de daad van de eierzuchtige brandstichter van Ephesus gelukkig slechts door het feit, dat het geschiedkundig bestaan van de Nijmeegse Keizerpalts brandveilig is”.

DE TIJD (19 november 1955): „Het aanhoren van zo'n boude veronderstelling ervaart de Nimwegenaar ongeveer alsof men hem in koelen bloede en zonder plaatselijke verdoving vier ledematen tegelijk amputeert”.

GELDERLANDER (23 november 1955): „De artikelen van Delahaye hebben bij velen twijfel gewekt”.

TROUW (24 mei 1958): „De Nijmeegse stadsarchivaris ..wiens mening wij over het boek vroegen.. zegt dat zijn vroegere ondergeschikte de citaten der oude historici verminkt en onvolledig heeft weergegeven en zo dienstbaar maakte aan zijn doel”.

CAREL BLOEMEN (Nieuwe Limburger): „Dit verklaart echter niet de felheid - want dat is het - waarmede hij (Delahaye) zonder argumentatie wordt afgewezen”.

BROK, DRS. C. J. M. (De Stem 5 juni 1958): „Zou het b.v. niet veel redelijker zijn geweest uit te gaan van de mogelijkheid, dat én Nijmegen én Noyon residenties van Karel de Grote geweest zouden zijn?”.

POST, Prof. Dr. R.R. (Tijd, 10 mei 1958): „Het geheel is een tragisch raadsel: hoe is het mogelijk, dat een man, die zoveel materiaal weet bijeen te brengen en zich zo vindingrijk in het argumenteren betoont, zich zó door een dwaas idee laten leiden, dat hij wat daarmede duidelijk in strijd komt verzwijgt of wat niet zo duidelijk is, naar zijn mening tracht om te buigen.

WEILER, DRS. A. G. (Gelderlander, 19 juni 1958): „Ik vrees dat Nijmegen en de Betuwe en al die kleine dorpjes de schrijver ergens een keer heel kwalijk hebben behandeld. Hij is boos geworden, en zegt nu luidop tegen iedereen, die het horen wil, dat zij niet bestaan!”

HUGENHOLTZ, F. W. N. (N.R.C. 14 juni 1958): „De schrijver raden wij aan zijn onmiskenbare intelligentie niet meer zo ernstig te misbruiken”.

De terminologie van deze en andere kritiek geeft de sterke indruk, dat verscheidene historici in „heilige gevoelens” zijn geraakt; uit hun beschouwingen mag eveneens worden afgeleid, dat zij voor het overgrote deel uit overwegingen van sentiment, en slechts voor een klein deel uit overwegingen van wetenschap gereageerd hebben. Hun verzet wil ik geenszins wijten aan klare onwil, om de historische waarheid te willen of te durven zien, ofschoon ik mij in gemoede afvraag, waarop zij de onaantastbaarheid van de Karolingische traditie van Nijmegen nog willen baseren.

Door de meerdere zekerheden, die ik in deze studie stellen kan, is het duidelijk geworden, dat de verdedigers der traditie érgens een fout maken; ofwel een simpele denkfout, ofwel een fout in de interpretatie van teksten, ofwel een fout in het hanteren en combineren van historische gegevens. Overduidelijk is ook, dat geen van hen het probleem zó serieus heeft genomen, dat de mogelijkheid van Noyon zelfs maar even overwogen is. Met een opvallend apriorisme is de zaak afgedaan. Als ervaren historici zich hebben laten misleiden (dit is namelijk mijn overtuiging), moet er iets aan hun methodiek gehaperd hebben. Daarom is het noodzakelijk, vooraf uiteen te zetten, hoe dit probleem, eeuwen lang onder een schone schijn verborgen, volgens veilige regels van de historische methodiek aangepakt moet worden.

(2) Dit blijkt o.a. uit het feit, dat zij mij woorden en bedoelingen in de mond leggen, die ik nimmer heb gehad. De realiteit der Romeinse vondsten in Nijmegen bijvoorbeeld heb ik nimmer ontkend. Toch trachtte een professor mijn stellingen te bestrijden, door mij deze bedoeling toe te schrijven.

(3) POST, PROF. DR. R.R. Het Karolingische paleis op het Valkhof. In : Numaga, 1956, blz. 37 e.v.

(4) POST, o.c. blz. 38.
„Op grond van de moderne wetenschappelijke literatuur moet ik verklaren, dat er geen enkele reden tot twijfelen bestaat. Ofschoon het dus uilen naar Athene dragen is, het boven omschreven, zogenaamd probleem te onderzoeken, heb ik het terwille van mijn vrienden in „Numaga" gedaan. Nijmegen heeft inderdaad in de vroege Middeleeuwen glorie-dagen gekend. Toen ontving het paleis op het Valkhof bij herhaling een zeer hoog gezelschap: de hoogste staatkundige gezagdragers van West-Europa, Karel de Grote, Lodewijk de Vrome, Lotharius I en II en hun rechtsopvolgers de Duitse koningen en keizers...."

(5) Een bewijs uit de logica is een redenering, waarbij uit minstens twee premissen een conclusie getrokken wordt. Om tot een conclusie te komen met een bepaald waarheidsgehalte, moeten de premissen juist zijn gesteld, bovendien op waarheid berusten. Staat de conclusie, die zou moeten volgen, bij de betoger al bij voorbaat vast, of slaat hij er geen acht op, dat de conclusie in de premissen ingesloten is (dit laatste is namelijk bij Post duidelijk het geval), dan levert hij geen bewijs, doch gaat hij zich te buiten aan een sophisme.

(6) Stolte (Numaga, 1963, blz. 9) citeert met zichtbaar genoegen het „uilen naar Athene dragen" van Prof. Post. Hij gaat verder: „Zo kunnen wij Delahaye indirect dankbaar zijn voor het fraaie overzicht van Nijmegen's geschiedenis in het reeds geciteerde artikel van Prof. Post".

Daar ik er altijd van overtuigd ben geweest, dat het „fraaie overzicht" vrijwel geheel, in elk geval tot aan het midden van de 12e eeuw, authentiek historisch bezit van Noyon is, moet ik die dank beslist afwijzen. Daar wil ik, zelfs indirect, part noch deel aan hebben. Het lijkt mij dienstig, dit mede te delen, anders zou de niet aandachtige lezer van Stolte een onjuiste indruk krijgen.

(7) POST, o.c.

(8) STOLTE, B.H. o.c.

(9) POST, o.c. blz. 40.
„Feitelijk is slechts één bewijs, dat Numaga Nijmegen was en dat daar een koninklijk paleis (palts) lag, voldoende om het gestelde probleem op te lossen. Immers dan staat datgene, waarover getwijfeld is, absoluut vast. Alles is in orde, er behoeft niet meer over gesproken te worden".

c. Woonplaats van de Bataven.

Einhard, tijdgenoot en naaste medewerker van Karel de Grote, beschrijft de bouw van het paleis te Noviomagus door Karel aldus (1):

„Hij (Karel de Grote) begon aan de bouw van paleizen van uitmuntende pracht; één niet ver van Mainz, bij de plaats, die Engelenheim heet; het andere te Noviomagus aan de rivier de Vahalis, die het Eiland der Bataven in het zuiden voorbijstroomt”.

De kroniek van Einhard wordt door de vaklieden als historisch goud aanvaard. Zijn tekst is overgeleverd in zeer oude codices, zodat het uitgesloten moet worden geacht, dat de oorspronkelijke dictie en versie van de schrijver op essentiële punten zou zijn aangetast. Deze tekst is de eerste, die de Karolingische residentie, het paleis van Karel de Grote, noemt. Ook in de chronologie der teksten is hij de eerste, wijl Einhard schreef tijdens het leven van Karel de Grote; hij moet derhalve beschouwd worden als de oer-tekst van de Karolingische traditie.

In de tekst van Einhard zijn drie geografische aanwijzingen opgesloten, die onverbrekkelijk met elkander verbonden zijn. Karel de Grote bouwde zijn paleis: 1. te Noviomagus; 2. bij de Vahalis; 3. bij het Eiland van de Bataven. Elk van deze elementen dient als uitgangspunt genomen te worden van drie afzonderlijke onderzoeken. De residentie Noviomagus ligt dàar, waar de drie aanwijzingen zijn te lokaliseren. Er moet dus nagegaan worden, welke plaats Einhard met Noviomagus bedoelt, welke rivier de Vahalis is, en waar hij het Eiland der Bataven plaatst.

Terwille van de chronologische orde moet bij het derde punt begonnen worden. Einhard grijpt terug op een gegeven uit de Romeinse periode, dat in tijdsorde lang vóór de 8e eeuw ligt, doch dat in zijn tijd nog begrepen werd, waaruit blijkt, dat in zijn tijd de naam van het Eiland der Bataven nog gangbaar was. De historische interpretaties met betrekking tot de Karolingische residentie en alles wat direkt daarmee samenhangt, zijn uitgegaan van de naam Noviomagus uit de tekst van Einhard en hebben deze naam primair gesteld. Van de andere kant liet de vermeende historiciteit van het Karolingisch paleis te Nijmegen niet de minste twijfel over, dat de tekst terecht toepasselijk was op Nijmegen. Juist daardoor zijn in de Nederlandse geschiedschrijving de kapitale fouten ingeslopen. Immers, in de vermeende Karolingische residentie in Nijmegen hebben de (latere!) interpretaties over de Bataven in Nederland hun sterkste en enig fundament gevonden. Dat het onderzoek met de Bataven moet beginnen, is niet alleen terwille van de zuiver chronologische orde noodzakelijk, maar vooral voor de juiste methode van onderzoek. Bij het ophelderen van deze mystificatie moeten enige vicieuze cirkels worden doorbroken; dit is een reden te meer, om met het oudste gegeven te beginnen.

* * *

De berichten van de klassieke schrijvers over de Bataven en hun woonplaats kunnen wij gevoeglijk voorbijgaan, omdat hun teksten niet

voldoende aanwijzingen bevatten, om de ene of de andere opvatting als de enig juiste aan te merken. De stelling, dat de Bataven niet in Nederland, doch in Noord-Frankrijk woonden, kan bewezen worden uit de oudste geografische bronnen. De Peutinger-kaart, het Itinerarium Antonini en de geografie van Ptolemeus bevatten zulke sterke en afdoende bewijzen, dat de kwestie van de woonplaats der Bataven met deze gegevens wordt opgelost. De teksten van de klassieke schrijvers kunnen deze oplossing niet meer teniet doen, daar hun vage geografische aanwijzingen zich niet er tegen verzetten, integendeel, in veel gevallen gemakkelijker, logischer en aannemelijker met de nieuwe opvatting in overeenstemming zijn te brengen.

De **Peutinger-kaart** (voortaan afgekort als P.K.) is een wegenkaart van het Romeinse rijk, die in de Nationale Bibliotheek te Weenen wordt bewaard. Zij bestaat uit 11 (oorspronkelijk 12) bladen, en is in haar geheel bijna 7 meter lang, bij een hoogte van 34 cm. De originele kaart, in de 4e eeuw vervaardigd door een Romein (Castorius?), bestaat niet meer. Bewaard gebleven is een kopie uit de 12e, mogelijk uit de 11e eeuw. Haar naam heeft zij gekregen naar de humanist Konrad Peutinger, die zich interesseerde voor Romeinse inscripties en die de kaart van Konrad Celtes ten geschenke ontving. Peutinger vatte het plan op de kaart uit te geven; door zijn dood in 1547 is dit niet uitgevoerd. Toen de kaart geruime tijd later weer bekend werd, heeft zij sinds het begin der 17e eeuw de naam van *Tabula Peutingeriana* gedragen.

De tekenaar heeft op de 12 bladen het gehele toenmalige Romeinse rijk afgebeeld, van Engeland tot aan de Perzische Golf. Dat rijk heeft hij samengeperst in een lange, smalle strook, zodat het niet eenvoudig is, de kaart te lezen. Zij is in het geheel niet te vergelijken met een moderne kaart, waarin gestreefd is naar een zo nauwkeurig mogelijke weergave op kleine schaal van het landschap. Met rode lijnen geeft de tekenaar de wegen aan. Aan een knik van deze lijnen wordt een plaats genoemd. Dikwijls, maar lang niet altijd, wordt de knik vervangen door het vignet van twee Romeinse wachttorens en nog zeldzamer vinden wij een vignet van een grotere legerplaats of stad.

Tussen de wegen en de plaatsen heeft de geograaf rivieren getekend met dikkere, kronkelende lijnen; hier en daar staat de naam van de rivier aangegeven. Zeer schematisch zijn bergen en bergketens getekend. Tot op zekere hoogte heeft de tekenaar derhalve wél gestreefd naar een weergave van het landschap, en stelde hij zich niet tevreden met de wegen en de plaatsen. Toch moeten de wegen en de plaatsen als het voornaamste element van de kaart worden beschouwd. De tekenaar heeft geen geografische, doch een reiskaart gemaakt.

Achter de meeste plaatsen staat een cijfer; dit duidt de afstand aan tussen deze en de volgende plaats. Algemeen is men van oordeel, dat voor Gallië en omgeving de afstanden berekend zijn in Gallische mijlen van 2.222 km. of 1.5 Romeinse mijl, hetgeen bij controleerbare plaatsen vrijwel altijd klopt.

Bekend is, dat de kaart een kopie is uit de 11e of 12e eeuw. Het is niet uitgesloten, zelfs zeer waarschijnlijk, dat de kopiist fouten heeft gemaakt, hetgeen al blijkt uit enkele duidelijke schrijffouten; dat hij bewust of onbewust geïnterpreteerd heeft; dat hij heeft toegevoegd of weggelaten. Daar evenwel nimmer zal zijn vast te stellen, wat van de oorspronkelijke tekenaar en wat van de kopiist afkomstig is, wordt hier niet ingegaan op die details van de P.K., waarbij men zou kunnen en mogen vragen van welke hand zij komen. In de motivering, die hieronder volgt, zijn deze details overigens niet van belang.

De P.K. is van onschatbare waarde, omdat zij een visueel beeld geeft van Noviomagus en het Eiland der Bataven (2). Dit Noviomagus is immers, volgens de tekst van Einhard, hetzelfde als de Karolingische residentie. Merkwaardigerwijs kan het probleem van het gezochte paleis van Karel de Grote teruggebracht worden tot dat van een kaart. (Zie kaart I.).

* * *

Voor ons land werd tot heden het bovenstuk van het blad, dat o.a. Gallië bevat, van belang geacht. De strook land, tussen de rivieren Renus en Patabus gelegen en op de kaart Patavia (lees: Batavia) geheten, wordt als het middenstuk van Nederland opgevat, met een uitloper over Duitsland en Limburg naar Keulen. De plaatsen, in dit deel gelegen, meende men als volgt te moeten identificeren: Lugduno is Katwijk; Pretorium Agrippinae is Valkenburg (Z.H.); Foro Adriani is Voorburg; Albanianis is Alphen; Fletione is Vechten; Noviomago is Nijmegen; Ceuculum is Cuyk; Colonia Trajana is Xanten (Dl.); Blariaco is Blerick; Catualium is Heel; Feresne is Smeermaas (B); Cortovallio is Heerlen; Atuaca is Tongeren. Er is géén indentificatie gegeven van de nog resterende plaatsen: Matilone, Nigropullo, Lauri, Levesano, Carvone, Castra Herculis, Tablis, Caspingio, Grinnibus, Ad Duodecim. Vanaf Nijmegen tot aan de kust wordt volgens de gangbare Nederlandse mening een strook van ons land door de P.K. in kaart gebracht; vanaf Nijmegen naar het zuiden een ander deel van ons land. Gemakshalve zal ik dit de Nederlandse interpretatie noemen.

Dat zij fundamenteel onjuist is, kan met tal van argumenten worden aangetoond. Eerst zullen de onvolkomenheden van de Nederlandse interpretatie besproken worden; daarna volgen de bewijzen ten gunste van Noord-Frankrijk.

De P.K. is pas sinds ongeveer 50 à 60 jaar positief en in details op Nederland toegepast. De vroegere historici kenden de kaart wel, maar zij zijn er, met betrekking tot determinaties in Nederland, in een wijde boog omheen gelopen. Wel werden af en toe schuchtere pogingen ondernomen om de kaart te verklaren, maar tot strikte indentificatiës kwam men niet. Over de P.K. bestonden in Nederland tegen het einde van de 19e eeuw weinig uitspraken en nog minder zogenaamde zekerheden.

De moderne historische kritiek heeft zich duidelijker en beslister over de P.K. uitgesproken. Toch zijn er sindsdien geen meerdere of nieuwe

zekerheden ten aanzien van de juistheid der indentificatie van plaatsen naar voren gekomen. Wel groeide een inmiddels algemeen aangenomen overtuiging, dat dit deel der P.K. werkelijk het midden van Nederland afbeeldt. Aan het blote feit, dat de Nederlandse interpretatie, vooral in haar stelligheid, nog zeer jong is, wil ik geen argument ontleenen. Wel moet in het oog worden gehouden, dat deze traditie, in tegenstelling tot vele andere, die verder terug liggen en niet meer in oorsprong en groei te volgen zijn, nauwkeurig op haar fundament onderzocht kan worden. Het is immers van groot belang te weten, hoe en wanneer een bepaalde historische opvatting is opgekomen, hoe zij verder werd verbreid, hoe men er voorheen over dacht, waarop zij steunt, of zij na een lange periode van twijfel onomstotelijk door archeologische of historische gegevens is bevestigd, dan wel of de vroegere gronden van twijfel misschien nog bestaan, maar niet meer in acht worden genomen, om welke redenen dan ook. Legt men deze kritische normen aan bij de Nederlandse interpretatie, dan wordt zij alleen al op grond van deze algemene beschouwing, haar „geschiedenis”, zeer wankel.

Achteraf is volkomen te begrijpen, dat de Nederlandse interpretatie zo gemakkelijk ingang heeft gevonden. Noviomagus en de Batavia schenen zó duidelijk op Nederland te wijzen, dat de andere bezwaren al te licht over het hoofd werden gezien. Een afdoend, doorslaggevend bewijs voor de juistheid van de identificatie kwam niet te voorschijn, doodgewoon omdat niemand dit nodig achtte, verlangde of vroeg, en bij niemand twijfel rees, of alles wel conform de historische waarheid was.

In het bewuste deel der P.K. komen 22 namen van plaatsen voor, die in de Romeinse periode in Nederland gelegen moeten hebben. Uit de gehele P.K. mag veilig worden afgeleid, dat de tekenaar niet alle, doch slechts de **voornaamste** nederzettingen heeft getekend, met waarschijnlijk een nadruk op de militaire vestigingen, want de P.K. geeft de sterke indruk een militaire reiskaart te zijn. Het ligt zelfs enigszins voor de hand, want de Romeinse kolonisatie was sterk militair ingesteld. Dit zou men weer kunnen bestrijden met de theorie, dat de P.K. een gewone reiskaart is, een utiliteitsvoorwerp, opgesteld voor een ander, ons onbekend doel, en dat zij verschillende steden, plaatsen of legerplaatsen tekent, terwijl een of meerdere voorname plaatsen zijn overgeslagen. Feit is, dat het Itinerarium Antonini en Ptolemeus steden opsommen, die men op de P.K. vergeefs zal zoeken. Waarschijnlijk vermeldt de P.K. bij voorkeur de plaatsen, die van betekenis waren aan de reisroutes, of als verblijfplaats van legeronderdelen. Op grond hiervan is de gelijkstelling van meerdere plaatsen der P.K. met Nederlandse dorpen, waar wel enige Romeinse oudheden gevonden zijn, maar die in het Romeinse rijk toch geen grotere betekenis hebben gehad, al zeer onbetrouwbaar. Van de 22 op de P.K. voorkomende plaatsen is er in Nederland geen enkele met zekerheid geïdentificeerd, noch op archeologische, noch op etymologische gronden.

Iedereen kent het gesol met Lugdunum Batavorum. Aanvankelijk lokaliseerde men deze plaats, afgaande op een oude traditie en de overduidelijke etymologie (!), te Leiden. Dit heeft Prof. Blok afdoende en definitief als een mythe gekwalificeerd (3). Daarna probeerde men deze plaats der kaart te Valkenburg (Z.H.) en te Katwijk te verklaren. Vergis ik mij niet, dan maakt heden ten dage weer een andere indentificatie opgang. Vanzelfsprekend kunnen de P.K. en haar plaatsnamen slechts met enige schijn van juistheid geïnterpreteerd worden op vindplaatsen van Romeinse oudheden. Waar deze ontbreken, kan moeilijk een Romeinse nederzetting worden aangenomen. De driemaal herhaalde poging met Lugdunum kan niemand meer overtuigen.

Het is volkomen begrijpelijk, dat niet alle plaatsen der kaart in Nederland kunnen worden teruggevonden. Maar wel wordt het een ernstig probleem, waarvan de negatieve betekenis moeilijk overschat kan worden, als er geen enkele met een redelijke zekerheid wordt teruggevonden. De gangbare interpretaties, die slechts steunen op Noviomagus en Batavia, mogen beslist niet als bewijzen voor de juistheid der identificatie van een plaatsnaam der kaart met een plaats in Nederland worden beschouwd. Echte bewijzen voor de identificatie van een naam der P.K. met een Nederlandse plaats moeten bestaan uit een geschreven bron, waarin de Latijnse naam der kaart als de naam der Nederlandse plaats voorkomt, uit een archeologische vondst, die de naam der kaart voor deze plaats bevestigt, of uit een ontwijfelbaar etymologisch bewijs, dat aantoonst hoe de huidige naam uit de Latijnse is geëvolueerd. Vooral ten aanzien van het laatste soort van bewijs heeft men het zich al te gemakkelijk gemaakt. Albanianis was vanzelfsprekend Alphen, Fletione Vechten, Cortovallio Heerlen, Blariaco Blerick, Ceuculum Cuyk. Een etymologisch bewijs dient op méér dan een oppervlakkige klankovereenkomst te steunen. Een der eerste vereisten is wel, de historische continuïteit vast te stellen tussen de Romeinse en de Nederlandse namen. In geen enkel van de Nederlandse gevallen is deze zelfs maar waarschijnlijk; bij geen der Nederlandse plaatsen kan zij uit de geschreven bronnen worden aangetoond.

De Nederlandse interpretatie is tot stand gekomen na veel studie en geschrijf over de P.K., zodat tenslotte een opvatting min of meer algemeen werd, waarin de plaatsen, de wegen, de afstanden en andere details redelijk en aannemelijk verklaard werden. Merkwaardig genoeg is nimmer de principiële vraag aan de orde gesteld (die nóg merkwaardiger wel bij de gesmade 19e-eeuwse historici op de rol heeft gestaan), of het deel van de kaart, dat als het midden van Nederland is opgevat, werkelijk Nederland is. Bekend zijn de moeilijkheden met het thuisbrengen van de onderste weg door de Batavia; tegenwoordig neigt men naar een geheel nieuwe interpretatie. Ik mag hieruit de misschien wat oneerbiedige, maar alleszins juiste conclusie trekken, dat de vaklieden dus niet overtuigd zijn van de juistheid van de tot heden geldende interpretaties. Anders zouden zij geen nieuwe zoeken.

* * *

Het Noviomagus der kaart blijkt tot heden voor iedereen met absolute zekerheid als Nijmegen te moeten worden beschouwd. Tegen deze interpretatie zijn tóch veel bedenkingen in te brengen.

Het voornaamste bezwaar is, dat deze zo voor de hand liggende interpretatie nimmer bewezen is. Met andere woorden: het is nimmer bewezen, dat Nijmegen in de Romeinse periode de naam van Noviomagus droeg. Dit is wel altijd aangenomen, doch geen enkel schriftelijk of archeologisch bewijs is ervoor aan te voeren. Diverse malen, zoals straks zal blijken, zijn vermeldingen van Noyon, zowel uit de Romeinse als uit de Karolingische periode, klakkeloos op Nijmegen toegepast.

In Museum Kam te Nijmegen prijkt een steen met het opschrift: (Genio castro(rum) T Fl(avius) Rom(a)nus Ulpia Noviomagi Bataus dec(urio) Al(ae) I Flaviae praepositus (Aan de genius van de legerplaats wijdt Titus Flavius Romanus, afkomstig uit Ulpia Noviomagus, een Bataaf, ritmeester van de Ala I Flavia, chef van... (dit altaar). Deze steen wordt min of meer als de geboorte-steen van Nijmegen beschouwd. Hij suggereert, dat Nijmegen zich mag beroepen op een band met keizer Trajanus, wiens familienaam bij wijze van bijzondere gunst aan die van de stad is toegevoegd (4).

Voor de volledigheid moet echter opgemerkt worden, dat deze steen niet in Nijmegen is gevonden, doch een afgietsel is van een in Beieren gevonden inscriptie; hij bevat niet de minste aanwijzing, waar de plaats Ulpia Noviomagus gelegen was. Zijn vindplaats te Pfünz zegt hieromtrent ook niets. De steen houdt derhalve niet het minste bewijs in voor de authentieke naam van Romeins Nijmegen, daar nimmer bewezen is, dat de naam Noviomagus voor Romeins Nijmegen mag gelden. Wanneer wij straks zullen zien, dat de Bataven in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden, is tevens duidelijk, dat Titus Flavius uit Noyon (het Romeinse Noviomagus) afkomstig was.

Tegen het einde van de 11e eeuw verschijnt Nijmegen voor het eerst in de geschreven bronnen; dan krijgt het spoedig de Latijnse naam Noviomagus en dit Noviomagus is zonder meer beschouwd als dat der P.K. Hierin ligt de onuitgesproken veronderstelling opgesloten, dat Nijmegen vanaf de Romeinse periode tot aan het einde van de 11e eeuw onafgebroken Noviomagus heeft geheten. Waar alle plaatsnamen sterk evolueren, zou het Noviomagus van Nijmegen aan elke evolutie zijn ontsnapt! Geheel onmogelijk is het niet, dat een woord of een plaatsnaam niet evolueert, doch aler dit zeer uitzonderlijk taalverschijnsel wordt vastgesteld, behoort het door zekere gegevens gestaafd te zijn. Bedenklijk wordt het, indien het gehanteerd is om een historische lacune van 7 eeuwen op te vullen.

Bovendien zien de taalkundigen zowel in Noviomagus als in Lugdunum namen met een Keltisch substraat, die in Nederland niet inheems kunnen zijn geweest, doch als zuivere import-namen moeten worden beschouwd.

Beide namen zijn trouwens de enige voorbeelden in de Nederlandse taal, welke voor die import kunnen worden aangehaald; andere Keltische woorden bestaan in Nederland niet. Als deze twee namen naar Noord-Frankrijk worden teruggebracht, verdwijnt uit onze taalgeschiedenis een hoogst uitzonderlijk verschijnsel, dat nimmer een bevredigende verklaring heeft gevonden.

De P.K. is de enige geschreven bron, die voor de toepasselijkheid van de naam Noviomagus voor Romeins Nijmegen kan worden aangevoerd. Wordt deze bron terecht niet op Nijmegen van toepassing geacht, dan valt het laatste zogenaamde bewijs. Er kan slechts geconcludeerd worden, dat de juiste naam van Romeins Nijmegen niet bekend is. Niet onmogelijk is, dat de naam bij Ptolemeus voorkomt, want hij somt een aantal plaatsen op, die mogelijk in onze streken gelegen hebben, doch die nog nimmer zijn geïdentificeerd. Ik acht het niet mijn taak, hieromtrent een suggestie te doen.

Al te lichtvaardig wordt de historische continuïteit tussen het Romeinse, het Karolingische (dat niet heeft bestaan!), en het Middeleeuwse Nijmegen aangenomen, terwijl daarvoor toch geen bewijzen voorhanden zijn (4a). Op strikt historische gronden vertoont Nijmegen hetzelfde patroon als bijvoorbeeld Heerlen. Deze plaats heeft in de Romeinse periode ook belangrijke vestigingen gehad. Heerlen staat zelfs in zoverre boven Nijmegen, dat de periode der Romeinse kolonisatie er langer heeft geduurd. Toch zal geen historicus of archeoloog het in zijn hoofd halen, in Heerlen de historische continuïteit te poneren tussen de 4e en de 13e eeuw, omdat iedereen weet, dat zij niet heeft bestaan, en dat de gegevens ontbreken, waarop zij zou kunnen steunen. Het Middeleeuwse Heerlen was zó bescheiden van allure, dat zijn betekenis niet hoger dan de bekende historische gegevens opgevoerd kan worden. Tenslotte bestond er in Heerlen, zoals te Nijmegen wel het geval was door een grove misvatting uit de 12e eeuw, geen historische interpretatie-drang, die aanleiding gaf tot opschroeverij; de nuchtere, niet overtrokken feiten wettigen geen andere conclusie, dat er, bewust of onbewust, opzettelijk of toevallig, een Middeleeuwse nederzetting boven een Romeinse is ontstaan, tussen welke nederzettingen beslist geen directe opeenvolging verondersteld mag worden. De historische en archeologische gegevens laten voor Nijmegen geen andere conclusie toe. Vóór de 11e eeuw, gelijk wij zullen zien, komt Nijmegen in geen enkele historische bron voor; de bodem van Nijmegen heeft het bewijs geleverd, dat er na de Romeinse periode tot aan de 12e eeuw geen menselijke nederzetting van betekenis heeft bestaan.

Wie de opvatting Nijmegen voor het Noviomagus der P.K. verdedigen wil, neemt het vrijwel zekere punt Colonia Agrippinae, dat algemeen als Keulen wordt opgevat, als uitgang. Hij stelt, dat deze plaats aan de Renus ligt, derhalve aan de Duitse Rijn, en volgt de wegen naar Noviomagus. Zo interpreterend, kan hij zich beroepen op meerdere details,

die inderdaad op het landschap tussen Keulen en Nijmegen schijnen te wijzen. Gemakshalve wordt evenwel voorbijgezien, dat in deze werkmethode de ene deductie op de andere wordt gestapeld. Er wordt betoogd: Colonia Trajana is Xanten; Burginacio is Birten; Juliaco is Gulich; Cortovallio is Heerlen; Blariaco is Blerick; Ceucum is Cuyk. Geen enkele van deze interpretaties is ooit door een historisch of archeologisch gegeven bewezen; zij zijn slechts gededuceerd (zie noot 62). Indien er in deze keten van deducties één fout zit, hangt de gehele reconstructie van de wegen in de lucht. In de bovenste weg blijft de nog altijd niet opgeloste vraag, of Xanten nu onder Colonia Trajana dan wel onder Vetera schuil gaat, een grote moeilijkheid, die eveneens gemakshalve maar wordt genegeerd. Dit alles is het ergste nog niet.

Volkomen onaanvaardbaar is deze hantering van een geografische bron, omdat zij ervan uitgaat dat, wat juist te bewijzen is, als een historische zekerheid voorop te stellen, namelijk dat Nijmegen in de Romeinse periode Noviomagus heette. Dit moet allereerst geheel duidelijk en afdoende bewezen zijn, voordat men er zich veilig aan kan wagen Nijmegen op de kaart aan te wijzen. Waar elk bewijs ontbreekt, dat Nijmegen in de Romeinse periode Noviomagus heette, mist de gangbare interpretatie het enig juiste steunpunt voor haar opvatting van Noviomagus. Bovendien blijken de historici zich stelselmatig te vergissen in de lokalisatie van dit Noviomagus, dat door de raakpunten van Renus en Patavia, twee andere belangrijke elementen der P.K., én door de overheersende vraag, waar nu precies de Karolingische residentie lag, de kern van het probleem rond Nijmegen is. Duidelijk moet tevens zijn, dat de gehele problematiek van het Romeinse en Karolingische Noviomagus in ogenschouw moet worden genomen. De tekst van Einhard zegt onomwonden, dat dit één en dezelfde plaats is. Derhalve zou het geheel onjuist zijn, bij de interpretatie van het Noviomagus der P.K. de gegevens over de residentie niet bij de beoordeling te betrekken. Aan de ene kant blijkt dus, dat de interpretatie Nijmegen nergens anders op steunt dan op aanvechtbare deducties; aan de andere kant wordt door het gehele Noviomagus-probleem de noodzaak wel groot, de opvatting van Nijmegen door middel van héél sterke bewijzen aan te tonen.

* * *

Boven het bewuste blad der P.K. staat Francia. Dit vatten sommige historici aldus op, dat de tekenaar heeft willen aanduiden, dat dàar, derhalve boven Patavia, de Franken woonden. Ik meen evenwel, dat het woord Francia op te vatten is als een opschrift, dat evenals in onze moderne kaarten op het daaronder staande betrekking heeft. De term Francia voor Frankrijk zou in de 1e en 2e eeuw moeilijk te aanvaarden zijn; in de 4e eeuw echter, de tijd van de P.K., is hij geheel aannemelijk. Zelfs kan verdedigd worden, dat het woord niet door de oorspronkelijke tekenaar is geschreven, maar door de latere kopiist is bijgevoegd. Alles, wat onder dit opschrift valt, is Francia. Deze werkwijze is bij de tekenaar

(of de kopiist) niet zo vreemd. Op het naast aanliggend blad vinden wij Suevia boven het gebied van Zwitserland, en Alemannia boven het gebied van Zuid-Duitsland. In beide gevallen staan de opschriften niet in de landschappen, zoals de tekenaar herhaaldelijk doet met de namen van landschappen en streken (bijv. Patavia), maar boven grotere gebieden. Francia moet derhalve als een opschrift worden beschouwd; Patavia begrijpt de tekenaar onder Francia. Dit deel van de kaart kan Nederland niet zijn (4b).

De commentatoren der P.K. zijn unaniem en positief in hun mening, dat de P.K. is opgemaakt in de tweede helft der 4e eeuw na Chr. (5). Deze overtuiging baseren zij op de volgende punten: De drie hoofdsteden, Rome, Constantinopel en Antiochië, die op de kaart direkt in het oog vallen, hebben deze betekenis tesamen pas tegen het einde van de 4e eeuw gekregen. Het maakt weinig verschil uit, of men ze als keizerlijke residenties dan wel als rijkssteden van de eerste rang wil opvatten. Dan volgen, duidelijk als steden van de tweede rang afgebeeld: Ravenna, Aquilea, Tessalonica, Nicomedia, Nicea en Ancyra. De bijschriften, o.a. „ad Sanctum Petrum” bij Rome, bij Jeruzalem, de Olijfberg, de woestijn Faran en de berg Sinai, die duidelijk op christelijke invloeden wijzen, zijn in een vorm gehouden, die men vóór de 4e eeuw niet kan verwachten. Ook talloze andere details, zoals de schrijfwijze van namen, de indeling der provincies en de ontwikkeling van het wegennet, verzetten zich zeer beslist tegen een vroegere datering dan de 4e eeuw.

Met de Nederlandse interpretatie kunnen wij dus kort en bondig zijn. De Romeinen gaven rond 250 na Chr. het gebied van Noord-Nederland prijs; zij trokken zich terug achter de Romeinse of Germaanse „limes” (grenzen). Dit bekende historisch feit wordt door de archeologische vondsten in noord en zuid volkomen bevestigd. Na het midden van de 3e eeuw behoort het noorden en het midden van Nederland niet meer tot het Romeinse rijk. De P.K. is een kaart van het Romeinse rijk, opgemaakt in de 4e eeuw. Om aannemelijk te maken, dat desondanks het midden van Nederland toch nog op de P.K. voorkomt, moeten wel heel sterke bewijzen worden aangevoerd. De stelling, dat de kaart geheel of gedeeltelijk op een andere berust, en vroegere rijksdelen gewoon overgenomen zijn, is een al te gemakkelijke uitvlucht.

Het volgende blad der P.K. bevat een bevestiging van de veronderstelling, dat de kaart slechts het Romeinse rijk beneden de „limes” omvat. Keulen, Bonn en Mainz zijn in Duitsland de meest noordelijke plaatsen, die op de P.K. vermeld zijn; oorspronkelijk strekte het Romeinse rijk zich over een groter gebied van Duitsland uit. De delen van Duitsland, die op dezelfde breedte liggen als het midden van Nederland, en die ook boven de „limes” lagen, staan niet meer op de kaart.

* * *

Een volgend argument kan gebaseerd worden op de geografische successie. Hiermede is bedoeld, dat de rangschikking der plaatsen, steden

en landschappen op de kaart goed overeenstemt met de werkelijkheid. Op het blad van Francia valt het op (op andere bladen der P.K. is dit niet zo duidelijk), dat het landschap met de plaatsen over het algemeen zeer dicht bij een moderne kaart komt. Er blijkt zelfs een vrij goede noord-oriëntatie te zijn gevolgd, al moet dit, in vergelijking met andere bladen der P.K., waarschijnlijk slechts als een gelukkig toeval beschouwd worden. Past men het blad van Francia toe op bekende Franse plaatsen, dan blijken de steden zo te zijn getekend, dat zij maar betrekkelijk weinig afwijkingen vertonen met een moderne kaart. De landschappen, aangeduid door opschriften in rode kapitalen en verdeeld door de lijnen van de rivieren, beantwoorden geheel aan de werkelijke geografie. Dit verstaan wij onder een goede geografische successie. De tekenaar verdeelt Francia in Lugdunensis, Belgia en Patavia; de twee eerste beeldt hij af zoals zij liggen, met een geheel juiste weergave van de werkelijke ligging. Aangekomen aan de rivier de Patabus plaatsen wij een denkbeeldige horizontale lijn op de kaart. Wat beneden die lijn ligt, moet zonder de minste twijfel als Frankrijk worden verklaard. De daar voorkomende plaatsnamen wijzen dit trouwens zo overduidelijk aan, dat niemand het zal kunnen ontkennen. Boven die lijn laat de Nederlandse interpretatie de tekenaar een sprong maken van meer dan 300 km. met haar bewering, dat het landschap der Patavia het midden van Nederland is.

Tussen Noord-Frankrijk, eindigend op de lijn van Boulogne, Cassel, Bavay en Reims, en de Nederlandse Waal zou op de P.K. een ruw vierkant met zijden van plm. 300 km. zijn „overgeslagen”. Welk redelijk motief kan er aangevoerd worden, dat de tekenaar dit werkelijk zo heeft bedoeld? Houdt men de datering der P.K. in het oog (de 4e eeuw), en haar doel (een wegenkaart, een reiskaart van het Romeinse rijk), dan biedt de combinatie van deze twee gegevens een afdoend bewijs tegen de Nederlandse opvatting. Volgens deze staan er op de kaart wél wegen in Nederland, waar de Romeinen niet meer gevestigd waren, waar geen militaire bezettingen meer lagen, en voor welke streken de Romeinse cartograaf geen belangstelling had, terwijl er geen wegen getekend zijn in de rest van Noord-Frankrijk, België en Zuid-Nederland, waar de Romeinen nog belangen en derhalve wegen hadden. Dit is zo ongerijmd, dat het een absurditeit genoemd mag worden.

Het onaanvaardbare ervan wordt met de dag klemmender aangetoond, nu in de zogenaamde „blanco” tussenmoot Romeinse overblijfselen te voorschijn komen van zulk een omvang en belangrijkheid, dat zij een reeks van schijnbaar vaststaande opvattingen over de Romeinse kolonisatie omverwerpen. In Kortrijk zijn in de laatste jaren een Romeinse legerplaats en begraafplaats ontdekt, die de conclusie wettigen, dat de plaats in de Romeinse periode zeer belangrijk was. In De Panne zijn dergelijke ontdekkingen gedaan. Bijzonder opmerkelijk zijn de opgravingen te Koksijde, waar onder de ruïnen van de abdij Ter Duinen vondsten zijn gedaan van Romeinse voorwerpen en van een inheemse cultuur, die zover van het normale afwijken, dat zij een groot aantal historische en ethno-

logische problemen oproepen (P. Sittekat, Onder de duinen van Kóksijde, z.j.). In Antwerpen, dat nimmer een duidelijke Romeinse traditie van enige betekenis heeft gehad, brengen de jongste opgravingen Romeinse relikten aan het licht; evenzo in Aardenburg. Dit alles wijst erop, dat de Romeinse kolonisatie in het „blanco” landschap der P.K. niet minder intensief is geweest dan in andere volledig geromaniseerde streken. De vondsten in België beslaan de 1e tot de 6e eeuw; de P.K. is uit de 4e eeuw. Het is niet langer aan te nemen, dat de tekenaar der P.K. wel het midden van Nederland afbeeldt, maar een groot stuk van het aan Frankrijk aansluitend gebied overslaat, welk landschap blijkens de recente vondsten voor de Romeinen grote betekenis heeft gehad.

Op de P.K. lopen de wegen meestal recht. Het Romeinse rijk is van noord naar zuid ineengeperst in een smalle tekening, zodat het niet verwonderen moet, dat de lijnen van de wegen deze vorm volgen. De indruk kan worden gewekt, dat een bepaald onderdeel van de kaart een geheel natuurgetrouwe weergave is van een geografisch landschap. Zo heeft men namelijk voor Nederland gedacht. Het landschap der Patavia lijkt vanwege zijn vorm wonderwel in het midden van Nederland te passen. Daarom ook heeft men getracht de wegen in Nederland oost-west te reconstrueren, met vanaf Nijmegen een aftakking naar het zuiden over Ceuculum, welke afbuiging door de P.K. trouwens sterk gesuggereerd werd. Het landschap van de kaart moet zelfs precies zó blijven, wil het met vrucht aan het midden van Nederland kunnen beantwoorden.

Hoe onjuist het is, de rechte wegen van de kaart in de ware geografie recht te denken, wordt treffend geïllustreerd, als wij enige wegen der kaart uitzetten op een moderne kaart. Dan ziet men, dat wegen, die op de P.K. geheel of vrijwel rechtuit getekend zijn, in werkelijkheid grillig verlopen. Een der beste voorbeelden is de weg van Dorocortoro (Reims) naar Castrum Menapiorum (Cassel). Nog duidelijker blijkt het bij de verbinding tussen Caesaromagus (Beauvais), Samarobriua (Amiens) en Tervenna (Terwaan). Deze weg is op de kaart vrijwel rechtuit oost-west getekend, terwijl hij in werkelijkheid een volledig noordelijke richting heeft. Hieruit zien wij dus, dat een oppervlakkige gelijkenis tussen een onderdeel van de kaart en het veronderstelde landschap geen enkele grondslag mag vormen voor de identificatie van beide.

De Nederlandse interpretatie steunt sterk op de rivieren Renus en Patabus; er mag zelfs gezegd worden, dat deze rivieren een der voornaamste aanknopingspunten vormen voor de Nederlandse interpretatie. De Renus is opgevat als de Rijn; de Patabus als de Waal. De Renus komt uit Duitsland, langs Keulen, en wijst dus wel heel sterk op de Duitse en de Nederlandse Rijn. De Patabus, onder welke naam de Vahalís (door de klassieken en Einhard aldus genoemd) ook in Middeleeuwse bronnen voorkomt, werd in de Nederlandse verklaring vanzelf de Waal. Met de rivieren is de tekenaar der P.K. echter bijzonder onnauwkeurig (6). De rivier, beneden de Patabus getekend, moet afgaande

op de plaatsen, langs de loop ervan gelegen, als de Seine worden opgevat. De tekenaar laat haar echter boven Soissons ontspringen. De Maas in Frankrijk en de Waal (in Nederland?) tekent hij in één lijn. De Saône en de Loire tekent hij eveneens in één doorlopende lijn, alsof beide rivieren één stroom vormen. De commentaren waarschuwen dan ook terecht, dat aan de rivieren wel allerminst identificaties van landschappen en steden mogen worden vastgeknoopt. (6a). Toch heeft de tekenaar wel degelijk Renus en Patabus bedoeld bij het landschap van de Patavia. Hierop zal elders uitvoerig worden ingegaan.

Tegen de Nederlandse interpretatie kunnen nog meer argumenten worden aangevoerd (7). Naast de positieve bewijzen, die ten gunste van Noyon en Noord-Frankrijk gegeven worden, heeft het geen zin, nog dieper op de negatieve kant van de zaak in te gaan.

Noyon was in de Romeinse periode een belangrijke plaats. In de *Notitiae veterae provinciarum et civitatum Galliae* (8) wordt de stad genoemd als een der 12 „civitates” (civitas is op te vatten als hoofdstedelijk distrikt) van de Provincia Belgica Secunda, wier metropool Reims was. Noyon komt er voor als de „civitas Veromanduorum, quae nunc Noviomagus”: de stad der Veromandui, die nu Noviomagus heet. In andere geografische bronnen is Noyon meerdere malen genoemd, zodat er gerust gezegd mag worden, dat zij in Romeins Gallië een belangrijke plaats was. Eveneens is duidelijk, dat Romeins Noyon van veel hogere rang is geweest dan Romeins Nijmegen, welks militaire en strategische betekenis beperkt is tot een korte tijd tussen c. 75 en 105 na Chr., toen er een Romeins legioen lag. en welks institutionele betekenis in de Romeinse periode zeer vaag is. Een kroniekschrijver, die verbolgen is over de invallen van de Noormannen, roept uit (9): „Wat gaat er gebeuren met Beauvais, wat met Noyon en al die andere steden, die eens de voortreffelijkste van Gallië waren? Moeten zij ten prooi vallen aan de invallen der Noormannen en aan het zwaard van de vijanden?” Een andere kroniek (10), die op het jaar 853 een inval van de Noormannen verhaalt, somt Reims, Orléans, Parijs, Atrecht, Tours, Bavay en Noyon op, die zij noemt: „Galliarum praestantissimae urbes”: de voornaamste steden van Gallië.

Als volgens de Nederlandse opvatting Nijmegen en verschillende onbelangrijke Nederlandse dorpen op de P.K. vermeld staan, dan moet het als vanzelfsprekend worden beschouwd, dat Noyon op de kaart van Romeins Frankrijk voorkomt (11). De Nederlandse interpretatie veegt Noyon volledig van de kaart, door op zijn plaats een andere stad van een veel lagere orde te veronderstellen. Immers, als het bewuste Noviomagus der P.K. Nijmegen is, dan staat Romeins Noyon niet op de Romeinse kaart van Frankrijk, terwijl het wel genoemd is in het *Itinerarium Antonini* uit dezelfde tijd als de P.K. Weer is moeilijk aan te nemen, dat de tekenaar een onbegrijpelijke omissie bedrijft ten aanzien van een der belangrijkste civitates van Gallië.

Als wij, bij wijze van veronderstelling de Nederlandse interpretatie even vergeten, en Romeins Noyon op de P.K. zoeken, dan kunnen wij dit doen door af te gaan en te steunen op de plaatsen, die in werkelijkheid in de nabijheid van Noyon liggen. Voor de vertolking van welke geografische bron ook is dit de enig veilige methode; zij moet zeker opgaan voor de P.K., welks voornaamste bestanddeel de plaatsen en de daartussen liggende wegen zijn.

Op de P.K. komen zes plaatsen voor met de naam Noviomagus: de eerste in het land der Nemetes, welke plaats als Spiers moet worden verklaard; de tweede in het gebied der Treveri, welke Neumagen (Dl.), is; de derde der Leuci, welke plaats Nyon is; de vierde het Noviomagus der Remi, dat als Novion-Porcien (ten noorden van Reims) wordt opgevat; en als vijfde een Noviomagus in Engeland ten zuiden van Londen. Onder geen van deze kan Romeins Noyon verstaan worden. Blijft over het Noviomagus tussen de Renus en de Maas-Patabus, dat getekend is met twee torentjes, hetgeen bij de tekenaar der P.K. inhoudt, dat hij een belangrijke stad van de derde rang aanduidt, die als legerplaats wordt aangegeven.

Het bewuste Noviomagus ligt noordelijk van Parijs, zeer juist ten opzichte van Soissons, geheel goed in verband met Beauvais, Terwaan, Cassel en andere plaatsen, en geheel aanvaardbaar noordwestelijk van Reims. Het ligt zelfs zó mooi in verhouding tot deze steden, dat er weinig afwijkingen te vinden zijn tussen deze close-up uit de P.K. en een moderne kaart. Wanneer derhalve dit Noviomagus, als Noyon opgevat, zo perfect klopt met de ware geografische ligging van deze stad ten opzichte van andere bekende steden van de kaart, dan is dit Noviomagus toch ook Noyon!

Op de P.K. ligt het echter boven Doornik, Wervik en Bavay, waar het in werkelijkheid onder ligt. De afwijking levert niet het minste bezwaar op. De tekenaar heeft wel de ruwe geografie gevolgd (ofschoon dit niet eens zijn opzet was), maar aan zijn weergave van de ligging en de afstand der steden onderling kan nu eenmaal niet in alle details het criterium van een moderne kaart worden aangelegd. De „afwijking”, als men het zo wil noemen, bedraagt ongeveer 40 km. Hierover mag niemand vallen, daar de Nederlandse interpretatie zonder bezwaar en afwijking van meer dan 300 km. accepteert, die van zo ondergeschikt belang wordt opgevat, dat er nooit over gesproken is, laat staan dat er een poging is gedaan om haar te verklaren (12). Soortgelijke afwijkingen van 30 tot 50 km. en méér komen op andere plaatsen der P.K. veelvuldig voor, en zijn daar bij bekende steden nimmer als een beletsel voor een overigens zekere determinatie aangevoeld (13).

De Nijmeegse mystificatie bereikt op het Noviomagus der P.K. het uiterste punt van haar spankracht. Wordt dit Noviomagus bewezen Nijmegen te zijn, dan behoeft niet verder meer gesproken te worden en blijven de Romeinse en Karolingische tradities van Nijmegen onaangetast.

Volledigheidshalve moet hieraan wel worden toegevoegd, dat deze determinatie niet langer, zoals tot heden geschiedde, zonder meer gesteld mag worden, maar dat zij bewezen moet zijn volgens de regels van de historische methodiek. Is dit Noviomagus echter Noyon, dan is de gehele kwestie over Romeins en Karolingisch Nijmegen, inclusief het vraagstuk van de juiste plaats van het Eiland der Bataven, met één slag opgelost (14). Immer, als dit Noviomagus Noyon is, dan is Noyon ook de plaats van de Karolingische residentie, want door de tekst van Einhard staat de identiteit van het Romeinse en het Karolingische Noviomagus onomstotelijk vast.

Wat dit Noviomagus der P.K. is, moet op grond van strikte logica geconcentreerd worden tot deze kernvraag: Kan de tekenaar der P.K. op zijn kaart van Romeins Frankrijk de voorname plaats Noyon weglaten, en precies op de plaats, waar men haar redelijkerwijs mag zoeken, een in rangorde veel lagere stad tekenen, die dan (om de ironische mystificatie helemaal rond te maken) dezelfde naam gedragen heeft? Men behoeft geen wijsgeer te zijn, om op deze vraag het juiste en logische antwoord te geven.

* * *

Als dit argument, ontleend aan de logica, niet iedereen overtuigt, dan kan evenwel de betrouwbaarheid van de interpretatie Noyon met andere, volstrekt historische gegevens, onweerlegbaar bewezen worden. De P.K. vermeldt waarschijnlijk niet alle Romeinse plaatsen, in elk geval niet alle wegen. Het Itinerarium Antonini, (dat geen kaart is, doch een opsomming in rijtjes van de wegen van het Romeinse rijk, met de afstanden tussen de opeenvolgende plaatsen), noemt wegen op tussen plaatsen, die op de P.K. niet door een weg verbonden zijn. De P.K. en het Itinerarium dateren beide uit de 4e eeuw; de gegevens van beide mogen dus zonder bezwaar gecombineerd worden. Vullen wij de P.K. aan met de gegevens van het Itinerarium, dan wordt het landschap van de Patavia met absolute zekerheid aan Frankrijk gehecht. Dan blijkt met dezelfde zekerheid, dat de tekenaar beslist niet een blanco moot tussen Noord-Frankrijk en het midden van Nederland heeft overgeslagen, maar dat de Patavia in direkte en onmiddellijke samenhang met het daaronder staande landschap moet worden gezien.

Het Itinerarium noemt een weg (15) van Durocortorum (Reims) naar Suessonas (Soissons), Noviomagus (Noyon), Ambianos (Amiens), Pontes (Pont-à-Sélane) en Gessoriacum (Boulogne). Zetten wij deze weg uit op de P.K., dan wordt het landschap van de Patavia op minstens twee plaatsen, bij Noviomagus, bij Pontes (dat als Pontes Caldis: lees: Ponte Scaldis) op de P.K. voorkomt, of bij Gessoriacum, verbonden met het daaronder liggende landschap, waaromtrent geen twijfel bestaat, dat het Frankrijk is. Tussen de beide delen der kaart legt het Itinerarium het geografisch verband door middel van een weg, terwijl de afstanden overeenstemmen met de werkelijkheid. Het Noviomagus uit het Itinera-

rium moet zonder de minste twijfel met het Noviomagus der P.K. worden geïdentificeerd, al is het op de kaart niet door een rechtstreekse weg met Soissons en Amiens verbonden. Dat Noyon in de Romeinse periode door wegen met beide steden verbonden was, spreekt enerzijds vanzelf, en wordt anderzijds door het Itinerarium uitdrukkelijk medegedeeld. Het is voor geen enkele tegenspraak vatbaar, dat het Noviomagus uit het Itinerarium terecht als Noyon moet worden opgevat. Dit Noviomagus moet ook op de P.K. staan, die immers uit dezelfde tijd is.

Een andere weg noemt het Itinerarium (16) van Albinianis (in Patavia), Trajectum, Mannaricium (Merville) (17), Carvonem (Carvin), Herenacio (Andrésy?), Burginacio (onbekend) naar Coloniam Agrippinam (Keulen). In deze weg zijn enige plaatsen genoemd, die op de P.K. in het Eiland der Bataven getekend staan.

Het sterke punt wordt hier gevormd door Mannaricium. Ofschoon de juiste ligging en de juiste identificatie van deze plaats door de Nederlandse archeologen in het vage is gelaten, staat het door middel van andere wegen uit het Itinerarium vast, dat de plaats in Noord-Frankrijk gezocht moet worden. Zij ligt op 11 mijlen van Castello (Cassel) (18); op 18 mijlen van Nemetacum (Atrecht) (19); op 27 mijlen van Turnacum (Doornik) (18) en op 22 mijlen van Carvone (Carvin) (16). Aanvaardt men mijn verklaring van Carvone als Carvin niet, dan blijft toch staan, dat Carvone, een der plaatsen van het Insula Batavorum, op 22 mijlen van Mannaricium (Merville) ligt.

Berekend in kilometers, ligt Mannaricium op ruim 22 van Cassel, ruim 39 van Atrecht en 59 van Doornik. Op het snijpunt van deze lijnen vindt men de plaats Merville. Ter plaatse of daar in de buurt heeft Mannaricium gelegen, zodat de Franse historici dan ook zonder de minste aarzeling Merville met Mannaricium identificeren (20).

Door de weg van Albinianis, Trajectum, Mannaricium en enige plaatsen uit het Eiland der Bataven is dit landschap zodanig verbonden met het noorden van Frankrijk, dat Patavia van de P.K. kennelijk in Noord-Frankrijk moet worden geplaatst.

* * *

De P.K. geeft de sterke indruk, dat het landschap der Patavia midden tussen het zuiden van Engeland en Keulen ligt, op dezelfde noorderbreedte als Keulen en de zuidpunt van Engeland; zo gezien, zou het landschap in Noord-Frankrijk moeten worden gelokaliseerd. Doch uit de kaart zelf kan geen argument worden geput voor deze opvatting, omdat de tekenaar nergens laat blijken, dat hij volgens de breedtegraden gewerkt heeft. Op dit punt komt Ptolemeus te hulp (21). In zijn geografie somt hij een groot aantal plaatsen van de toen bekende wereld op, en geeft hij bij deze de lengte- en de breedtegraden, berekend naar de meridiaan van Alexandrië. De steden, de plaatsen en de rivieren, die Ptolemeus in het noorden van Frankrijk noemt, zijn op de door hem gegeven getallen in

kaart gebracht; tevens de gegevens, die hij vermeldt van hetgeen altijd in Nederland is gedacht. In deze reconstructie is nauwgezet vermeden de gegevens van Ptolemeus te vermengen met gangbare opvattingen over Romeins Nederland, hetgeen helaas bij vroegere reconstructies der kaart van Ptolemeus geschied is. Op de details van deze kaart behoeven wij niet in te gaan; zij spreekt een duidelijke taal. Ptolemeus' beeld van Noord-Frankrijk bevat het volkomen afdoende bewijs, dat hij Noviomagus, Batavodurum, Lugdunum Batavorum, Vetera, Pretorium Agrippinae, derhalve de Patavia, het Eiland van de Bataven, de Maasmond, de bekende drie Rijnmonden, in Noord-Frankrijk lokaliseert (Zie kaart II).

De P.K., het Itinerarium Antonini en Ptolemeus vullen elkander op waarlijk afdoende wijze aan. Deze bronnen vullen elkander ook chronologisch aan: Ptolemeus is uit de 2e eeuw; de andere bronnen uit de 4e eeuw. Samen bestrijken zij de gehele periode der Romeinse kolonisatie. Zou men nog van mening kunnen verschillen over de determinatie van een bepaalde plaats uit de 2e en de 4e eeuw, dan kan nimmer aannemelijk worden gemaakt, dat een landschap, in de 2e eeuw in Noord-Frankrijk gelegen, in de 4e eeuw in Nederland moet worden opgevat (22). De veronderstelde emigratie van de Bataven vanuit Nederland naar Noord-Frankrijk, welke veronderstelling nodig was om bepaalde in Frankrijk aanwezige gegevens over de Bataven te verklaren, moet naar het rijk der fabelen verwezen worden.

Het Itinerarium noemt Noviomagus tussen Soissons en Amiens. Ptolemeus plaatst Noviomagus even ten noorden van Parijs. In beide gevallen is het niet voor twijfel vatbaar, dat de schrijvers Noyon bedoelen. Op de P.K. is Noviomagus het enige, dat als het door hen genoemde kan worden gedetermineerd. Tussen Parijs en Noyon legt Ptolemeus een afstand van 70 minuten, hetgeen geheel overeenkomt met de werkelijke afstand, en bovendien inhoudt, dat de P.K. (al geeft zij hier geen afstanden en moet zij als een simpele reiskaart beschouwd worden) ook zo moet worden verstaan.

Merkwaardig is, dat een tekst uit de kroniek van het klooster van Watten (ten zuid-westen van Duinkerken gelegen), geschreven in de 11e eeuw, vrij laat derhalve, mijn opvattingen geheel bevestigt. De tekst ligt in tijdsorde vóór de Nijmeegse mystificatie en is van een dergelijk belang, dat hij in zijn geheel geciteerd dient te worden (23):

„Ik meen, dat de oude Bataven zich vermengd hebben met de bewoners van Watten. Wij immers bezetten hun woonplaats; wij hebben hun ruïnes opgebouwd en wij hebben hersteld, wat zij achtergelaten hadden. Zelfs onze naam hebben wij van hen ontvangen, al is die in enige letters veranderd. Die naam hebben wij niet aan hen ontleend of van hen afgeleid, maar bezitten wij volgens erfrecht.

Voor hem, die met de historici de omstreken en de ligging van onze streek kent, lijdt het niet de minste twijfel, dat Guatines of Guatinur

(Watten) hetzelfde is als de zeer oude stad der Menapiërs. Deze Menapiërs worden door de vaklieden der geschiedenis ook Bataven genoemd, ofschoon het niet bekend is, op welke gebeurtenis dit steunt of door welk lot het aldus is beschikt. Immers, in zijn Annalen spreekt Orosius al over beide, als hij de juiste ligging van plaatsen en eilanden beschrijft:

„Britannia, een eiland in de oceaan, strekt zich in de lengte naar het noorden uit. Ten zuiden ligt het tegenover Gallië. Op de kust, aan de overkant van de zee en het dichtst bij Gallië gelegen, bevindt zich de stad Rutupi-portus (Richborough), vanwaar men de Menapiërs en de Bataven ziet, niet ver van de Morini, die in het zuiden wonen” (24).

Welnu, wijl wij weten, dat Rutupi-portus op de zuidelijke kust van dat eiland ligt, en bovendien dat de Menapiërs en de Bataven noordelijk van de Morini wonen, dat beide landstreken door een en dezelfde zee gescheiden worden en de bewoners van de beide kusten het uitzicht hebben op de andere kust, is er geen twijfel aan, dat de oude Guatinenses (bewoners van Watten) door de schrijvers met recht Bataven zijn genoemd. Door de historici worden zij aldus beschreven, dat zij zich door een zekere wrede wildheid van de andere volkeren onderscheiden, doch dit kenmerk is bij hen slechts voortgekomen uit verzet tegen de Romeinse overheersing”.

De tekst behoeft geen nader commentaar. Hij bevestigt nauwkeurig de geografische mededelingen van Ptolemeus met een zo exacte plaatsbepaling, dat het Eiland der Bataven, daarmee annex het Romeinse en het Karolingische Noviomagus in Noord-Frankrijk geplaatst moeten worden. Bekend is wel, dat én de kroniekschrijver van Watten én Ptolemeus om hun mededelingen (die flagrant indruisen tegen gevestigde meningen) in discrediet zijn geraakt. Dat de verwerping van hun teksten volstrekt ongemotiveerd is, behoeft niet nader aangetoond te worden, enerzijds omdat nimmer is bewezen, dat de schrijvers zich vergisten, anderzijds omdat er voldoende aanwijzingen volgen, dat zij zich niet vergist hebben. De tekst van Watten is vooral van belang, omdat de Bataven er niet terloops worden genoemd, doch de auteur aan de aanwijzing van hun woonplaats een beredeneerde beschouwing wijdt, waaruit blijkt, dat hij bij andere schrijvers het vraagstuk heeft bestudeerd, die hij echter niet met name noemt. Wel hecht hij aan Orosius, een schrijver uit de 5e eeuw, zoveel waarde, dat hij deze uitvoering citeert.

Voorheen heb ik mij te positief uitgesproken over de juiste woonplaats van de Bataven, en deze tussen Seine, Oise en Somme gelokaliseerd. Daarvan moet ik terugkomen, omdat er zeer duidelijke aanwijzingen zijn, dat de Bataven ook in het gebied bóven de Somme woonden. Dat in deze streek, nog als „La Morinie” bekend, de Morini woonden, behoeft geen beletsel te vormen voor de lokalisatie van de Bataven. In de tekst van Watten worden de namen van Menapiërs, Bataven en Morini als kwasi-synoniemen gebruikt, zodat hoogstwaarschijnlijk niet aan diverse,

van elkander onderscheiden en lokaal afgescheiden volkeren gedacht mag worden. Eer moet men aannemen, dat tijdens de Romeinse kolonisatie het oude stamverband sterk teruggelopen is, al worden de oorspronkelijke namen af en toe nog gebruikt.

Stolte zegt (25), dat in Noord-Frankrijk door de aanwezigheid aldaar van de Ambiani, Caleti, Viromandui, Vellocasses en Bellovaci geen plaats is voor de Bataven. In deze materie dient men heel voorzichtig te zijn met apodictische uitspraken. De eerste vraag is, of de gangbare situering van deze stammen wel zo zeker is, als Stolte schijnt aan te nemen. Het vermoeden is namelijk groot, dat men zich in de juiste plaats van deze stammen evenzeer vergist heeft als met de situering van de Bataven. Het toewijzen van de Gallische en Germaanse stammen aan bepaalde streken is immers geschied als een soort legpuzzel; het éne gegeven steunt het andere; uit het éne wordt het andere afgeleid. Indien een groot stuk van een puzzel elders moet worden gelegd, gaan vanzelfsprekend de daaraan passende stukken mee. Dit wil beslist niet zeggen, dat de gangbare situering van de Gallische stammen, door Stolte genoemd, in twijfel moeten worden getrokken, doch wél, dat aan de tot heden aangenomen lokalisaties niet de kracht van een bewijs gegeven mag worden, want zij vormen allerminst historische zekerheden.

Ook moet ernstig rekening worden gehouden met de mogelijkheid, waarvan boven een heel duidelijk voorbeeld is gegeven, dat de bevolking van één streek in de bronnen is genoemd onder verschillende namen, die waarschijnlijk wel afkomstig zijn van de oude stammen, doch die voor ons niet meer te volgen zijn om de eenvoudige reden, dat wij geen exacte gegevens bezitten over de juiste plaats van de oorspronkelijke stammen, over de wijze waarop die stammen in elkaar zijn opgegaan (wat toch een duidelijk feit is!), en of en hoe de naamgeving van het volk der gehele landstreek deze versmelting van de stammen heeft begeleid. De stelling, dat er in Noord-Frankrijk geen plaats is voor de Bataven, klinkt oppervlakkig wel aannemelijk. Zij keert het historisch onderzoek evenwel om, door aan onduidelijke en aanvechtbare gegevens de kracht van een contra-argument te geven tegen duidelijke feiten en zelfs tegen ondubbelzinnige teksten (26).

De stelling van Stolte is bovendien onjuist gefundeerd. Dit kan het duidelijkst met een voorbeeld geïllustreerd worden. Over 16 eeuwen (om de juiste maatstaf der vergelijking te nemen!) zou een historicus als volgt kunnen betogen: „In het land aan de Noordzee woonden vóór het atoom-tijdperk: Friezen, Hollanders, Zeeuwen, Stichters, Geldersen en Brabanders. Sommigen menen wel, dat er ook Nederlanders woonden, maar het is duidelijk, dat er tussen die stammen geen plaats meer voor Nederlanders was”. Al is het voorbeeld enigszins overtrokken, toch toont het in elk geval het éne punt aan, waar het om gaat, namelijk dat de stelling van Stolte op meerdere postulaten berust, die de schrijver zich waarschijnlijk niet eens bewust is geweest. Eén postulaat springt al heel duidelijk in het oog. Wil Stolte aan zijn stelling enig wetenschappelijk fundament

geven, dan moet hij bewijzen of aantonen, dat **geheel Noord-Frankrijk** door de opgesomde stammen bezet was. Slechts op deze manier zou hij de bewering, dat er voor de Bataven „geen plaats” was, enigermate steunen.

* * *

Hoort het landschap Patavia der P.K. in Noord-Frankrijk thuis, dan moet het ook mogelijk zijn, de plaatsen uit dit landschap en de erbij getekende wegen met enige redelijke zekerheid in Noord-Frankrijk aan te wijzen. Een reconstructie van de twee wegen is niet moeilijk. Meerdere plaatsnamen kunnen met algehele trefzekerheid op een Franse plaats worden gelegd, terwijl de door de P.K. gegeven afstanden in de meeste gevallen nauwkeurig met de werkelijkheid overeenstemmen. Op bepaalde punten blijven er moeilijkheden, hetgeen niet te verwonderen is bij de interpretatie van een zo oude bron. Ook acht ik de mogelijkheid zeer groot, dat de Franse historici en archeologen in verschillende details tot een andere identificatie komen. Desondanks meen ik, dat in mijn reconstructie toch zoveel onderdelen op hun juiste plaats zijn te brengen, dat de principiële vraag, waar Patavia gesitueerd moet worden, er sterk door wordt beslist (**Zie kaart III**).

Laten wij beginnen met de bovenste weg, vanaf Lugdunum naar Noviomagus. Als **Lugdunum** moet Leulinghen (27) worden verstaan. Op de P.K. ligt de plaats kort bij de kust. In de Romeinse periode lag Leulinghen aan de brede baai van de Slack, die zich met verschillende armen ver landinwaarts uitstrekte. De monding van de Slack was vroeger veel omvangrijker (28). De rivier strekte zich uit van Ambléteuse in het noorden tot Pointe-aux-Oies in het zuiden en vormde een brede baai met veel inhammen. De zeearm drong door tot bij Marquise. Langzaam aan is hij verzand en uiteindelijk afgesloten door een duinenrij. Het moeras, hierna ontstaan, werd later door de kanalisatie van de Slack, die er zich een bed had weten te behouden, verder drooggelegd. De kust van Frankrijk heeft ter plaatse en elders ingrijpende veranderingen ondergaan, die voor verschillende onderdelen van de historische interpretaties, welke ons bezighouden, van het grootste belang zijn (29). Van de tekenaar der P.K. moet men geen geografische kaart verwachten, die de oude kust met enige nauwkeurigheid afbeeldt. Hij tekent Lugdunum vlak bij de kust; door de Slack lag Leulinghen inderdaad aan de zee. De taalkundige evolutie van Leulinghen uit Lugdunum is geheel aannemelijk, al is zij niet met parallel-teksten afdoende te bewijzen.

De volgende plaats op de P.K. is **Praetorium Agrippinae**, dat zich op 2 mijlen, 4.4 km. van Lugdunum moet bevinden. Als deze plaats kan Elinghen (30) geïdentificeerd worden. Dit steunt meer op de afstand dan op de etymologie of op andere gegevens.

De plaats is waarschijnlijk genoemd naar de echtgenote van keizer Claudius (31), Julia Agrippina, naar wie ook Colonia Agrippina (Keulen) de naam ontving. Is deze veronderstelling juist, dan wordt daardoor heel

sterk aangeduid, dat de plaats in Noord-Frankrijk ligt. Onder keizer Claudius vond in het jaar 43 na Chr. een grote expeditie naar Engeland plaats (32). Bekend is, dat de vlootbasis van deze expeditie te Boulogne lag. Na zijn succesvolle veldtocht in Engeland, waarvoor de Romeinse Senaat hem de eretitel en de bijnaam „Britannicus” verleende, hield de keizer een triomftocht te Boulogne, waar het plaatselijk museum nog resten van zijn triomfboog toont, eens de trots van de stad (33). De streek van Boulogne heeft de keizer blijvend geïnteresseerd; bekend is, dat hij er verschillende wegen heeft laten aanleggen. Nog bewaart men te Boulogne de gedenksteen van een van zijn vrijgelatenen, die het tot een hoge functie bij de vloot van Boulogne bracht (34). Er liggen in Noord-Frankrijk dus wel heel sterke aanknopingspunten voor de lokalisatie van Praetorium Agrippinae.

Matilone, op 3 mijlen, 6,6 km. van Praetorium Agrippinae gelegen, moet met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gesitueerd worden te Le Mat (35), een wijk van Hermelinghen. Deze plaats is in de 10e eeuw onder de naam Masto bekend. Een vermelding van het jaar 648, ook als Masto, wordt door de Franse historici eveneens als Le Mat opgevat. De historische continuïteit is derhalve duidelijk; de etymologie is zeer aanvaardbaar, terwijl de afstand, door de P.K. genoemd, in werkelijkheid klopt.

Albanianis, op 5 mijlen, 11 km. van Matilone gelegen, kan als Alembon (36) worden opgevat. De ware afstand tussen Le Mat en Alembon bedraagt 12 km., zodat deze goed overeenstemt met de kaart. De plaats Albanianis, welke naam men gevoeglijk kan vertalen als „de witte plaatsen”, heeft haar naam waarschijnlijk gekregen naar aanleiding van de in deze streek aanwezige krijtrotsen, die op deze plaats mogelijk witter waren dan elders. Op meerdere plaatsen in Noord-Frankrijk zijn de rotsen tegen de flanken van de heuvels zichtbaar (37). Het is waarschijnlijk, dat in de naam van Albanianis een naam met „lokale kleur” moet worden gezien.

Nigropullo ligt op 2 mijlen, 4,4 km. afstand van Albanianis. Deze plaats kan Foucquesolles (38) zijn geweest, al is de etymologie verre van duidelijk, en klopt de afstand ook niet geheel en al, daar in werkelijkheid 8 km. liggen tussen deze plaats en het voorafgaande Alembon. Om het feit evenwel, dat de volgende plaats Lauri met zekerheid gelokaliseerd kan worden, en de door mij geïdentificeerde plaatsen inderdaad aan een bekende Romeinse weg liggen, is de lokalisatie van Nigropullo toch aan-nemelijk.

Het etymologisch verband tussen Nigropullo en Foucquesolles is niet te zien, ofschoon er in het eind van beide woorden een opvallende klank-overeenkomst is. De eerste ons bekende vorm van Foucquesolles luidde: Foxola of Voxola; dit woord staat weer verder van Nigropullo af. Men zou kunnen denken, dat de kopiist van de P.K. misschien een fout heeft gemaakt, doch dit is niet erg waarschijnlijk, omdat Nigropullo ook een

naam is met lokale kleur. Letterlijk betekent hij: Zwarte kip (39). Dit is een zeer typische naam, zodat men moet aannemen, dat de kopiist hem goed heeft overgenomen. Vermoedelijk is hij gegeven, omdat ter plaatse zwarte kippen opvallend waren.

De volgende plaats Lauri ligt op 5 mijlen, 11 km. van Nigropullo en moet als Lumbres (40) worden opgevat. Deze ware afstand, 12 km. klopt hier goed. Bovendien staan bij deze plaats zowel de historische als de etymologische continuïteit geheel vast, daar Lumbres bij de Franse archeologen bekend is als een belangrijk kruispunt van Romeinse wegen en de plaats in de Middeleeuwse bronnen onder de naam van Laurentia voorkomt. Deze identificatie mag als een zekerheid worden beschouwd (40a).

De reconstructie van de weg vanaf zijn eindpunt Wissant tot Lumbres steunt bovendien op een ander gegeven. Deze weg was namelijk in de Romeinse periode en in de Middeleeuwen zo belangrijk, dat hij een eigen naam heeft gedragen; de weg is bekend als de Leulène (41), welke naam men regelmatig in de bronnen aantreft. Dat er enig taalkundig verband bestaat tussen Leulène en Lugdunum (Leulinghen), is zeer aannemelijk, doch in concreto niet aan de hand van teksten te bewijzen. Belangrijk was de weg, omdat hij leidde naar de legerplaatsen en de vlootbases, van waaruit de Romeinen naar Engeland en naar andere delen van Frankrijk overstaken. Plaatsen wij de Patavia in Noord-Frankrijk, dan blijkt de Leulène wel degelijk op de P.K. voor te komen. Ook deze belangrijke weg wordt door de Nederlandse interpretatie van de kaart geveegd. In de aanwijzing van de Leulène mag een zeer sterk argument voor de juistheid van mijn reconstructie worden gezien (42).

Het volgende station, Fletione, vat ik op als Fléchin (43). De plaats ligt op 26 km. van Lumbres (Lauri). Dit klopt zeer goed, daar de P.K. 12 mijlen, 26,6 km. vraagt. Ook in dit geval is de etymologie duidelijk.

Levesano is Laventie (44). Zowel de etymologie als de vereiste afstand van 16 mijlen, 35,5 km. zijn juist.

Carvone moet als Carvin (45) worden opgevat. Deze identificatie lijkt niet de minste twijfel. De P.K. geeft een afstand van 8 mijlen, 19,5 km. De ware afstand is 23 km.; de kleine afwijking is te verwaarlozen. Bovendien kan uit het Itinerarium Antonini worden aangetoond, dat Carvone Carvin is. Het noemt een weg van Lugdunum (Leulinghen), Albanianis (Alembon), Trajectum (46), Manaricium (Merville) en Carvone (Carvin). Voor Mannaricum staat vast, dat het als Merville moet worden geïnterpreteerd. Tussen Mannaricum en Carvone geeft het Itinerarium een afstand van 22 mijlen, 48,8 km., welke zeker voldoende is voor de ware afstand van 40 km. En door het Itinerarium, én door de P.K., én door de duidelijke etymologie staat de identiteit van Carvone en Carvin vast. Lumbres en Carvin vormen twee zekere interpretaties, die de situering van de gehele weg in Noord-Frankrijk onomstotelijk bevestigen. Le Mat en Alembon zijn zeer waarschijnlijke lokalisaties.

Desondanks komen in de verdere reconstructie van de weg moeilijkheden voor. De volgende plaats, *Castra Herculis*, door de P.K. op 13 mijlen, 28,6 km. van Carvone genoemd, en op 8 mijlen, 19,5 km. van Noviomagus (Noyon) gelegen, is, vanaf Noyon gerekend, wel als Roye te verdedigen, doch dan is de afstand tussen Carvone en *Castra Herculis* er zeer ver naast.

De commentatoren der P.K. hechten over het algemeen weinig waarde aan de op de P.K. gegeven afstanden. Inderdaad zijn er genoeg voorbeelden aan te wijzen, waar de opgegeven afstanden niet juist zijn (47). De nog bestaande kaart is een 11e of 12e-eeuwse kopie van een originele Romeinse kaart, waarbij het niet uitgesloten is (sommigen nemen dit zelfs positief aan), dat zij een kopie van een kopie is. Zeker is, dat de kopiist fouten heeft gemaakt. Vroeger dacht men nog, dat een kopie foutloos kon zijn, doch aan deze fabel heeft de moderne wetenschap een definitief einde gemaakt. Overbekend is nu, dat er in elke overschrijving van zelfs de simpelste tekst fouten worden gemaakt; in de kopie van een gecompliceerde kaart moeten dus zeker fouten zitten! In een tekst zijn de getallen de zwakste punten. In de getallen komen de meeste fouten voor, door verkeerde lezing, foutieve telling, cijferinversie, onoplettendheid. Woorden en begrippen roepen bij de mens een beeld op; een kopiist, die met zijn hersens bij het werk is, verwerkt zijn tekst eerst mentaal, alvorens hem neer te schrijven. Getallen roepen bij slechts weinig mensen beelden op. Klassiek mag het voorbeeld genoemd worden van de legende der Elf Maagden, die door een simpele lees- of schrijffout vermenigvuldigd zijn geworden tot het astronomische aantal van de Elfduizend Maagden. In afschriften zijn de getallen dan ook altijd de zwakste punten. De kopiist van de P.K. behoeft, om een voorbeeld te noemen, maar een L voor een I te hebben aangezien (hoe was de toestand van zijn reeds 7 eeuwen oud origineel?), en men krijgt met een grote afwijking te doen.

Twee grote afwijkingen tussen de gegeven aantallen der mijlen en de ware geografie vallen aan het begin van de reconstructie der twee wegen vanaf Noviomagus naar de kust. Het schijnt mij (en mogelijk ook anderen) als een te gemakkelijke oplossing toe, deze afwijkingen zonder meer als kopieerfouten op te vatten. Bij de behandeling van de benedenste weg door de Patavia, waar dezelfde grote afwijking voorkomt, stel ik een andere verklaring voor van dit verschijnsel.

Castra Herculis kan als Roye (48) worden opgevat. Volgens de P.K. ligt het op 8 mijlen, 19,5 km. van Noviomagus (Noyon), wat met de werkelijke afstand van 20 km. goed overeenstemt. Etymologisch is geen verband te zien tussen de twee namen. De situering van *Castra Herculis* kan misschien nader worden gesteund door de bijzonder markante en strategische ligging van Roye, welke plaats bij uitstek geschikt is voor een legerplaats, daar zij een uitgestrekt omliggend gebied beheerst.

De benedenste weg in de Patavia, die in de Nederlandse interpretatie zeer bijzondere moeilijkheden geeft, kan in Frankrijk op enige plaatsen

met volstreekte, op andere plaatsen met redelijke zekerheid worden toegepast.

Tussen Lugdunum (Leulinghen) en **Forum Adriani**, dat ik als Ardres (49) opvat, noemt de P.K. geen afstand. Een verdedigbare etymologie geeft hier een aanwijzing. Vanaf Tablis leidt de uitzetting van de weg met inachtneming van de afstanden tot de plaats Ardres.

Vrijwel zeker is de plaats genoemd naar keizer Hadrianus (50), die in de jaren 120 en 121 na Chr. van uit Boulogne een expeditie van grote legeronderdelen, architecten, handelaars en werklieden naar Engeland leidde. In Engeland bouwde de keizer de nog beroemde „Muur van Hadrianus“, een soort Chinese Muur tegen de barbaren uit het noorden. Dit gegeven toont voldoende aan, dat **Forum Adriani** met enig recht in Noord-Frankrijk gesitueerd dient te worden.

De volgende plaats, **Flenio**, ligt op 12 mijlen, 26 km. van **Forum Adriani**. Aan de andere kant ligt zij op 18 mijlen, 39.9 km van Tablis. Met deze gegevens geraken wij te Fiennes (5), dat in zijn oudst bekende vormen etymologisch zeer goed met **Flenio** in verband kan worden gebracht.

De mogelijkheid bestaat, dat de naam van de plaats met een kleine emendatie als **Flevio** moet gelezen worden. Dan zou hij wijzen op de bekende riviermond en haven Flevium, die als tegenhanger van Helinium bekend is, en die (hoe kan het anders?) altijd in Nederland geïnterpreteerd is geworden. Helinium moet met vrij grote waarschijnlijkheid als Hesdin worden opgevat, welke plaats in de Middeleeuwse bronnen als Helenum (52) voorkomt. Op het Almere, nauw met Flevium en Helinium verbonden, kan bij de behandeling van Trajectum met meer vrucht worden ingegaan.

De identiteit tussen **Tablis** en **Etaples** (53) staat als een paal boven water. Zelfs in Middeleeuwse bronnen komt de plaats als **Tablis** voor; zij is onder een andere naam als **Quentovicus** bekend. Ook in de onderste weg van de Patavia kan een zó sterk punt worden aangewezen, dat het als doorslaggevend moet worden beschouwd voor de situering van de gehele weg in Noord-Frankrijk.

Caspingio ligt op 12 mijlen, 26.6 km. van Tablis. Op de juiste afstand vinden wij **Campagne-les-Hesdin** (54), dat etymologisch zeer dicht bij **Caspingio** staat, en dat als een Romeinse vestigingsplaats bekend is.

Grinnibus, als **Grivesnes** (55) opgevat, ligt op 100 km. van **Campagne-les-Hesdin**, terwijl de P.K. een afstand van 18 mijlen, 39.9 km. voorschrijft. Deze afwijking bespreek ik nader. Tussen **Grinnibus** en **Ad Duodecim** noemt de kaart een afstand van 5 tot 8 of 9 mijlen. (Ter plaatse is de kaart beschadigd, doch de v is goed te zien; er kan dus een cijfer van v tot viii of viiii gestaan hebben). Van **Noviomagus** (Noyon) af ligt **Ad Duodecim** op 18 mijlen, 39.9 km. Met die gegevens van beide zijden komen wij te **Montdidier** (56) terecht, tussen welke naam en **Ad Duodecim** het taalkundig verband ook te verdedigen is.

Het Ad Duodecim van de P.K. is in Nederland nimmer teruggevonden. De naam komt in de vroeg-Middeleeuwse bronnen talrijke malen voor. In enige teksten wordt de plaats een onderhorigheid van de kerk van Reims genoemd (57). In een andere heet het, dat de koningen Lodewijk en Otto een rijksdag hielden bij de rivier de Charum en de vorst Hugo bij de rivier Mosonum en Duodeciacum zijn legerplaats opsloeg (58). Op het jaar 880 verhalen de Annales Bertiniani, dat keizer Lodewijk tot bij Duziacum kwam (59). Dààr geeft Karel de Kale in het jaar 871 een oorkonde uit, getekend „Actum Duziacum palatio regio” (60). Over de juiste localisatie van deze plaats of plaatsen (het is niet onmogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat in de geciteerde teksten meerdere plaatsen zijn bedoeld) zijn de Franse historici het niet eens; de een ziet er Douzy (Ardennes, arr. Sedan) voor aan, anderen Douzy-les-Prez. Weer een andere tekst noemt een hospitium van St. Martinus „apud Duodecim Pontes supra Sequanam” : bij de twaalf bruggen over de Seine, welke plaats door de Franse historici als Ponts-sur-Seine wordt opgevat (61). Voor het Ad Duodecim der P.K. liggen in Noord-Frankrijk minstens twee, misschien zelfs drie reële mogelijkheden van interpretatie voorhanden, die kunnen steunen op een duidelijke etymologie en die in de bronnen een aanwijsbare continuïteit hebben. In elk geval blijkt de naam Ad Duodecim of een afleiding ervan in Frankrijk meerdere malen voor te komen, zodat het alleszins voor de hand ligt, ook daar het Ad Duodecim der P.K. te lokaliseren. Op de gegevens van de P.K. moet Ad Duodecim met de meeste waarschijnlijkheid als Montdidier worden opgevat.

Hiermede zijn de twee wegen in de Patavia aanvaardbaar in Frankrijk uitgezet. Als absoluut zekere punten mogen Lauri (Lumbres), Carvone (Carvin), Tablis (Etaples) en Noviomagus (Noyon) worden beschouwd. Daar de Nederlandse interpretatie geen enkele zekerheid met betrekking tot de identificatie van de plaatsen biedt, lijkt mij de situering van de twee wegen in Noord-Frankrijk meer dan voldoende aangetoond (62).

De vrij grote afwijkingen in de door de P.K. vereiste, en in mijn reconstructie gegeven afstanden aan het begin van de twee wegen, vertrekkend vanaf Noviomagus (Noyon), vragen om een nadere verklaring. De overigens geheel aannemelijke veronderstelling, dat de kopiist fouten heeft gemaakt, bevredigt mij niet geheel en al. Bij het interpreteren van teksten moet er namelijk van worden uitgegaan, dat de tekst zuiver is, totdat men uit andere gegevens voldoende zekerheid heeft, dat hij corrupt is. Neemt men al te vlug aan, dat een tekst bedorven is, dan geschiedt dit meestal om moeilijkheden te omzeilen. Voor de oplossing van het probleem der afwijkingen kunnen namelijk twee geheel andere veronderstellingen worden gedaan, die onderling niet veel van elkander verschillen en die mogelijk gecombineerd tot de juiste oplossing van het vraagstuk leiden.

De tekenaar verbindt twee plaatsen der P.K. door een rechte lijn. Het spreekt vanzelf, dat die twee plaatsen door een weg met elkander

verbonden waren, zoals het in onze dagen vanzelf spreekt, dat alle grote, regionale en plaatselijke wegen onderling verbonden zijn. Geheel onjuist zou het echter zijn, de gegevens van de P.K. aldus op te vatten, dat de twee plaatsen door een **rechtstreekse** weg aan elkander raken, en nog onjuister is het die weg **recht** te denken, al beeldt de tekenaar dit simplistisch wel zo af. In werkelijkheid liep de weg niet recht, doch kris en kras door het land, over andere wegen en langs andere plaatsen, die de tekenaar niet vermeld heeft. Zijn afbeelding is nóch een geografische kaart, nóch een volledige opsomming van alle wegen en alle plaatsen. Tussen Castra Herculis en Carvone bijvoorbeeld zet de tekenaar 8 mijlen of 19.5 km., terwijl, indien Roye en Carvin zijn bedoeld, de werkelijke afstand 90 km. bedraagt. Hij kan bedoeld hebben, dat vanaf Castra Herculis in 8 mijlen een grotere heerbaan, een direkte verbinding met Carvone, of een belangrijk kruispunt naar Carvone te bereiken was. Eenvoudigheidshalve (zijn kaart is immers slechts een reisgids) telt hij niet alle **werkelijke** mijlen bijeen, doch geeft hij slechts de mijlen, nodig om een bepaald punt te bereiken, waar de reiziger de juiste verbinding met zijn einddoel en nadere gegevens over de afstand vindt. Zo geeft hij niet het zuivere totaal van de afstand tussen de twee plaatsen. Men mag zich bovendien met recht afvragen, of het wel altijd zijn bedoeling is geweest, dit totaal te vermelden.

Dit leidt ons tot de tweede, mijns inziens juistere veronderstelling. Tussen twee plaatsen, die de tekenaar door een ononderbroken lijn met elkander verbindt, hebben andere plaatsen gelegen, die de tekenaar gemakshalve overslaat, ofwel omdat hun vernoeming in zijn reisgids niet van belang was, ofwel omdat zij al op een andere plaats van de kaart waren genoemd. Wij weten nu, dat wij de beide stroken van de kaart boven en beneden de Patabus niet **naast**, doch **in en door elkaar** lopend moeten interpreteren. Een reiziger, die vanaf Noviomagus (Noyon) naar Boulogne moest reizen, kon verschillende routes kiezen. Hij kon over Ad Duodecim en Grinnibus naar Tablis gaan, en zodoende volgde hij een tijdlang de weg, in de Patavia getekend; hij raadpleegde dus de kaart op de Patavia. Van Grinnibus naar Tablis geeft de P.K. inderdaad een direkte verbinding, doch het is zeker, dat de reiziger daar plaatsen passeerde en wegen gebruikte, die op een ander deel van de P.K. zijn genoemd. Na ongeveer 40 km. kwam hij aan op een zodanig punt, waar hij een andere weg van de kaart nam, en waar een ander deel van de P.K. hem betere en gedetailleerder inlichtingen verschafte, zodat hij verder reisde op een weg, die de P.K. beneden de Patabus afbeeldt. Men heeft de P.K. wel eens vergeleken met onze spoorgids, die dagelijks door duizenden zonder al te veel moeite wordt geraadpleegd. Ik meen, dat die vergelijking zeer juist is; ook de P.K. berust in grote trekken op het principe van de spoorgids; ook daar werd van één „lijn” op de andere overgestapt.

Uit dit inzicht volgt als de belangrijkste konsekwentie, dat de afwijkingen in de afstanden geen enkele moeilijkheid meer opleveren. Hebben

de Romeinen zo gereisd en zo de kaart gebruikt (het mag wel voor zeker worden gehouden, dat 't zo is geschied), dan moeten vanzelfsprekend, om de totale afstand tussen twee plaatsen te krijgen, de mijlen worden meegeteld, die op een andere „lijn” werden afgelegd. De tekenaar behoefde dus niet altijd het totaal van de afstand tussen twee plaatsen exact op te geven, eerstens omdat het zijn bedoeling niet was, en tweedens omdat dit totaal niet kon gegeven worden, wijl het afhing van de route, welke genomen werd, en de afstanden, op een andere lijn af te leggen, dàar duidelijk waren aangegeven.

Dat juist bij de twee wegen, door de Patavia lopend, de grote afwijkingen voorkomen, moet zo verklaard worden, dat beide wegen niet rechtstreeks naar het volgende genoemde station leidden, doch dat het bij beide wegen noodzakelijk was, andere plaatsen of kruispunten te benutten, waar op een andere „lijn” van de P.K. gereisd moest worden.

Het wordt nog aannemelijker, indien wij op de kaart van de bekende Romeinse wegen van Noord-Frankrijk de twee wegen uit de Patavia en de wegen, beneden de Patabus getekend, uitzetten. Op meerdere plaatsen vormen de twee wegen van de Patavia verbindingen tussen plaatsen, die reeds wegverbindingen met andere richtingen hebben (63). Geheel normaal is derhalve, dat de Romeinse reiziger zijn kaart op diverse wegen nasloeg, precies zoals wij doen bij een reis per spoor, als wij onze verbindingen zoeken op diverse nummers van de bekende tabellen (Zie kaart IV).

* * *

Zels de „petite histoire” bevat bewijzen voor de onrechtmatige dislokatie van de gegevens uit de Romeinse periode. Door Plinius worden verschillende wetenswaardigheden over de Morini verhaald, die volgens zijn mededelingen aan de rand van het Romeinse rijk bij de Rijn woonden. Door de Nederlandse archeologen zijn, mét een massa andere raakpunten, ook de Morini naar Nederland getrokken (64). Plinius spreekt onder meer over de befaamde ganzen uit het land der Morini. Merkwaardig is, dat de Franse historici dit gegeven over de ganzen van de Morini zonder enige aarzeling en bij nader inzien volkomen terecht voor Picardië opeisen (65). Daar herinneren meerdere toponiemen, zoals Oye-Plage, Ganzord, Terre d'Oye, aan de ganzenteelt, die er nóg leeft (66). De ganzen werden te voet (!) van Morinië naar Rome gevoerd, waar zij bij aankomst zó „doorgelopen” waren, dat zij voor de verwende Romeinen een verfijnde lekkernij werden. De Moriniërs ruilden te Rome ganzen voor platanen, zodat het geen vraag meer is, waar de opvallende wouden van platanen voorkwamen, door Plinius als een bijzonderheid nabij de grens van het rijk verhaald. Het waren ook de ganzen van Morinië, die met hun gesnater het Kapitoel hebben gered. De landstreek van Neder-Picardië droeg vroeger zelfs een naam, waarin de specialiteit van Morinië als aardrijkskundige naam was verwerkt; in oude bronnen heet zij immers de „Pagus Oviensis”: de Ganzengouw (67).

* * *

Het Eiland van de Bataven maakte deel uit van Gallië. Dit staat, volgens mededelingen van de Romeinse klassieken, buiten twijfel. Na de lokalisatie van het Eiland der Bataven in Nederland moest aangenomen worden (hetgeen dan ook prompt geschied is), dat Gallië zich tot aan de Nederlandse Nederrijn heeft uitgestrekt. Hier is een prachtig voorbeeld van een volledige foutieve deductie, gevolgd uit een foutief principe. Deze overtuiging heeft in de Westeuropese geschiedenis geleid tot een haast onontwarbaar kluwen van misvattingen, omdat het een van het ander werd afgeleid, zodat men nu zit met het feit, dat talloze historische en vooral archeologische gegevens niet in overeenstemming zijn te brengen met de opvatting, dat Nederland een deel van Gallië was. Ik gevoel niet de minste behoefte, om alle geheel of gedeeltelijk foutieve deducties te signaleren, ofschoon het wel zeker is, dat mijn stellingen met deze deducties bestreden zullen worden.

Op één belangrijk punt moet echter wel worden ingegaan. Over de oorzaken en het ontstaan van de Romaans -Germaanse taalgrens is een niet meer te volgen aantal theorieën opgezet, die alle verworpen zijn onmiddellijk nadat zij werden gelanceerd. De taalgrens blijkt een der neteligste problemen te zijn van de westerse geschiedschrijving. Toen men de volkerengrens tussen Gallië en Germanië in het midden van Nederland had geplaatst, en ging onderzoeken, hoe en waarvandaan de taalgrens gekomen was, bleek geen redelijke en aanvaardbare verklaring mogelijk. De taalgrens is immers het duidelijkste en bovendien heden nog bestaande overblijfsel van de oorspronkelijke scheiding tussen de Romaanse en de Germaanse volkeren.

Dit probleem is door onjuiste veronderstellingen ingewikkelder gemaakt dan het was. De taalgrens is nimmer verschoven. Ik zonder vanzelfsprekend de gedeeltelijke verschuivingen ervan uit in Noord-Frankrijk, het zuiden en midden van België, die historisch en taalkundig aanwijsbaar zijn. De oorspronkelijke volkerengrens tussen Gallië en Germanië is ongeveer 300 km. te ver noordelijk gedacht, doodgewoon omdat de historische interpretatie een Frans landschap met al zijn details, met al zijn raakpunten en al zijn konsekwenties in Nederland plaatste. De teksten van de klassieken hebben dit in de hand gewerkt, want bij hen treedt als het raakpunt tussen Gallië en Germanië, als de volkerengrens, als de plaats van conflict tussen Galliërs en Germanen, Romeinen en Germanen, altijd de Renus naar voren. Tacitus meldt nadrukkelijk, dat het Eiland van de Bataven op de scheiding ligt tussen Gallië en Germanië.

Het lijkt mij een der sterkste aanwijzingen van de juistheid van mijn stellingen, dat in mijn opvatting de Patavia deel uitmaakt van Gallië, van het Franse Gallië wel te verstaan, dat volgens het getuigenis der klassieken ten noorden van het Eiland der Bataven de grens lag tussen Gallië en Germanië, en dat in mijn reconstructie die grens nauwkeurig samenvalt met de taalgrens. In mijn verklaring liggen de volkerengrens en de taalgrens op dezelfde lijn. Bij deze opvatting behoeft men in de verklaring van de taalgrens zijn toevlucht niet langer te zoeken in

veronderstelde, onbewezen en derhalve uit de lucht gegrepen verschuivingen der Romaanse en Germaanse volkeren.

* * *

Als een fundamenteel en kwasi-afdoend bezwaar tegen de plaatsing van de Bataven in Noord-Frankrijk voeren de traditionalisten de aanwezigheid aan van de Legio Decima Gemina in Nederland. Volgens de gangbare mening is dit legioen ingezet geweest in de strijd van de Romeinen tegen de Bataven. Daar het te Nijmegen gelegerd was, (zo wordt betoogd), mag het als voor de hand liggend worden beschouwd, dat het **ter plaatse** tegen de Bataven gestreden heeft. Ergo: op grond van dit gegeven moeten de Bataven in Nederland gelokaliseerd worden.

Ogenschijnlijk snijdt dit betoog hout. Dat het is opgebouwd uit onbewezen veronderstellingen, bemerkt men pas bij scherper toezien. In zijn verhaal over de opstand der Bataven noemt Tacitus inderdaad een Legio Decuma (decuma is hetzelfde als decima : tiende) (68). De Romeinen hadden evenwel twee Legio's Decima: de ene Legio Decima Fretensis; en de andere de legio Decima Gemina, die enige decennia lang in Nijmegen gelegerd is geweest. Dubbele legioensnamen kwamen bij de Romeinen meer voor; deze legioenen droegen hetzelfde rangnummer, maar kregen ter nadere onderscheiding een bijnaam. Het Nijmeegs heette Gemina, hetgeen „het tweede” of „tweeling” betekent. Deze dubbellegioenen waren geheel zelfstandige legeronderdelen; men mag beslist niet denken aan één legioen op dubbele sterkte. Van de Legio Decima Fretensis is bekend, dat zij meermalen bij het dempen van opstanden tegen het Romeinse gezag is ingezet, o.a. in Palestina. Zonder nadere bewijzen kan niet worden beweerd, dat juist dit legioen tegen de Bataven optrad, al zou men om de ervaring van het legioen in politieke acties geneigd zijn te veronderstellen, dat dit door Tacitus bedoelde is geweest (69). Aan de andere kant bestaat er niet het minste bewijs, dat het Nijmeegse legioen, de Decima Gemina, tegen de Bataven gestreden heeft. Tot zover staat de kans voor de twee legioenen gelijk.

Door het feit, dat er twee legioenen Decima zijn geweest, waarvan er één tegen de Bataven vocht, is de vermeende zekerheid van de gangbare opvatting der Nederlandse historici en archeologen, die de Legio Decima Gemina prefereren, al tot op de helft gereduceerd. De resterende helft wordt volledig teniet gedaan door andere gegevens. De Nederlandse archeologen zijn zeer positief in de opvatting, dat de vestiging van de Legio Decima Gemina te Nijmegen geschied is na de Opstand der Bataven (70). De resultaten der opgravingen wijzen dit ten stelligste uit. Bij alle koloniserende machten en in vrijwel alle perioden der geschiedenis is het gebruikelijk geweest, dat de troepen, die een opstand dempen, niet op de plaats of in de streek van de strijd gelaten worden, daar dit bij de inheemsen slechts wrok, racune en wraak oproept. De Romeinen zullen deze wijze gedragsregel ook gevolgd hebben. Als het derhalve zeker is, dat de Legio Decima Gemina na de Opstand van de Bataven

in Nijmegen gelegd is, dan is primo in het geheel niet bewezen, dat deze legio, waar dan ook, tegen de Bataven streed, en staat secundo vast, dat zij vóór haar overplaatsing naar Nederland elders tegen de Bataven vocht, en moet tertio met een zeer sterke graad van zekerheid worden aangenomen, dat, als het legioen een rol heeft gespeeld in de opstand, zijn overplaatsing naar Nijmegen na de opstand erop wijst, dat het toneel van de strijd juist niet in deze streek heeft gelegen.

Van Nijmegen uit werd de Legio Decima naar Hongarije overgeplaatst, waar de vroegste sporen van het legioen, te Aquincum (Boedapest) gevonden, omstreeks het jaar 105 na Chr. gedateerd moeten worden. Voor zover wij weten, is het legioen niet meer naar ons land of naar West-Europa teruggekeerd. De relikten van het legioen, in Frankrijk gevonden en met name te Norroy (bij Pont-à-Aleson, ook Norroy-sous-Prény geheten), moeten chronologisch dus vóór het verblijf van het legioen te Nijmegen worden gesteld (71). Het wijaltaar, door het legioen aldaar opgericht, vormt een bewijs, dat het aldaar gelegd is geweest (72). Wil men derhalve per sé aan de Legio Decima Gemina, het Nijmeegs legioen, de eer blijven geven van tegen de Bataven gestreden te hebben (wat nog altijd bewezen moet worden!), dan wijzen de archeologische gegevens ten stelligste uit, dat de strijd in Frankrijk heeft plaats gehad, want ten tijde van de opstand lag het legioen aan de Boven-Moezel. De in schijn zo gewichtige opwerping tegen mijn stellingen vormt, bij de juiste interpretatie der feiten en gegevens, zelfs een positieve bijdrage ten voordele.

* * *

Terwille van de volledigheid geef ik nog enkele details, die op zichzelf niet uitermate belangrijk zijn, maar toch kunnen dienen, om de nieuwe inzichten aan zoveel mogelijk andere gegevens te toetsen.

De *Notitiae dignitatum per Gallias* (73) delen de aanwezigheid mede van *Laeti Batavorum* in Noord-Frankrijk. *Laeti* waren inheemsen, die in een bijzondere, niet-militaire dienstverhouding tot de Romeinen stonden. Als hun woonplaatsen worden Atrecht, Condren en Noyon aangewezen. Noyon springt hier wel zo duidelijk als een centrum der Bataven naar voren, dat het geen vraag meer is, hoe het *Noviomagus* der P.K. moet worden opgevat. Voor de veronderstelling, dat de *Laeti Batavorum* uit Nederland naar Noord-Frankrijk zijn geëmigreed, bevatten de bronnen niet het minste bewijs. Deze veronderstelling móest men wel maken, nadat de Bataven ten onrechte in het midden van Nederland waren gedacht.

In zijn geografie somt Ptolemeus de provincies van Gallië op (74). Een ervan noemt hij de *Provincia Maxima Sequanorum*, welke volgens de stammen, die hij daarin rangschikt, identiek is met de elders als *Provincia Belgica Secunda* voorkomende (75). In deze provincie noemt hij de volgende volkeren of stammen: *Sequani*, *Helvetiërs*, *Raurici*, *Menapiërs* en *Bataven*. Over de juiste lokalisatie van deze stammen

heerst bij de historici geen eensgezindheid. De Helvetiërs en de Sequani worden algemeen vrij zuidelijk geplaatst, op de grens tussen Frankrijk en Zwitserland. Het moet als uitgesloten worden beschouwd, dat Ptolemeus het andere einde van de Provincia Maxima Sequanorum, die door haar benaming geografisch met de Seine verbonden is en waarschijnlijk met de benedenloop van deze rivier, aan de kust van Midden-Nederland plaatst.

De kroniek van Watten is niet de enige Middeleeuwse bron, die de Bataven in Frankrijk noemt. Een andere schrijver deelt over de Bataven mede (76): „Er bestaat een gouw tussen de rivier de Legia (Lijs) en de Vlamingen, die aan de zee wonen, Menapia geheten... Deze (landstreken) waren vroeger bezet met zeer sterke en ommuurde steden, maar zij werden oorspronkelijk genoemd naar de eigennamen der **Caleten en Bataven**”. Het Caletum uit de tekst moet opgevat worden als het Pays de Caux, waarvan eerst Caudebec, later Dieppe de hoofdstad was (77).

* * *

De berichten over de militaire samenwerking tussen de Bataven en de Romeinen maken duidelijk, dat de Bataven niet in Nederland woonden. Julius Caesar beschrijft in zijn boeken over de Gallische oorlogen het Eiland der Bataven op zodanige manier, dat hij het Eiland uit eigen aanschouwing gekend moet hebben. Zijn veldtochten hebben in Frankrijk plaats gevonden; het moet als zeer onwaarschijnlijk worden geacht, dat Julius Caesar het gebied van Nederland veroverd heeft. Orosius verhaalt, dat Julius Caesar voornamelijk met de hulp van de Bataven Gallië heeft bedwongen (78); en Lucanus schrijft, dat de Bataven in diens leger zeer gewaardeerde hulptroepen waren (79). De veldtochten hebben plaats gehad c. 54 vóór Chr., toen er in Nederland nog geen sprake was van enige Romeinse kolonisatie. Keizer Octavianus (44 v. Chr. - 14 na Chr.) had een lijfwacht van Bataven (80). Vellejus Paterculus deelt mede, dat de keizerlijke legaat Vinicius in het jaar 3 na Chr. het land van de Bataven bezocht (81). In het jaar 17 na Chr. werken de Bataven nauw samen met de vloot van Varius (82). In het jaar 43 doen de Romeinen, geholpen door de Bataven, een inval in Engeland (83). Dit alles is slechts een kleine bloemlezing uit de berichten over de militaire samenwerking tussen de Bataven en de Romeinen.

Hoe kan het mogelijk zijn geweest, dat in het Romeinse rijk de ster van de „Nederlandse” Bataven zo plotseling en zo fel opschiet, zelfs vóórdat er sprake is van een Romeinse kolonisatie in Nederland? De Bataven dienden al in de Romeinse legers, voordat de Romeinen een voet in Nederland hadden gezet. Men kan zich nog voorstellen, dat de Romeinen vrij vlug na de bezetting van een land mannen voor hun legers ronselden, ofschoon dit niet eens erg waarschijnlijk is, daar aan het dienstnemen van overwonnenen in het leger van de overwinnaar toch meestal een zekere tijd van pacificatie vooraf moet gaan. Maar dat de Bataven dienst namen vóór hun land bezet was, is een toch al te bizarre konsekwentie van de gangbare opvattingen, vooral daar uit meerdere berichten blijkt, dat

de vriendschap van de Bataven ten opzichte van de Romeinen nogal labiel is geweest, waardoor weer moeilijk verondersteld kan worden, dat zij de Romeinen, blijkens de archeologische gegevens tegen het einde van de eeuw vóór Christus pas opgerukt tot Noord-Frankrijk en Zuid-België, al van verre om de hals gevlogen zijn. (84).

Eenzelfde serie berichten zou bijeengezameld kunnen worden van na de tweede helft der 3e eeuw, toen de Romeinen het gebied van Midden-Nederland hebben prijsgegeven, welke berichten Bataven als belangrijke legeronderdelen noemen (84). Het is even absurd, aan te nemen, dat de Nederlanders toen nog aanzienlijke contingenten militairen aan de Romeinen leverden. Nóg onhoudbaar is de veronderstelling, dat in de Nederlandse Betuwe een volk van minstens enige honderdduizenden personen heeft gewoond. Dit zou men namelijk moeten aannemen, om de grote afdelingen Bataven in de Romeinse legers redelijk te kunnen verklaren.

* * *

In Nederland zijn enige gedenksteden van Bataven gevonden, een te Monster, een andere te Ruimel (N.B.) een derde in de Betuwe (85). Deze gedenksteden worden gaarne aangevoerd en aanvaard als bewijzen voor de woonplaats der Bataven in Nederland. Dat zij als zodanig kunnen dienen, blijkt in het geheel niet uit de teksten der inscripties, die geen enkele mededeling doen over de woonplaats van de Bataven. Het was bij de Romeinen gewoonte, her en der gedenksteden, wijaltaren of grafstenen op te richten, welke gewoonte uit religieuze of profane motieven voortkwam. Als de Romein ver van huis was en hij zich gedrongen voelde op zijn reis de hulp der goden in te roepen (het religieuze motief), of als hij vereeuwigen wilde, dat hij deze plaats had bezocht (het profane motief), richtte hij een altaar of een gedenksteen op. De Nederlandse stenen houden in, en niet méér dan dit, dat er in Monster, Ruimel en in de Betuwe te eniger tijd Bataven hebben vertoefd. Gedenksteden, wijaltaren en grafstenen van Bataven komen in het gehele Romeinse Rijk in een groot aantal voor (86). Dààr, bijvoorbeeld in Italië, Hongarije en Duitsland, kunnen zij beslist niet de landstreek van de Bataven aanduiden (87). Die betekenis, namelijk de aanwijzing van de woonplaats der Bataven op de plaats waar de stenen gevonden zijn, mag ook niet aan de Nederlandse stenen worden toegekend. Het spreekt vanzelf, dat Bataven, die in het Romeinse bestuur en in de Romeinse legers een voorname plaats innamen, de andere Romeinse kolonies wel eens bezocht hebben. De Romeinse legioenen waren zeer beweeglijk; hun sporen vindt men in het gehele Romeinse rijk. Derhalve ook in Nederland. Welke fout hier bij de interpretaties gemaakt is, kan het beste met een voorbeeld worden aangetoond. Mogelijk vindt een toekomstig archeoloog over enige eeuwen in de bodem van Nederland een stuk Amerikaans geschut uit de Tweede Wereldoorlog, „Made in U.S.A.". Uit zijn historische literatuur weet de man, dat de Amerikanen tegen de dictator Hitler gevochten hebben. Trekt hij uit zijn vondst de conclusie, dat de Amerikanen in Nederland hebben gewoond,

dan maakt hij dezelfde fout als de Nederlandse archeologen deden met de interpretatie van de gedenkstenen der Bataven (88).

* * *

Volgen wij het Eiland van de Bataven in de bronnen tot aan de bouw van het paleis van Noviomagus (het gaat immers nu om de interpretatie van dit Eiland uit de tekst van Einhard), dan zijn nog enige vermeldingen van de Batua, die chronologisch vóór de tekst van Einhard liggen, een nadere beschouwing waard. Het Eiland van de Bataven heet op de P.K. Patavia; in de Middeleeuwse bronnen wordt het bij voorkeur Batua genoemd, al komt daar ook een enkele maal de klassieke vorm *Insula Batavorum* voor. De identiteit van het landschap onder verschillende namen staat vast. De gegevens over de Batua na de 8e eeuw en de merkwaardige overplanting van de naam en zijn gegevens naar Nederland komen in ander verband ter sprake.

Tussen de jaren 673 en 691 is een oorkonde bekend van Theoderich I, koning van Neustrië, waarin hij de gift bevestigt van goederen aan het klooster van St. Vaast te Atrecht (89). De goederen in de Batua worden aldus omschreven: „in de Batua Rexna, Wulfara, met de kapel, Rothem en het andere Rothem”. Op zichzelf is het geenszins onmogelijk, dat een klooster van Atrecht goederen bezit in de Nederlandse Betuwe; er zijn genoeg voorbeelden van verafgelegen goederenbezit. Hierop behoeft evenwel niet ingegaan te worden, daar een bulle van paus Johannes VIII uit het jaar 875, die over hetzelfde goederenbezit handelt, enige afdoende bijzonderheden bevat over de juiste situering van de Batua (90). De paus deelt mede, dat de keizer hem gevraagd heeft, de schenkingen aan het klooster goed te keuren, die hij (de keizer) had gedaan en door de bisschoppen van Gallië had doen bevestigen. Hieruit volgt, dat de goederen, ook die in de Batua, gelegen waren in de rechtsgebieden der bisschoppen van Gallië. Zou men nog kunnen discussiëren over de uitgestrektheid van Romeins Gallië, dan staat als een paal boven water, dat in de 9e eeuw Nederland niet onder het kerkelijke Gallië begrepen kan zijn. De goederen worden aldus omschreven: „Aan de camera (kamer is de inkomsten van de abt) echter de plaatsen, gelegen in de gouw der Batua, die omstroomd wordt door de rivier de tweehoornige Renus, en die heten: Rehna, Alfrum, die beide daar liggen; Rotheim, dat ligt aan de rivier de Versia. Nog in de kapel van Rotheim 6 „mansi”. Dat deze goederen, toekomend aan de camera van de abt, ver van de abdij liggen, en zodoende een zeer wankel bezit vormen, pleit sterk tegen de Nederlandse opvatting. De rivier de Versia, heden de Verse genaamd, ontspringt ten noorden van Noyon, stroomt langs de plaatsen Berlancourt, Tirlancourt, Guiscard, Béthancourt. Muirancourt, Bussy, Genvry, Beaurains en Noyon, waar zij in de Oise valt. Door deze twee details, de bisschoppen van Gallië en de genoemde rivier, staat afdoende vast, dat het goederenbezit van St. Vaast, in de Batua genoemd, in Noord-Frankrijk ligt. Op de tweehoornige Renus, in de tekst genoemd, wordt later teruggekomen.

Uit het jaar 1120 is een brief bewaard gebleven van graaf Arnold van Kleef aan de abt van het klooster van St. Vaast te Atrecht (91), welke brief blijkens diverse bijzonderheden over hetzelfde goederenbezit handelt als in de oorkonden van Theoderich I en van de paus uit het jaar 875 is bedoeld. De graaf beklaagt zich over het gedrag van de bedienende priester der kerken. In de brief wordt de plaats Rixna genoemd, waar het klooster een huis bezit; er moet worden aangenomen, dat dit dezelfde plaats is als de elders Rexna of Rehxa genoemde. In verband met Kleef wijst de Batua sterk op de Nederlandse Betuwe; deze is immers in de nabijheid van Kleef gelegen! Toch wordt de Nederlandse Betuwe onverbiddelijk uitgeschakeld door het detail uit de brief, dat de goederen van St. Vaast gelegen zijn: „in pago Batuano, sub tutela advocacie nostre”, in de gouw de Batua, onder de bescherming van onze voogdij. Van Gelre of van de Betuwe is graaf Arnold van Kleef nimmer voogd geweest, doch op het tijdstip van de brief was hij voogd van Vlaanderen. De Batua ligt in het oude graafschap Vlaanderen, dat, zoals bekend, zich over een groot deel van Noord-Frankrijk uitstreckte.

* * *

Het denkbeeld, dat de Bataven in de Betuwe woonden, is in Nederland pas in de 16e eeuw voor het eerst opgekomen. Voordien spreekt geen enkele noordelijke bron over de Bataven. In de oudste kronieken, in de noordelijke streken geschreven, treft men enige vage toespelingen aan op de eerste bewoners van ons land, nog vagere berichten over Julius Caesar, de Romein, die de Middeleeuwen beter gekend schijnen te hebben, maar nergens komt men het woord Bataven tegen, laat staan een mededeling over hun woonplaats. Het verband, dat werd gelegd tussen de Bataven en de Nederlandse Betuwe, is van betrekkelijk jonge datum.

Een argument „ex silentio” is nimmer sterk. Wanneer men echter bij de oudste Nederlandse schrijvers elke mededeling over de Bataven mist, mag men zich met recht afvragen, waarvandaan dan de sterke Bataafse traditie van Nederland haar oorsprong heeft gehad. Een schriftelijke overlevering heeft niet bestaan; de mogelijkheid van een mondelinge traditie mag bij voorbaat worden uitgesloten, al scheen deze enigszins gesuggereerd door de aangenomen identiteit tussen het Eiland van de Bataven en de Betuwe, op haar beurt weer gedekt door de etymologie. Toen de humanisten aandacht gingen schenken aan de historische werken van de klassieken (in tegenstelling tot de Middeleeuwen, die een sterke voorkeur hadden voor hun litteraire werken), waren enige historische mystificaties in Nederland al dermate gemeengoed geworden, dat uit de klassieken de „bewijzen” werden geput, die van de ene kant voor de hand lagen, van de andere kant de inmiddels gegroeide opvattingen onomstotelijk schenen te bevestigen. Men dient dan ook goed voor ogen te houden, dat eerst een aantal vroeg-Middeleeuwse gegevens uit Noord-Frankrijk naar Nederland werden verplaatst, en dat pas daarna de Romeinse klassieken aan deze begrippen zijn aangepast. Houdt men hierop voortdurend en scherp de aandacht gericht, dan worden heel wat moeilijkheden zo

niet opgelost, maar wel tot geringer proporties teruggebracht. De mystificaties zijn niet in één slag op Nederland gevallen, maar in verschillende etappes.

In Frankrijk is de naam van het Eiland der Bataven, althans voor het landschap of als streeknaam, verloren gegaan. Toch zijn er waarschijnlijk nog reminiscenties aan de Bataven in Noord-Frankrijk overgebleven. De kroniekschrijver van Watten legde een etymologisch verband tussen de naam der Bataven en Watten. Is dit juist, dan kunnen in dezelfde streek nog meer plaatsnamen aangewezen worden, die eenzelfde verband tonen: Watton, Wattlelos. Een kroniekschrijver noemt de Bataven met de naam van Bethuani (92): Bathuana vinden wij in de boven aangehaalde brief van de graaf van Kleef uit het jaar 1120. Met enige grond kan men de nog bestaande plaatsnaam Béthune en de naam van de rivier de Béthune als afleidingen van dat woord beschouwen. Ten zuidoosten van Sint Omaars vinden wij een Batavia, aan een kasteel gegeven in de 17e of 18e eeuw. Deze toponiem kan dus niet als een herinnering aan de Bataven worden beschouwd; wel is de vraag merkwaardig, hoe de naamgever aan dit idee gekomen is.

* * *

Bovendien moeten wij ons afvragen, of dat deel van de Romeinse traditie van Noviomagus, dat nu aan Noyon wordt toegewezen, daar wel past.

De Romeinse stad Noyon, de hoofdplaats van de Viromandui, en Noviomagus geheten, verhief zich op een der zuidelijke hellingen van een heuvelrij in Picardië, die in het noorden de vallei van de Oise begrenst. Aan die kant lag een beboste heuvel tegen de stad aan. Aan de andere kant, in het zuiden, werd de stad verdedigd door een moeras, dat haar van de rivier de Oise scheidde. Twee kleinere rivieren, de Gouelle en de Marguerithe, die in de Oise uitmonden, lopen in het oosten en westen langs de stad. Strategisch gezien, was de positie van de stad voortreffelijk.

De kennis van Romeins Noyon wijst uit, dat de stad in de Gallo-Romeinse periode een kasteel of burcht had, en een benedenstad of burgerlijke nederzetting. De burcht van Noyon, de Romeinse vesting, die de kern van de Romeinse en Middeleeuwse stad uitmaakte, is nóg te zien in de plattegrond van de stad; bovendien is de loop van de stadsmuur door opgravingen volledig bekend. Gedurende de gehele Middeleeuwen heeft men deze Romeinse militaire nederzetting aangeduid met de naam „Chateau-Corbaut”, welke naam de geschiedschrijvers van Noyon niet hebben kunnen verklaren (93). De omwalling, bestaande uit een onregelmatige veelhoek met negen zijden, besloeg een oppervlakte van ongeveer 200 meter van zuid naar noord en 150 tot 165 meter van oost naar west. De stadsmuur is in het benedengedeelte opgetrokken uit grote, onregelmatige blokken; de rest is samengesteld uit blokken natuursteen, afgewisseld met baksteen. De muur was voorzien van ronde torens, en vermoedelijk

had zij vier poorten. Om deze eerste kern van de stad werd in de loop van de 12e eeuw een tweede omwalling aangelegd, die groter was dan de eerste, waardoor deze haar doel en betekenis verloor (94).

Enige delen van de Romeinse stadsmuur staan heden ten dage nog zichtbaar boven de grond. Zeer opvallend is het, dat op en in de Romeinse muur, een deel van de eerste stadsmuur, de absis van de kathedraal is gebouwd, zodat de absis zonder noemenswaardige overgang uit de Romeinse muur verrijst. Ook de kapel van de bisschop, naast het koor van de kathedraal gebouwd en nu als bouwval bewaard, vertoont een frappante combinatie van Gotische bouw op en uit Romeinse resten. Hierdoor treedt tussen het Romeinse en het Middeleeuwse Noyon de historische continuïteit helder naar voren, die in het gehele probleem van Noviomagus zeer belangrijk is. In Nijmegen immers vormt het ontbreken van die continuïteit een der belangrijkste negatieve aanwijzingen tegen de Karolingische traditie. Diezelfde continuïteit kan voor Noyon straks uit de bronnen worden aangetoond; over en weer steunen de historie en de archeologie van Noyon elkander op afdoende wijze.

* * *

Door lieden, die de klok hadden horen luiden maar niet weten waar de klepel hangt, doch ook door vaklieden, die beter moesten weten, is getracht mijn opvattingen in het belachelijke te trekken, door op het dwaze en ongerijmde te wijzen, dat ik het feit der Romeinse bezetting van Nijmegen tracht te ontkennen. Wat, gezien enige musea vol Romeinse overblijfselen uit Nijmegen, niet mogelijk is, en inderdaad een zotternij zou zijn geweest. Hieraan heb ik mij niet bezondigd.

Ook bij mij staat het bestaan van Romeins Nijmegen buiten geding. Een geheel andere zaak is het, indien gevraagd wordt naar de juistheid der toepassing van de schriftelijke gegevens op de bodemvondsten. Als iemand het met de verklaring, de interpretatie van de bodemvondsten niet eens is, dan betekent dit in het geheel niet, dat hij de werkelijkheid van die vondsten ontkent. Wie het onderscheid tussen het een en het ander niet vatten kan, moet zich in het Nijmeegse probleem niet verdiepen, en er zeker geen oordeel over uitspreken.

Bodemvondsten worden verklaard op hetgeen de archeologische relikten zelf naar voren brengen, doch ook op hetgeen uit de historische (dus schriftelijke!) traditie over de plaats, eventueel de vondsten zelf, over hun betekenis en samenhang met andere bekende feiten, te putten is. Worden bijgeval, zoals door mij ten aanzien van Nijmegen geschiedt, de historische bronnen niet van toepassing geacht op deze plaats, en gebeurt dit terecht, dan vervallen alleen de gegevens, uit die schriftelijke bronnen afkomstig, en blijven de zuiver archeologische gegevens staan.

Met andere woorden, om bij het concrete geval van Nijmegen te blijven: De interpretaties van de Romeinse overblijfselen te Nijmegen, die gebaseerd zijn op Ulpia Noviomagus, op de Peutinger-kaart, op de

■ Bataven, op enig verband met de Opstand van de Bataven, op alles wat van ver of dichtbij uit die schriftelijke tradities is afgeleid, dienen te vervallen, en vervangen te worden door een verklaring der bodemvondsten alléén, die in dit geval slechts zuiver technisch kan zijn, daar er vooralsnog geen schriftelijke gegevens naast gelegd kunnen worden.

Door middel van enige voorbeelden kan het schijnbare conflict tussen de archeologie en mijn opvattingen worden opgehelderd. Het Valkhof van Nijmegen voert de traditie (stammende uit de 17e eeuw!), dat Claudius Civilis er heeft gestaan, „tandenknarsend, toen hij de Romeinse leger scharen (door de Betuwe) zag naderen”. Afgezien van de vraag, of aan deze traditie, afkomstig uit een dichterlijk brein, wel enige historische waarde mag worden toegekend (al hebben de historici zich de gedachte wel eigen gemaakt), is zij tóch in de interpretaties van Romeins Nijmegen dermate ingeburgerd, dat zij moeilijk los te maken schijnt van de „Oude Stad der Batavieren”, zoals Nijmegen sinds de 17e eeuw wordt genoemd. Nu evenwel vaststaat, dat de Bataven geen enkele relatie met Nijmegen hebben gehad, dient de traditie van Claudius Civilis op haar eigen waarde te worden onderzocht; dan blijkt, dat zij op zeer losse gronden „hinein” - geïnterpreteerd is en op geen enkel archeologisch gegeven steunt.

Nog minder kan de (in dit geval 20e-eeuwse!) traditie staande worden gehouden, dat Nijmegen een bepaalde band met keizer Trajanus heeft gehad (een markant voorbeeld van deductie uit deductie!), want die traditie is evenmin door een vondst of een tekst bewezen. Toch is deze traditie inmiddels tot historische zekerheid verheven door de oprichting van een standbeeld te Nijmegen van de keizer, en is zij in schijn nóg sterker bevestigd door de vondst van een schild met de beeltenis van de keizer (dat nota bene niet te Nijmegen werd gevonden, en derhalve voor Nijmegen in het geheel niets zegt!). Wie meent, dat enkel de Middeleeuwen lukraak ongefundeerde historische zekerheden hebben geponeerd, vergist zich deerlijk.

Een andere uitgesproken Bataven-traditie bezit Nijmegen in het zogenaamde Oppidum Batavorum. Op grond van de bewezen dislokatie van de Bataven en de elders uitvoerig gegeven motieven (95), moet gehandhaafd blijven, dat Holwerda op de Kopse Hof te Nijmegen, waar hij het Oppidum Batavorum meende terug te vinden, geen Bataafse nederzetting heeft opgegraven, doch een Middeleeuwse versterking daarvoor heeft aangezien. Er bestaan voldoende historische en topografische gegevens voor de wetenschap, dat op de Kopse Hof een Middeleeuwse (tijdelijke, dus houten) versterking van de stad gelegen heeft; er is niet het minste bewijs voor de aanwezigheid van het Oppidum Batavorum. Dat er op de Kopse Hof tevens Romeins gevonden is, ligt op de Nijmeegse bodem (die vol zit met Romeinse overblijfselen) wel voor de hand. Ofwel heeft Holwerda verschillende cultuurlagen niet uit elkaar gehouden, ofwel waren die lagen tevoren al dermate verstoord, dat zij niet meer uit elkaar te houden zijn. Uiterst gevaarlijk is bovendien geweest, dat Holwerda jarenlang naar het Oppidum Batavorum gezocht heeft; hij is

uitgegaan van de zekerheid, dat het Oppidum ofwel geheel identiek met Nijmegen was, of kort bij Nijmegen gelegen moet hebben. Toen de Kopse Hof een versterking bloot gaf, vermengd met Romeinse overblijfselen, viel ter plaatse een reeds tevoren vaststaande interpretatie. Is het wonder, dat Holwerda door de huidige historici en archeologen beschouwd wordt als een grootmeester in het hanteren van vooropgezette meningen?

Daniëls deelt mede (96), dat Duitse archeologen, die aanvankelijk weinig voelden voor de Nijmeegse Oppidum Batavorum-theorie, „bekeerd” werden bij een plaatselijke inspectie van de Kopse Hof. Indien een bijzonder markante ligging of een duidelijke strategische positie enig gewicht in de schaal legt, moge verwezen worden naar het échte land van de Bataven, waar Sint Omaars, Watten, Cassel (97), Terwaan en andere steden, stuk voor stuk op de top van een grote heuvel gelegen, zulke strategische posities innemen, dat die van de Kopse Hof er in het niet bij verzinkt.

De bodemvondsten zijn met de historische gegevens in verband gebracht, wat ook zonder bezwaar kan, als beide betrouwbaar zijn. In Nijmegen kon (in vele gevallen al te gemakkelijk!) een zodanig sluitend geheel verkregen worden, dat wie niet scherp toeziet, meent, dat alles moet vallen, indien een onderdeel uit het sluitend geheel genomen wordt. In mijn opvattingen blijft de archeologie van Nijmegen volkomen haar eigen waarde behouden; er moet slechts uit verwijderd worden, wat zij van buitenaf kreeg toegevoegd. Dit is maar betrekkelijk weinig.

* * *

Uit de tekst van Einhard, waarmede hij zegt, dat de residentie Noviomagus bij het Eiland der Bataven ligt, moeten wij deze conclusie trekken:

Uit de mededelingen der klassieke geografen volgt, dat het Eiland der Bataven in Noord-Frankrijk ligt. Zeer in het bijzonder is dit uit de P.K. af te leiden. Het Eiland ligt dàar, waar het vasteland van Europa het dichtst bij Engeland komt. De vroeg-Middeleeuwse bronnen wijzen de Batua aan Frankrijk toe. Hiermede staat vast, dat Einhard met de woorden, „dat Karel de Grote zijn nieuw paleis bouwde te Noviomagus bij het Eiland der Bataven”, met het Eiland beslist niet de Nederlandse Betuwe, doch een landstreek in Frankrijk bedoelde. Noviomagus kan derhalve Nijmegen niet zijn, maar het moet als Noyon worden opgevat.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) EINHARDI VITA KAROLI MAGNI. M. G. S. 2, blz. 452.

Inchoavit et palatia operis egregii, unum haud longe a Mogontiaci civitate, iuxta villam cuius vocabulum est Engilenheim; alterum Noviomagi super Vahalem fluvium, qui Batavorum insulam a parte meridiana praeterfluit.

EKKEHARDI CHRONICON UNIVERSALE. M. G. S. 6, blz. 163.

Inchoavit et palatia operis egregii, unum haud longe a Mogontiaci civitate iuxta villam cui vocabulum est Ingelenheim, alterum Noviomagi super Vahalem fluvium. Opgemerkt moet worden dat Ekkehard het Eiland van de Bataven weglaat, waarschijnlijk omdat dit detail hem niet meer aansprak.

(2) In mijn vorige studie heb ik de P.K. als het sluitstuk beschouwd van de interpretatie Noyon voor Noviomagus. Het was terecht geschied, al was ik in 1958 op een dwaalspoor met verschillende details, die door de kritiek dan ook gretig aangegrepen zijn. De kritiek heeft mij gedwongen (waarvoor ik slechts dankbaar kan zijn!) de P.K. opnieuw in studie te nemen, ditmaal ook met onderzoeken ter plaatse in Noord-Frankrijk. Het gevolg hiervan is, dat ik verschillende veronderstellingen nader kan adstrueren, enige moet vervangen door een geheel nieuw inzicht, en dat de P.K. met nog meer recht dan voorheen als een der belangrijkste bewijsstukken mag worden beschouwd.

(3) BLOK, P. J. Geschiedenis eener Hollandsche stad.

(4) BUCHEM, H. J. VAN, Nijmegen 1850 jaar stad. In: Streven, jg IX (1956), blz. 405.

(4a) Recente publikaties laten een geheel ander geluid horen. W. JAPPE ALBERTS en H. P. H. JANSEN schrijven (Welvaart in wording, 1964, blz. 81): „...van continuïteit met de Romeinse steden is in Nederland al heel weinig sprake. Maastricht is de enige mogelijke uitzondering. Daar had een Romeinse vesting gelegen, omgeven door verblijven van soldaten, veteranen en kooplieden. Waarschijnlijk is hier continuïteit in de bewoning. Utrecht en Nijmegen waren ook Romeinse vestingen geweest, maar van continuïteit is hier alleen sprake in de naam”.

Het is mij een raadsel, hoe de auteurs de laatste geciteerde zin hebben kunnen neerschrijven. Waar zij toegeven, dat Utrecht en Nijmegen geen historische continuïteit bezitten tussen de Romeinse en de Middeleeuwse stad, en elders in hun studie schrijven, dat grote delen van Nederland omstreeks 300 door de overstromingen onbewoonbaar waren, nemen zij wél voetstoots aan, dat de Romeinse (d.i. de klassieke) namen van de twee steden onafgebroken en onveranderd zijn blijven bestaan. Wie heeft die namen dan vastgehouden? Een bevolking was er niet; elders kunnen deze namen niet in reserve zijn gehouden, tot er weer een menselijke bewoning in Utrecht en Nijmegen terugkeerde. De auteurs snijden een hoogst belangwekkend probleem aan, dat een uitgangspunt had kunnen zijn voor een diepgaand onderzoek, doch dat zij jammer genoeg door een belachelijk postulaat op een vals spoor zetten.

(4b) Onvruchtbaar, wijl niet op te lossen, is de vraag, of de bijschriften van de hand van de eerste tekenaar dan wel van de kopiïst zijn. Het maakt ook weinig verschil uit. Zijn zij van de oorspronkelijke tekenaar, dan kan hun aanduiding zeker niet in twijfel getrokken worden. Zou men ertoe neigen, de opschriften als een (eigen) bijvoeging van de kopiïst op te vatten, en hiermede de weg openen tot de veronderstelling, dat hij een Nederlands landschap naar Noord-Frankrijk getrokken heeft, dan komt men in conflict met tal van andere gegevens, die duidelijk maken, dat de Patavia als een deel van Frankrijk moet worden opgevat. Hierdoor zou tevens het gehele probleem over de juiste plaats van het Eiland der Bataven en het Romeinse en Karolingische Noviomagus op een merkwaardige manier worden „omgekeerd”. Met enige fantasie zou gesteld kunnen worden, dat het Eiland van de Bataven en de residentie Noviomagus wel degelijk in Nederland thuis horen, doch dat beide in of na de Romeinse periode door Franse historici en geografen in Noord-Frankrijk zijn gedacht.

(5) MILLER, K. Die Peutingersche Tafel. Stuttgart 1962.

(6) MILLER, K. o.c. blz. 3.

Auch die Flüsse sind aus der römischen Weltkarte nach Form und Lauf mit Nebenflüssen entnommen und mit grosser Gleichgültigkeit eingetragen; es besteht hier kein Streben nach Korrektheit und Anpassung an das Strassennetz, welche ja auch gar nicht möglich war. Deshalb muss man bei der Erklärung auf alle Versuch, hierin Übereinstimmung zu schaffen, verzichten.

(6a) Deze onnauwkeurigheid in het weergeven van de rivieren vindt men nog lang na de Romeinen. B. van 't Hoff zegt in zijn studie; Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf ('s-Gravenhage, 1953), blz. 9: „Een zwak punt in de kartering waren de rivieren, die slechts schematisch en soms bepaald onjuist zijn getekend”.

(7) Enige voorbeelden mogen volstaan. Beneden de Patavia staan de Veneti en de Osismi genoemd; deze stammen, die in Bretagne en Normandië woonden, kunnen door de tekenaar van de P.K. toch niet bedoeld zijn als aan de Betuwe te grenzen.

Bij de bodemkartering van de Betuwe, enkele jaren geleden verricht, is nergens een spoor van een Romeinse weg aangetroffen, terwijl er toch (althans volgens de op Nederland toegepaste kaart!) twee Romeinse wegen door de Betuwe gelopen moeten hebben.

Noviomagus als Nijmegen opgevat, ligt aan de verkeerde kant van de Waal.

Kan er redelijk verklaard worden, dat op de P.K. slechts een zeer kleine strook uit het midden van Nederland is afgebeeld, en dat andere streken, bijvoorbeeld in het zuiden van het land, die toch sterk en langduriger dan het noorden geromaniseerd zijn geweest, niet op de kaart voorkomen?

De tekenaar der P.K. maakt geen melding van Maastricht, een belangrijke oversteekplaats, terwijl toch in de gangbare interpretaties van de kaart zowel de westelijke, de noordelijke en de oostelijke verbindingen van de omgeving van Maastricht op de kaart staan afgebeeld.

Dezelfde opmerking kan men stellen ten aanzien van Aken, dat in de Romeinse periode een belangrijke vesting- en badplaats was, doch dat op de P.K. nergens terug te vinden is.

De plaats Praetorium Agrippinae moet, blijkens het haar toegekende vignet van een grote legerplaats met in het midden een blauw vierkant, opgevat worden als een belangrijke plaats met thermen. Welke plaats in Nederland kan dit zijn geweest?

De Nederlandse interpretatie hinkt duidelijk op twee gedachten, door van de ene kant de Patavia als de Betuwe op te vatten, en van de andere kant toch het landschap van de Patavia uit te strekken tot aan de Nederlandse kust. Dit laatste moet namelijk wel, omdat de P.K. dit overduidelijk afbeeldt. Kan uit één historische bron worden aangetoond, dat het gehele middenstuk van Nederland, vanaf de Duitse grens tot aan de kust, ooit met de naam van Patavia of Batua is genoemd geworden? Zulk een bron bestaat niet; er is geen enkele tekst voorhanden, waarop deze opvatting zelfs maar veronderstellenderwijs zou kunnen steunen.

Zou de Nederlandse interpretatie juist zijn, en de twee bovenste wegen der P.K. in Nederland gesitueerd moeten worden, dan ontbreekt op de P.K. de verbindingsweg Keulen-Boulogne, die in de Romeinse periode belangrijk was en eeuwen daarna belangrijk is gebleven. Weliswaar geeft de P.K. een verbinding tussen Keulen en het noorden van Frankrijk, doch deze loopt over Reims en hiermede kan moeilijk de grote en direkte verbindingsroute zijn bedoeld.

Boven de Renus van de P.K. staan enige opschriften: Chamavi qui et Franci; Chauci; Aplivarii. Hiermede zijn Germaanse stammen aangeduid. De Nederlandse interpretatie moet deze, afgebeeld boven de Betuwe, derhalve in Noord-Holland en Friesland lokaliseren, wat zonder meer een dwaasheid zou zijn.

(8) R.H.F. 2, blz. 10.

Provincia Belgica secunda habet Civitates numero XII. Metropolis civitas Remorum. Civitas Suessionum. Civitas Catalannorum. Civitas Veromanduorum, quae nunc Noviomagus. Civitas Atrebatum. Civitas Camaracensium. Civitas Turnacensium. Civitas Silvanectum. Civitas Bellovacorum. Civitas Ambianensium. Civitas Morinorum, id est Ponticum. Civitas Bononensium.

De Notitiae zijn uit dezelfde tijd als de P.K.

(9) EX MIRACULIS S. BENEDICTI. R.H.F. 7, blz. 360.
 „Quid proinde Bellovacus, quid Noviomagum et ipsae quondam Galliarum prae-
 stantissimae urbes, nonne et ipse irruptionibus Nortmannicis atque hostili gladio
 concidere?“

(10) R.H.F. 11, blz. 624.
 „....Sequana, Rotomagus, Cenabensi, Lutetia. Nannetica, Andgavensem, Picta-
 vum, Turonem, Ligeris, Aurelianis, Neustriae, Belvagus, Noviomagus, Galliarum
 praestantissimae urbes....“

(11) Dit moet, willen wij geheel juist zijn, vanuit Frankrijk gezien worden.
 Als blijkt, dat zoveel belangrijke en minder belangrijke vestingen, steden en
 plaatsen uit de omgeving van Noyon op de P.K. staan, dan moet het als vanzelf-
 sprekend worden beschouwd, dat ook Noyon er vermeld is.

(12) Er is wel eens op gewezen, dat Nijmegen (!) op de P.K. zo dicht bij
 Parijs getekend staat, doch verder is dit frappante feit maar aanvaard als het
 werkstuk van de tekenaar.

(13) Als andere voorbeelden voor deze „afwijkingen“ kunnen op de P.K.
 de volgende punten worden aangewezen. Op de kaart staan :
 Cassel beneden Terwaan, afwijking 18 km.
 Parijs op dezelfde hoogte als Chartres; afw. 50 km.
 Rouen op dezelfde hoogte als Boulogne; afw. 145 km. !
 Reims beneden Toul; afw. 80 km.
 Atrecht boven Terwaan, afw. 38 km.
 In de verticale doorsnede van de kaart kunnen nóg groter afwijkingen aange-
 wezen worden.

(14) Tevens is dan bewezen, dat Dorestadum, in de bronnen nauw met
 Noviomagus verbonden, niet Wijk-bij-Duurstede was; en dat Trajectum, dicht
 bij Dorestadum gelegen, Utrecht niet kan zijn geweest. Het Noviomagus der P.K.
 vormt een zéér belangrijk punt.

(15) ITINERARIUM ANTONINI. R.H.F. 1, blz. 105.

Durocortorum 27 (M.P.).	Ambianos 34.
Suessonas 37.	Pontes 36.
Noviomagum 27.	Gessoriacum 39.

(16) ITINERARIUM ANTONINI. R.H.F. 1, blz. 106.

A Lugduno capite Germaniarum Argentoratum M.P. 325, sic :	
Albinianis 10.	Coloniam Trajanam 5.
Trajectum 17.	Vetera 1.
Mannaricium 25.	Calonem 18.
Carvonem 22.	Novesium 18.
Harenacium 22.	Coloniam Agrippinam 16.
Burginacium 6.	

(17) Minaricium vatten sommige Franse schrijvers op als een latinisatie, die
 op Estaires of op Merville doelt. Voor ons doel maakt het geen verschil, daar
 Estaires en Merville dicht bij elkander liggen.

(18) ITINERARIUM ANTONINI. R.H.F. 1, blz. 107.

A Castello per Compendium Turnacum usque M.P. 38, sic :	
Minaricium 11.	
Turnacum 27.	

(19) ITINERARIUM ANTONINI. R.H.F. 1, blz. 107.

A Castello Coloniam usque M.P. 172 sic :

Minariacum 11.

Nemetacum 18.

Cameracum 14.

Bagacum 18.

(20) R.H.F. 1, Minaricium = nunc Merville.

(21) EX PTOLEMEI LIBRI II DE GALLIA. R.H.F. 1, blz. 72 e.v.

Sequanae fluvii ostia 20, —, 51, 30.

Oriente autem latius conjunctum et Belgicae ad fluvium, cujus instertitium habet gradus 24, —, 47, 20.

Tenent autem maritima, multum etiam in mediterraneis occupatis juxta Sequanam Atrebatum, quorum civitas Origiacum 22, 30, 51, —.

Caesaromagus 22, —, 51, 20.

Samarobriva 22, 15, 52, 30.

Tarvanna 23, 20, 52, 50.

Atuatucum 24, 30, 52, 20.

Autricum 21, 40, 48, 15.

Cenebium 22, —, 47, 50.

Parisiorum Lucotecia 23, 30, 48, 10.

Caesarodunum 25, 15, 46, 30.

Post quos ad Belgicam Vadicassii et civitas

Noeomagus 24, 20, 46, 30.

Castellum 25, —, 52, 15.

(Venii) Bagacum 25, 15, 51, 40.

Rhotomagus 22, 40, 50, —.

Augusta Veromanduorum 25, 30, 50, —.

Augusta Suessorum 23, 30, 48, 50.

Post quos juxta fluvium Rheni et eorum civitas

Dorocortorum 23, 45, 48, 30.

Augusta Trevirorum 26, —, 48, 30.

Pars vero regionis, quae circa Rhenum est, a mari ad Abringam fluvium, inferior Germania appellatur; in qua civitates ab occidentali parte Rheni, Batavorum quidem mediterranea est,

Batavodurum 27, 15, 52, 30.

Sub hac Vetere 27, 30, 51, 50. in qua Legio XXX Ulpia.

Postea Agrippinensis 27, 40, 51, 50.

Inde Trajana Legio 27, 30, 52, 45.

Gallia Aquitania 18, —, 43, 30.

Gallia Lugdunensis 53, —, 48, —.

Gallia Belgica 26, —, 47, —.

Gallia Narbonensis 22, —, 44, 30.

Post Sequanae fluvii ostia :

Phrudis fluvii ostia 21, 45, 52, 20.

Icium Promotorium 22, —, 53, 30.

Gissoriacum navele Morinorum 22, 45, 53, 30.

Tabudae fluvii ostia 23, 30, 53, 20.

Mosae fluvii ostia 24, 40, 53, 20.

Lugodinum Batavorum 26, 30, 53, 20.

Rheni fluvii occidentale ostium 25, 45, 53, 20.

Medium fluvii ostium 27, —, 53, 10.

Oriente fluvii ostium 28, —, 54, —.

Latus autem quod ad solis ortum spectat, Rheno fluvio terminatur juxta magnam Germaniam, cujus caput gradus habet 29, 20, 46, —.

N.B. De cijfers duiden de lengte- en de breedtegraden aan. Het eerste cijfer geeft de lengtegraad aan; het tweede de minuut; het derde de breedtegraad; het vierde de minuut.

(22) Nu duidelijk wordt, dat sommige schrijvers het Eiland van de Bataven in Noord-Frankrijk situeren, zou de veronderstelling geopperd kunnen worden, dat deze schrijvers een Nederlands gegeven naar Noord-Frankrijk trokken. Deze hypothese zou bijvoorbeeld al heel gemakkelijk gesteld kunnen worden, indien men de mededelingen der klassieken, zoals die tot heden geïnterpreteerd zijn, met vasthoudendheid op Nederland blijft toepassen; dan zouden de mededelingen der latere schrijvers, wier teksten inderdaad op Frankrijk wijzen, aan een dislokatie doen denken. In ons onderzoek komen meer dan voldoende gegevens te voorschijn, die deze „omkering” van het probleem onmogelijk maken.

(23) CRONICA MONASTERII GUATINENSIS. M.G.S. 14, blz. 163. R.H.F. 11, blz. 104.

(24) EX PAULI OROSII PRESBYTERI HISPANI HISTORIIS. R.H.F. 1, blz. 587.

(25) STOLTE, B. H. Demystificatie van het mysterie van de Keizer Karel-stad. In: Numaga, 1963, blz. 9.

(26) Stolte negeert o.a. de tekst van Watten, die hem nochtans bekend is. Ptolemeus moet hem als classicus uiteraard zeer vertrouwd zijn; toch legt hij diens duidelijke mededelingen naast zich neer.

(27) Leulinghen: gemeente in het canton Marquise. Loninghaheim 776. Loningahem 800.

(28) COOLEN, G. La Morinie ancienne, blz. 5.

(29) In deel II kom ik hier uitvoerig op terug.

(30) Elinghen: een wijk te Ferques. Elingahem 1084. Eulinghem 1084. Eilingahem 1114.

(31) Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus, Romeins keizer, 10 v. Chr. -54.

(32) COOLEN, G. o.c. blz. 152.

(33) COOLEN, G. o.c. blz. 140.

(34) COOLEN, G. o.c. blz. 149.

(35) Le Mat: een wijk van Hermelinghen. Mas 10e eeuw. Masto 648.

(36) Alembon: gemeente in het canton Guînes. Elembom 1073. Elembon 1084.

(37) De lokale kleur heeft o.a. geleid tot de naam van Cap Gris-Nez, in tegenstelling tot Cap Blanc-Nez, waar de rotsen opvallend grijs en wit zijn. Beide toponiemen zijn van jonge datum, zodat het uitgesloten is, dat Albanianis en Cap Blanc Nez naamkundig verband met elkander houden.

(38) Fouquesolles: een kasteel en wijk te Audrehem. Foxola 1126. Voxola, Vocashola 1126.

(39) Een analoge woordcombinatie is: Nigromonachi = zwarte monniken.

(40) Lumbres: gemeente in het canton Marquise. terra ..quae vulgo Laurentia nuncupatur 1026.

(40a) CODEX THEODOSANUS, R.H.F. 1, blz. 747.

In het jaar 341 gaf keizer Constantinus twee wetten uit te LAURIACO, dat men algemeen met Lauri gelijkstelt. In dat jaar behoorde Nederland al lang niet meer tot het Romeinse rijk.

(41) La Leulène: aloude weg van Terwaan tot aan Sangatte. Stratam publicam a Francia tendentem in Angliam 1169. Via tunc temporis regalis olim Loelia, et populos a transeuntium multitudine frequentatum, Leodebarnam, c. 1200

(42) De weg had meerdere vertakkingen, waarvan verschillende naar hem werden genoemd, ofwel gewoon Leulène, ofwel Petite Leulène. Op meerdere plaatsen, bijv. onder Tournèhem, komen perceelsnamen voor, waarin het woord Leulène staat.

(43) Fléchin: gemeente in het canton Fauquembergues. Felciacum 994. Felzi, Felci 1096.

(44) Laventie: gemeente en canton in het departement Pas-de-Calais. Leventies 1025. Leventies 1098.

(45) Carvin: gemeente en canton in het departement Pas-de-Calais. Carvin 994. Karvin 1173.

(46) Op dit Trajectum, in de gangbare opvattingen als Utrecht begrepen, wordt in deel II afzonderlijk ingegaan.

(47) Enige voorbeelden kunnen dit verduidelijken:

Plaatsen	volgens de kaart		hemelsbreed	ware afstand langs de weg
	mijlen	kilometers		
Boulogne - Cassel	24	53	66	74
Cassel - Wervik	12	26.6	38	44.5
Wervik - Doornik	11	22.2	31	37.5
Terwaan - Atrecht	22	44.4	54	65
Atrecht - Kamerijk	14	31	36	36
Soissons - Saint Quentin	25	55.5	52	63

(48) Roye: gemeente en canton in het departement Somme. Na de Romeinse periode is Roye inderdaad als een strategisch belangrijke vesting bekend geweest (Chron. Frodoardi, R.H.F. 8, blz. 189): munitionem nomine Rangan, door de Franse historici als Roye geïdentificeerd.

(49) Ardres: canton en gemeente in Pas-de-Calais.

(50) Hadrianus Publius Aelius, Romeins keizer, 117—138.

(51) Fiennes: gemeente in het canton Marquise. Flidmum 868. Flidnae 1084. Filnes 1084. Finles 1112. Fielnes 1114.

(52) MALBRANCO, o.c. blz. 140 is van mening, dat Hesdin, Hesdinum, dat tevoren de naam van Helenum droeg, door keizerin Helena zou zijn gesticht. Volgens Pomponius Mela was Flevo, met een daarin aanwezig eiland, gelegen aan de rechterarm van de Rijn, ten noorden van het land van de Bataven. „Helium Ostium”, bij Plinius de westelijke Rijnmond genoemd, wordt door de gangbare opvattingen als een der monden van de Maas beschouwd.

(53) Etaples, arr. Montreuil-sur-Mer. Wic 718. Wicus 799. Stapulae 9e eeuw.

(54) Campagne-les-Hesdin: gemeente en canton in het departement Pas-de-Calais.

(55) Grivesnes: gemeente in het dep. Somme.

(56) Montdidier: gemeente en canton in het departement Somme. Verschillende identificaties van de P.K. komen terecht op plaatsen in Noord-Frankrijk, waarvan aan de ene kant de historische continuïteit vast staat, en die aan de andere kant nog zoveel belangrijkheid hebben, dat zij de zetel van het canton zijn. Dit laatste houdt vanzelfsprekend geen enkel verband met de Romeinse periode, doch wel geeft het aan de Franse lokalisaties een geheel ander beeld dan de Nederlandse interpretatie, die meerdere plaatsen der P.K. op kleine dorpjes in Nederland veronderstelt.

(57) EX HISTORIA FRODOARDI, R.H.F. 8, blz. 156.
FLODOARDI HISTORIA REMENSIS, M.G.S. 13, blz. 416, 429, 516.

(58) CHRONICON FRODOARDI, R.H.F. 8, blz. 201.

(59) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 8, blz. 35.

(60) DIPLOMATA CAROLI CALVI, R.H.F. 8, blz. 638.

(61) DIPLOMATA CAROLI CALVI, R.H.F. 8, blz. 597.

(62) Ligt de Patavia in Noord-Frankrijk, dan moeten de wegen tussen Noviomagus en Colonia Agrippinae (Keulen) derhalve op een andere manier gereconstrueerd worden dan in de gangbare lokalisatie. Daar beide wegen in de traditionele opvatting voor het grootste deel buiten Nederland vallen, en in mijn interpretatie buiten het gebied in Noord-Frankrijk, dat onze onderwerpen onmiddellijk raakt, acht ik het niet nodig, deze wegen verder te volgen.

De interpretatie van Vetera als Xanten is indirect reeds voldoende weerlegd door de situering van de Patavia in Noord-Frankrijk. Bovendien noemt Ptolemeus Vetera op een lengte- en breedtegraad, die onmogelijk op Xanten uit kan komen.

Het totaal van de gegeven afstanden tussen Noviomagus-Noyon en Keulen bedraagt, langs de weg over Vetera 141 km., en langs de weg over Ceuculum 250 km. Beide aantallen zijn te weinig voor de werkelijke afstand tussen Noyon en Keulen, die in rechte lijn minstens 360 km. bedraagt. Dit tekort moet waarschijnlijk op dezelfde manier verklaard worden als bij de twee wegen in de Patavia. Ook hier moesten de Romeinen van andere wegen en verbindingen gebruik maken, zodat de mijlen, op andere „lijnen” afgelegd, meegesteld moeten worden.

De Duitse en de Nederlandse Rijn kan niet beschouwd worden als de oostelijke en noordelijke grens van Belgia en Gallië; in zijn afbeelding van de Renus bedrijft de tekenaar der P.K. een diepgaande simplificatie. De enig juiste norm, om Belgia en Gallië te situeren, vormt de taalgrens. Reconstrueert men de wegen tussen Noyon en Keulen ten zuiden van de taalgrens, dan lopen deze over België en Wallonië, en blijven zij tot vlak bij Keulen in het Romaanse taalgebied. Dat in Wallonië de taalgrens nauwelijks van haar oude plaats verschoven is, mag als bekend verondersteld worden. Dit is de bedoeling van de bron uit het einde van de 4e eeuw. Deze opvatting is veel waarschijnlijker dan de traditionele reconstructie van de twee wegen naar Keulen vanaf Nijmegen, ver in het door de Romeinen prijsgegeven gebied gereconstrueerd.

De tot heden geldende interpretatie van de plaatsen der P.K., tussen Noviomagus en Colonia Agrippinae getekend, dienen opnieuw onderzocht te worden. Dat daar reden voor is kan onder meer hierdoor worden aangetoond, dat in het jaar 516 bisschop Antimond van Terwaan, het lichaam vindt en verheft van ST. VICTOR, die blijkens raakpunten met Vetera of Colonia Trajana, in de gangbare lokalisatie derhalve met Xanten, in verband is gebracht. De verheffing is echter in het bisdom Terwaan geschied. Ligt er een overbrekelijk verband tussen Vetera of Colonia Trajana en St. Victor, wat men tot heden tenminste aannam, dan blijkt Xanten een legendarische St. Victor-traditie te hebben en een geheel onjuiste Romeinse naam.

(63) Zie de kaart IV, waar de wegen van de P.K. ingetekend zijn in en tussen de bekende Romeinse wegen in Noord-Frankrijk. Zij toont aan, dat de twee wegen der Patavia daar enige lacunes vullen, en tevens, dat zij nergens een doublure vormen met andere wegen van de P.K.

WILL, E. Recherches sur le développement urbain sous l'empire Romain dans le Nord de la France. In Gallia, 1962, blz. 79 e.v.

De schrijver wijdt interessante beschouwingen aan de oost-west-as in de Romeinse wegen in Noord-Frankrijk, die voor meerdere Franse historici en archeologen een probleem is geweest, omdat zij in de Pentinger-kaart en de geschreven bronnen naar de schijn onvoldoende tot uiting kwam.

- (64) BIJVANCK, A. W. Nederland in den Romeinschen tijd, blz. 165.
- (65) PIERS, H. Petites histoires du canton d'Audruicq.
MALBRANCQ, o.c.
- (66) COOLEN, o.c. blz. 33—37.
- (67) Oviensis dient hier opgevat te worden als een gelatiniseerde afleiding van Oye = gans.
- (68) TACITUS, *Historiae*, lib. V 20.
- (69) Stolte (Numaga, 1963, blz. 16) meent wel, dat de Legio Decima Fretensis niet het door Tacitus bedoelde Tiende Legioen kan zijn geweest, omdat volgens een Duitse schrijver dit legioen tot het Syrische leger behoorde en altijd in het Oosten was gelegerd. Er moet evenwel een sluitender bewijs gevorderd worden dan de mededeling van een modern auteur. Ik heb er overigens geen bezwaar tegen, aan te nemen, dat de Legio Decima Gemina (van Nijmegen) tegen de Bataven streed. Zelfs dat bewijst niets ten aanzien van de juiste woonplaats van de Bataven.
- (70) BOGAERS, J. E. A. Th. De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe, blz. 177.
WAELE, F. de. *Noviomagus Batavorum*. 1931.
MORREN, C. Numaga II, 1955, blz. 15.
BUCHEM, H. J. H. van, Nijmegen 1850 jaar stad. In: *Streven*, jg. IX, (1956). blz. 404. Het legioen was het tiende ...dat vanaf het jaar 70 — na de Bataafse opstand — tot 105 de wacht gehouden heeft....
- (71) BOGAERS, o.c. blz. 147.
„Vooral uit de Flavische tijd zijn sporen van militaire activiteit bekend uit een kalksteengroef bij Norroy (bij Pont-à-Mouzon), ook Norry-sous-Prény geheten, en gelegen aan de linker-oever van de Boven-Moezel.... Speciaal vermeldenswaard is het wijaltaar, dat in die groef is geplaatst door een centurio en de onder hem staande manschappen van een vexillum of vexillatio van het Xe legioen uit (Nijmegen). Behalve aan Hercules Saxsanus is het gewijd aan Vespasianus (Imperator) en Augustus, Titus (Imperator) en Domitianus (Caesar); het moet dus tussen 70 en 79 gedateerd worden”.
- (72) Over het feit, dat de Legio Decima Gemina vóór haar komst naar Nijmegen in Noord-Frankrijk verbleef, zwijgt Stolte (Numaga, 1963, blz. 16) even hardnekkig als betekenisvol. Waarom onthoudt hij zijn lezers dit zeer belangrijke gegeven? Het zou zijn betoog wel eens fundamenteel omver kunnen werpen.
- (73) R.H.F. 1, blz. 128.
Praefectus Laetorum Batavorum Nemetancensium, Atrebatibus Belgicae secundae.
Praefectus Laetorum Batavorum Contraginnensium, Noviomago Belgicae secundae.
- (74) NOTITIA GALLIARUM M. G. *Chronica Minora*.
- (75) R.H.F. 2, blz. 10. Zie noot 8.
- (76) MIRACLUM SANCTI DONATIANI. M.G.S. 14, blz. 177.
- (77) Caletum = het land van Caux. Zie R.H.F. 13.
- (78) OROSIUS, lib. VI, 2.
- (79) LUCANUS, I, vers 430.
- (80) SUETONIUS, cap. 49.
TACITUS, *Annales*, I, cap. 24.

- (81) VELLEJUS PATERCULUS, lib. II, cap. 104.
- (82) TACITUS, Annales, lib. II, cap. 6.
- (83) TACITUS, Annales, lib. XII, cap. 32. Historiae, LV, 12.
DIO CASSIUS, lib. LX.
- (84) COOLEN, G. La Morinie ancienne, blz. 153.
Bataven streden in 360 (!) na Chr. in het leger van Julianus, die een veldtocht organiseerde tegen de Picten en de Scotti. De veldheer hield zijn kwartier te Parijs; en zijn operatie-basis te Boulogne.
- (85) BOGAERS J. E. Romeins Nederland. In HONDERD EEUWEN NEDERLAND, blz. 153.
„In 1954 is te Kapel-Avezaat, gemeente Zoelen (Neder-Betuwe) een klein altaar gevonden met een belangrijk opschrift: „...Silvester decurio Municipii Batavorum...”. Met Municipium Batavorum kan moeilijk een andere plaats dan Nijmegen bedoeld zijn. Wanneer we nu de inscriptie van Pfünz in verband brengen met die van Kapel-Avezaat...”
Bogaers stelt: kan moeilijk aan andere plaats dan Nijmegen zijn bedoeld. De nabijheid van de vondst aan Nijmegen heeft deze interpretatie wel duidelijk gericht, doch dat vormt nog geen bewijs ervoor. Men mag zich zelfs afvragen, waarom Silvester zijn altaar dan niet in Nijmegen heeft opgericht?
- (86) SCHEVICHAVEN, H. D. J. VAN. Epigraphie der Bataafse krijgslieden in de Romeinsche legers, gevolgd van een lijst van alle geregelde hulptroepen tijdens het Keizerrijk.
BIJVANCK, A. W. Excerpta Romana II, blz. 345. Gedenkstenen van de Legio Decima Gemina zijn gevonden te: Nijmegen, Rossum, Vechten, Arentsburg, Rome, Tanger, Contigliano, Brohl (D.), Riez, Narbonne, Ubbergen, Grand St. Bernard, Keulen en Norroy (F.).
- (87) COOLEN, G. o.c. blz. 81, 123, 124.
Van de Morini is te Nijmegen (!) een gedenksteen met inscriptie gevonden, in wiens tekst Titus Punicius, duumvir van de Colonia Morinorum en priester van Rome en Augustus, zijn dank aan Minerva uitspreekt.
Een steen van een Romeins procurator der Morini is te Ostia (It.) gevonden. Weer aan andere steen van een Moriniër is te Rome gevonden.
Toch is met grote zekerheid bekend, dat de Morini in Noord-West-Frankrijk woonden en daar gesitueerd moeten worden. Bovenstaande gegevens, vooral dat uit Nijmegen, laten aan frappante duidelijkheid niets te wensen over, als wij die tegenover de gedenkstenen van de Bataven stellen.
- (88) Het denkbeeld, dat de Bataven de voorouders van de Nederlanders zijn, is op grandioze wijze tot historische zekerheid verheven, toen de Nederlandse Patriotten onder de klapperende vlag van „Bataven” hand- en spandiensten aan de Franse Republiek verleenden. Tendentieuse politiek en historie zijn wel vaker met elkaar in conflict gekomen! Ironisch onthult de geschiedenis nu, dat zelfs de naam van deze „Revolutionaire Bataven” aan Frankrijk was ontleend.
- (89) SLOET, L. A. J. W. Oorkondenboek enz., nr 1.
- (90) MARTENE ET DURAND, Amplissima collectio, I, blz. 198. Sloet, o.c. nr 55.
- (91) GUESNON, A. Un cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras. 1120. Arnold van Gelre schrijft aan de abt van St. Vaast te Atrecht over een priester van de kerken van St. Vaast in de Batua:
„Comes Arnoldus Henrico abbati S. Vedasti ... In pago Bathuano, sub tutela advocacie nostre, ecclesia S. Vedasti beneficium quoddam a regibus sibi collatum

antiquitus possederat, cui ministrum quendam Theodericum ut servum ecclesie prefecebat. Jussu nostro apud Multicam ventum est, ibique, in presentia nostra.... Terminus dande pecunie positus est 4a feria sequentis pasche, quo die Rixne, in domo S. Vedasti, Guillelmus prepositus affuit....

(92) JACOBI DE GUISIA ANNALES HANNONIAE. M.G.S. 30, blz. 102.

Hos qui sequuntur populos legi hiis temporibus permansisse sub dominatione Trevirorum, videlicet: Russios, *Bathuanos*, Neomagas, Lucellemburgenses, Merlenses, Andernascenses, Confluentinos, Wasellienses, Wetflurienses, Lispurgenses, Eburiones et Analdos.

(93) DE SARS, blz. 14.

„Cette ville, dont le nom primitif s'était corrompu en Noviomus, avait gardé les étroites limites de son enceinte gallo-romaine, qu'on appellera par la suite le Château-Corbaut et le Mur Sarrazin, expressions bizarres dont il n'est pas possible de déclarer l'origine”.

(94) LEFRANC, o.c. blz. 5.

(95) DELAHAYE, A. Het mysterie van de Keizer Karel-stad. 1958, blz. 146.

(96) DANIËLS, M. Noviomagus, Romeins Nijmegen, blz. 19.

„Welnu, in dat Bataafse Nijmegen vonden we de resten van een zwaar versterkt oppidum, een burcht van Germaanse aard.... En dit „oppidum” bleek door de vondsten omstreeks hetzelfde jaar 70 verwoest.

Voor al de buitenlanders hebben nog al eens moeite zich in Holland-Nederland zo'n oppidum te denken.. Voor en na heb ik gelegenheid gehad bekende Duitse archaeologen naar ons Kopse Veld te brengen; ze bleken daar bekeerd. Zo'n geaccidenteerd terrein met een zo wijd gezicht over de rivier, de Betuwe, Ooi en Duffel tot de Eltenerberg en het Rijkswald toe hadden ze niet verwacht, zo'n plek vonden ze voor een oppidum als geknipt”.

(97) MALBRANCO, J. De Morinis et Morinorum rebus. Tornaci Nerviorum, 1639, blz. 15.

De schrijver wijst erop, dat Cassel de hoogste berg in de omtrek is, vanwaar men bij helder weer gemakkelijk 15 steden kan zien, en tot ruim 15 mijlen ver.

d. De plaats van Noviomagus.

Als tweede element uit de tekst van Einhard moet de mededeling onderzocht worden, dat Karel de Grote zijn nieuwe paleis te Noviomagus bouwde. Na enige deducties is de mening ontstaan, dat deze residentie, kort na het jaar 768 begonnen, te Nijmegen werd gesticht. Uit een oorkonde, in het jaar 777 te Numaga gegeven, is verder gededuceerd, dat het koninklijk paleis in dit jaar nagenoeg voltooid, althans in zoverre afgebouwd was, dat het als residentie dienen kon. Indien het onderzoek enkel Nijmegen betrof, zou het omstreeks het jaar 777 kunnen en moeten beginnen.

Doch omdat wij ons hebben voorgenomen van geen van beide steden uit te gaan, en uit het voorgaande hoofdstuk reeds vaststaat, dat het zeer verkeerdt zou zijn, het onderzoek van Nijmegen uit te openen, moeten wij nagaan, welke stad vanaf de Romeinse periode met de naam van Noviomagus is aangeduid, om zodoende de historische lijn terug te vinden tussen het Romeinse en het Karolingische Noviomagus. Lang vóór 768 of 777 komt Noviomagus in de geschriften voor, en uit het oogpunt van veilige tekstkritiek is het van het hoogste belang de juiste identiteit van dit Noviomagus vast te stellen. De voorgeschiedenis van Noviomagus mag niet voorbijgezien worden, daar niet bij voorbaat kan worden gesteld, dat zij met de determinatie van de Karolingische residentie niets te maken heeft. Gezonde tekstkritiek móet nu eenmaal teruggrijpen op oudere gegevens, indien deze aanwezig zijn.

Vooraf moge erop gewezen worden, dat de gegevens over Noviomagus vóór de tekst van Einhard (dus tot aan de bouw van het paleis te Noviomagus) ontwijfelbaar met Noyon in verband moeten worden gebracht; er bestaat geen kans, een of meerdere van die vermeldingen op Nijmegen te verklaren. Dit zou de schijn kunnen wekken, dat ik tóch van Noyon uitga, en alleen de mogelijkheid Noyon onderzoek, teneinde Nijmegen te kunnen uitschakelen. Ik kan het echt niet helpen, dat de historische feiten zó liggen, dat vóór de Karolingische periode Noyon wel een voorgeschiedenis heeft en Nijmegen niet.

Om niet van „*petitio principii*” beschuldigd te worden, doch meer nog om de juiste methodiek te blijven volgen, beroep ik mij in dit hoofdstuk niet op de gegevens, die in verband met de lokalisatie van het Eiland der Bataven in het vorige hoofdstuk ten gunste van Noyon zijn vermeld. Van die bewijsvoering distancieer ik mij geheel, daar ik met opzet het onderzoek naar de juiste plaats van de drie elementen uit de tekst van Einhard gescheiden houd; hier is alleen de plaatsnaam Noviomagus voorwerp van onderzoek.

Het spreekt vanzelf, dat ik mij niet behoef te beperken tot de zuivere bewijzen, die uit de naam te putten zijn. Ook aanwijzingen kunnen dienstig zijn om de zaak sterker te stellen. (Het verschil tussen beide behoeft niet uiteengezet te worden). Wel zal ik vermelden, wat ik als aanwijzing en wat ik als bewijs beschouw. Over de indeling der gegevens in een van

de twee categorieën mag iedereen tot op zekere hoogte met mij van mening verschillen. Tot op zekere hoogte: er komen immers bewijzen te voorschijn, die zó afdoende zijn, dat er geen poging toegelaten kan worden, deze af te zwakken tot aanwijzingen.

* * *

De eerste berichten over Noviomagus uit de vroeg-Middeleeuwse bronnen treffen wij aan in verband met St. Medardus (457-556), de eerste bisschop van Noyon. „Eens”, zegt het *Vita S. Medardi*, (1), „toen koning Chlotarius een leger der Franken strijdvaardig hield, trok hij de stroom over, die Somme heet, en vernielde hij alles, wat hij tegen kwam. Gekomen tussen het kasteel, dat Noviomagus heet, en de rivier de Oise...”

Ook het *Alia S. Medardi Vita* (2) spreekt over de burcht van Noviomagus. Het *Tertia Vita S. Medardi* (3), geschreven, naar wordt aangenomen, in de 11e eeuw door Radboud, bisschop van Noyon, verhaalt over de stad: „Welk Noviomus, dat toentertijd een burcht of versterking had, later door een beschikking van dezelfde bisschop Medardus van een bisschoppelijke zetel werd voorzien”. Het is duidelijk, dat in deze berichten Noyon is bedoeld. Er mag alvast op geattendeerd worden, dat Noyon onder diverse schrijfwijzen in de bronnen voorkomt; dit zal straks van bijzonder belang blijken te zijn.

In de kathedraal van Noyon ontving St. Radegonda, koningin van Frankrijk, uit handen van St. Medardus de kloostersluier (4). Een koninklijke traditie van de stad zet al vroeg in; zij wordt later door meerdere feiten voortgezet. Enkele malen vinden wij bij Noyon in de bronnen het predikaat „koninklijke stad” vermeld.

Op het concilie van Orléans, in het jaar 511 gehouden, ondertekent Suffronius, bisschop van Noyon, mede de akten (5): „Ik, Suffronius, bisschop der kerk van Noyon, heb dit ondertekend”. Ondanks het feit, dat de grote bronnen-publicaties, vooral enige delen van de *Monumenta Germanica*, in hun indices de bisschoppen van Noviomagus slag op slag te Nijmegen stationeren, behoeft het geen betoog, dat deze bisschoppen hun zetel in Noyon hebben gehad. Nijmegen heeft nimmer een bisschopszetel gehad.

Op het concilie van Parijs, in het jaar 614 gehouden, is weer een bisschop van Noyon aanwezig (6): „Uit de stad Nocciamo Berthmundus, bisschop”. Onder de vreemde schrijfwijze, die als een schrijffout voor Noviomus beschouwd moet worden, is zeker Noyon begrepen.

In een oorkonde van Chlotarius III van het jaar 662 is sprake van „Noviomagins civitate” (7). Reeds vroeg verschijnt de stad Noyon in de historische bronnen. De continuïteit tussen de Romeinse en de Middeleeuwse stad is in Noyon geen probleem. Afgezien van de archeologische resten, nog in Noyon aanwezig, die haar geheel bevestigen, staat zij ook volgens de schriftelijke gegevens vast.

Daarna verschijnt St. Eligius (St. Eloy) op de zetel van Noyon. Hij heeft grote bekendheid verworven, niet alleen om zijn apostolische werkzaamheden, maar ook als raadsman van de Merovingische koningen. In zijn zetelstad stichtte hij een klooster, dat een der beroemdste van het land zou worden. Eerst werd het onder het patronaat van St. Loup gesteld, de bisschop van Troyes, maar later werd het naar de heilige stichter genoemd. In dit klooster werd St. Eligius in december van het jaar 659 begraven na een plechtigheid, waarbij koningin Bathilda met haar zonen en een talrijk gevolg aanwezig waren.

Voordien had de maagd Godeberta, uit een koninklijk geslacht gesproten en geestelijke dochter van St. Eligius, op aansporing van de bisschop een vrouwenklooster te Noyon gesticht, dat door Chlotarius III rijk begiftigd is (8). St. Godeberta, later als heilige erkend, is de patrones en titelvrouw van Noyon.

Chlotarius III (656 - 670) had een paleis te Noyon, waarvan hij een deel schonk aan het klooster van St. Godeberta (9). De juiste plaats van het Merovingisch paleis te Noyon is door opgravingen bekend; het heeft ten zuid-westen van de kathedraal gelegen; op de Place au Blé bevond zich het klooster, vroeger deel van het paleis. De opgravingen hebben tevens aangetoond, dat dit paleis in hout was opgetrokken. Dit detail is straks van belang in verband met het paleis van Karel de Grote.

Chilperic II (715 - 720), de Merovingische koning, had eveneens een residentie in Noyon. Het was zelfs daar, dat hij in 720 stierf. Een kroniek verhaalt (10): „(Chilperic) kwam naar de stad Noviomagus en verloor daar zijn levensdraad en zijn rijk”. Een andere kroniek (11) schrijft eveneens: Noviomagus. Weer een andere: Noviommo (12). Aan de mogelijke twijfel, of dit wel Noyon was, ontnemt een in het Frans geschreven kroniek alle grond, daar zij letterlijk Noyon schrijft (13).

In het jaar 732 wordt er in Noviomagus een concilie gehouden, waar onder andere de klacht van de bisschop van Beauvais aan de orde komt, die door de koning slecht behandeld meende te zijn (14). Ofschoon er geen parallel-teksten voorhanden zijn, die de juiste situering van deze gebeurtenis duidelijk maken, moet het toch als uitgesloten worden beschouwd, dat hier Nijmegen kan zijn bedoeld. De vermelding van de bisschop van Beauvais is een voldoende lokaal-geografisch detail, om deze gebeurtenis aan Noyon toe te wijzen.

* * *

Van hier tot aan de kroning van Karel de Grote en zijn broer Karloman delen de bronnen weinig belangrijks over Noviomagus mede. Dan echter barsten zij los in een stroom van berichten, waarvan hier de voornaamste gegeven zullen worden:

De *Continuatio de Fredegonde* (15), verhaalt: „Nadat dit alles afgehandeld was, zijn de voornoemde Karel en Karloman, ieder met zijn vazallen naar hun eigen koninklijke zetel gekomen, en na een gehouden

vergadering en na de raad ingewonnen te hebben van hun voornaamste raadslieden, zijn zij in de maand september, op zondag de 15e gekroond, Karel in de stad Noviomum en Karloman in de stad Soissons; op dezelfde dag zijn beiden door hun voornaamste edelen en na de wijding door de priesters tot het koningschap verheven".

Einhard (16) schrijft: „De zonen Karel en Karloman zijn met de toestemming van alle Franken tot Koning gekroond, en wel Karel in Noviomagus . . .”.

De *Annales Francorum* (17) zeggen, dat Karel gekroond is „in Noviomio civitate”.

De *Fredegarani Chronici continuatio* (18): „Carolus in Novionem urbem”.

De *Eginhardi Annales* (19): „et Karolus in Noviomago civitate”.

Een andere codex van de *Annales Francorum* (20) geeft deze variant: „domus rex Karolus in Noviomaco civitate”.

Het *Ex Adonis chronico* (21) heeft: „Carolus in Noviomia civitate”.

De *Hugonis Floriacensis hist. Eccl.* (22): „Van hen heeft Karel „in Noviomensi Urbe” de kroon op zich genomen”. Andere handschriften van dezelfde kroniek hebben: „In Noviomio, een stad van Francia, is hij tot koning verheven”.

De *Annales Tiliiani* (23) vermelden de kroning van Karel „in Noviomio civitate”.

De *Annales Francorum Mettenses* (24): „Karolus rex in Noviomio urbe”.

Het *Sigeberti Chronicon* (25): „Karel ontving de koninklijke kroon in Noviomio”.

Hiermede zijn wij aan het feit gekomen, de kroning tot koning van de Franken, waarmede Karel de Grote zijn intrede doet in de geschiedenis. Nadat Pepijn de Korte in Quiercy (bij Noyon) overleden was, volgden zijn zonen Karel en Karloman hem in het Frankische rijk op. Karloman werd in Soissons gekroond; Karel de Grote in Noyon.

Enigszins uitvoerig, hoewel lang niet volledig, zijn de teksten gegeven, die over de kroning van Karel de Grote handelen. Dit is niet zonder bedoeling geschied. Wij naderen de kritieke periode in het onderzoek, en het Karolingisch paleis ligt in het verschiep. Ook komt de tijd aan, waarin ernstig rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid, in enige gevallen met de reeds bestaande zekerheid, dat hetzelfde Noviomagus uit één tekst én als Noyon én als Nijmegen is opgevat. Hier is het dus zaak, de puntjes op de i te zetten en een vaste basis te vinden voor het verdere onderzoek.

Door de teksten over de kroning van Karel de Grote tot koning van de Franken staan vier zaken onomstotelijk vast:

1. De kroning van Karel de Grote wordt door alle historici unaniem te Noyon geplaatst, zowel door de oorspronkelijke schrijvers als door de latere en de moderne historici. Het kan ook moeilijk anders, want zijn broer Karloman werd op dezelfde dag in Soissons gekroond. De beide broers hadden bij het begin van hun optreden als koning reeds zoveel onenigheid, dat zij niet op dezelfde plaats gekroond wilden worden; waarschijnlijk was het probleem, wie van beiden het eerst de kroon zou ontvangen, niet oplosbaar gebleken. Daarom kozen beide een andere stad. Er is geen schijn van kans, om het Noviomagus van Karel de Grote als Nijmegen te interpreteren. Smetius, een Nijmeegse historicus uit de 17e eeuw, deelt het feit der kroning mede, en laat de vraag open, waar het precies heeft plaats gehad, te Noyon volgens de een, of te Nijmegen volgens de ander (26). Zijn epigoon echter, de Nijmeegse schrijver J. In de Betouw, houdt het zeer positief op Noyon (27). In onze tijd wordt aan de situering van het feit te Noyon door niemand getwijfeld. Door de *Chroniques de St. Denis*, in het Frans geschreven, wordt de kroning van Karel de Grote in Noyon geplaatst (28). Dit moet als een historische zekerheid beschouwd worden (29).

* * *

2. In deze teksten, waarvan het dus voor iedereen zeker is, dat zij op Noyon slaan, komt Noviomagus in diverse schrijfwijzen voor. Dit betekent, dat bij het onderzoek naar de juiste plaats van de residentie geen enkel criterium gelegd mag worden in de schrijfwijze van de naam. Bij de bewerkers van de bronnen-uitgaven ziet men de tendens aanwezig om die teksten, waarin Noviomus, Noviom, Novio en dergelijke meer **Romaans** geëvolueerde varianten van Noviomagus voorkomen, op Noyon te betrekken, terwijl de vormen Noviomagus, Neumaga, Neomagus, Numago, Numaga en Niumaga, die klassiek of **Germaans** zijn of lijken, als Nijmegen verklaard worden (30). Aan de schrijfwijze van het woord kan geen enkel argument worden ontleend. Noyon ligt zó dicht op de taalgrens, dat het niet te verwonderen is, dat er zowel een Romaanse als een Germaanse vorm van de oudtijds klassieke naam Noviomagus zijn ontstaan.

Het taalkundig probleem rond de naam Noviomagus en zijn Romaanse en Germaanse vormen kan in een merkwaardig licht gesteld worden door het accoord tussen Lodewijk en Karel, de zonen van Lodewijk de Vrome, die in 842 een verbond sluiten om elkaar te steunen. Lodewijk, de **Duitser** genoemd, legt zijn eed af in het **Romaans**; en Karel, de vorst van Neustrië en Bourgondië, die eerder als een **Romaan** te beschouwen is, zweert in het **Germaans** (31). Simplistisch geredeneerd, had men precies het tegenovergestelde mogen verwachten. De schrijvers, die in het Romaanse taalgebied woonden, zullen waarschijnlijk bij voorkeur de Romaanse vorm Noviomus gebruikt hebben; die in het Germaanse taalgebied bij voorkeur de Germaanse vorm Numaga. Er zijn echter voorbeelden te over, dat kroniekschrijvers uit het Franse taalgebied de Germaanse vorm Numaga bezigen.

In de berichten over de kroning van Karel de Grote komt geen enkele maal een **Germaanse** vorm van Noviomagus voor. Ook dit is te verklaren. De berichten zijn in eerste instantie opgesteld door schrijvers uit het Franse taalgebied, die derhalve bij voorkeur de klassieke of de Romaanse vorm van de plaatsnaam gebruikten. Hun teksten werden later door andere kroniekschrijvers overgenomen, waarbij dikwijls de schrijfwijze van de plaatsnaam onveranderd bleef. Er kan op geen enkele grond staande worden gehouden, dat de Romaanse vorm Noviomagus Noyon aanduidt, en de Germaanse vorm Numaga Nijmegen.

Ik ben er Stolte zeer erkentelijk voor, dat hij kort en goed de diepste grond van de gangbare opvattingen van Noviomagus, Noviomus en Numaga (de klassieke, de Romaanse en de Germaanse vormen) in enige regels vastlegt, waardoor van onverdachte zijde de bevestiging komt, dat deze regels voor de historici inderdaad de richtlijn van de interpretaties zijn geweest. Hij schrijft namelijk (32):

„Als er Noviomagus is overgeleverd, kan men uit de **vorm** niets afleiden. Als er een **vulgaire** vorm is, die -magus heeft bewaard, dan is het Germaanse Nijmegen bedoeld. Als een **vulgaire** vorm dit tweede lid verloren heeft, dan moet men de naam in het Romaanse taalgebied localiseren.

Alle vormen dus als Numaga, Niumaga etc. **kunnen beslist niet** met Noyon worden vereenzelvigd. Die gelijkstelling is taalkundig volstrekt onmogelijk”.

Er zal volkomen afdoende blijken, hoe onjuist deze stellingen zijn. Ook taalkundig maakt Stolte een grote fout, die met enkele voorbeelden geïllustreerd kan worden. Volgens zijn theorie bedoelen schrijvers, die Aachen gebruiken, wel degelijk de stad Aken; doch een Romaan, die Aix-la-Chapelle schrijft, moet een stad in het Romaanse taalgebied op het oog hebben, want deze Franse toponiem kan niet (althans volgens Stolte) in Duitsland liggen. Uit zijn „taalregel” volgt, dat Paris in Frankrijk ligt; Parijs echter in Nederland. 's-Hertogenbosch ligt in Nederland; doch Bois-le-Duc moeten wij in Frankrijk zoeken. Magyarország is een verafgelegen land; doch Hongarije een Nederlands landschap. Zo zou er bladzijden lang doorgegaan kunnen worden. Aan weerszijden van de taalgrens liggen de voorbeelden trouwens te grijp.

Stolte heeft het doodsimpele en algemeen bekende feit over het hoofd gezien, door honderden voorbeelden te staven, dat de **taalkundige vorm** van een plaatsnaam per sé niet aanduidt, dat de plaats in dat **bepaalde** taalgebied ligt. Of geldt zijn „regel” alleen voor Noviomagus-Noviomus-Numaga? In dat geval is het geen taalregel, doch een eigen uitvindsel. Alle vermeldingen van de residentie, onder welke schrijfwijze ook voorkomend, hebben op één en dezelfde plaats betrekking. In enkele gevallen kan dit concreet bewezen worden, als namelijk verschillende kroniekschrijvers eenzelfde gebeurtenis verhalen, en de een Noviomagus of Noviomus, de andere Numaga schrijft. Dan staat absoluut vast, dat een en

dezelfde plaats is bedoeld. In de gehele mystificatie hebben de verschillende schrijfwijzen van de naam, in elk geval de Romaanse en Germaanse vormen van Noviomagus, een zó aanzienlijke rol gespeeld, dat zij de gangbare opvattingen sterk hebben bepaald.

* * *

3. In enkele van de teksten komt de vorm Noviomagus als de naam van Noyon voor. Voor de ingewijden behoeft het geenszins nadrukkelijk te worden medegedeeld, dat Noviomagus de eerste en klassieke vorm van de naam Noyon is. Van diverse zijden is gesuggereerd, dat Noviodunum de naam was van het Romeinse en vroeg-Middeleeuwse Noyon (33). In de eigen archieven van Noyon komt de vorm Noviomagus of Noviomagensis zo dikwijls voor, dat elke twijfel aan de authenticiteit van deze naam voor Noyon geheel en al misplaatst is. In een oorkonde van Lodewijk VI uit het jaar 1128, gegeven te Soissons (34), komt tweemaal de vorm Noviomagus voor: „Simon, Noviomagensis ecclesiae presul... urbis Noviomagensis”; en tweemaal de vorm Noviomagi: „... sanctae Mariae Noviomensis... Symonis Noviomensis episcopi...”. Deze oorkonde toont aan, dat Noviomus en Noviomagus precies hetzelfde zijn, maar bovendien, hoe willekeurig de verschillende varianten door elkaar heen zijn gebruikt.

* * *

4. Het feit zelf van de kroning van Karel de Grote in Noyon is van grote betekenis. Pepijn, de vader van Karel, overleed te Quiercy. De geschiedschrijvers zijn van mening, dat Karel de Grote in de onmiddellijke omgeving van Noyon is geboren, al twist men tussen de plaatsen Quiercy en Karlopont. Bij zijn optreden als koning der Franken is de streek van Compiègne, Noyon, Soissons, Verberie en andere residenties nog altijd het centrum van het rijk, al mag dit centrum niet teruggebracht worden tot één residentie, daar de Merovingers en Karolingers vele residenties hadden.

De Karolingers, zegt Lefranc (35), toonden een duidelijke voorkeur voor de oevers van de Oise en de Aisne. Zodoende moeten zij zeer dikwijls in Noyon zijn geweest, welke stad dicht bij hun andere residenties ligt. Het is zelfs zó, dat de nabijheid bij de andere residenties in zekere zin een beletsel is geweest, dat zij langdurig in Noyon verbleven. Deze stad was voor hen meer een plaats van doortocht, van waar zij gemakkelijk en vlug hun andere residenties konden bereiken: Quiercy, Attigny, Verberie, Laon, Compiègne en Soissons. Juist hierom vinden wij bij de kroniekschrijvers zo weinig concrete mededelingen over de reizen van de Karolingers.

Bij de kroning van Karel de Grote blijkt de keuze van de plaats der kroning niet willekeurig te zijn geweest; eer mag zij beschouwd worden als te steunen op de Merovingische tradities van de stad. De Merovingische en Karolingische residentie (een boven geciteerde tekst over de kroning van Karel de Grote spreekt over Noyon als van „zijn zetel”), is in elk

geval tot aan het jaar 768 bewijsbaar in Noyon aanwezig. Kort nadien, zo verhaalt Einhard (het juiste jaar deelt hij niet mede), bouwt Karel de Grote een nieuw paleis te Noviomagus. Kan dit Noviomagus Nijmegen zijn geweest?

* * *

Lichten wij uit de tekst van Einhard het éne woord Noviomagus en passen wij op dit woord de normen toe van strikte tekstkritiek. In het *Vita Karoli Magni*, (36), door Einhard geschreven, komt het woord Noviomagus slechts eenmaal voor, juist in de passage over de bouw van het paleis. Uit hetzelfde werk van de schrijver kan dus geen paralleltekst worden aangevoerd. Doch uit zijn *Annales* blijkt, dat hij bij de kroning van Karel de Grote het woord Noviomagus voor Noyon gebruikt; wij hebben gezien, dat daàr de naam in deze betekenis onmogelijk in twijfel kan worden getrokken.

Het is in strijd met een der meest fundamentele regels van de tekstkritiek, eenzelfde plaatsnaam bij dezelfde schrijver in twee betekenissen op te vatten. De schrijver, en zeker Einhard, mag niet zó achterlijk worden verondersteld, dat hij de noodzaak over het hoofd zou hebben gezien terdege te waarschuwen, als hij een reeds genoemde plaatsnaam een volgende maal in een geheel andere betekenis gebruikt. Wel heeft men altijd gedacht, dat Einhard dit juist wel gedaan had, door aan Noviomagus toe te voegen, dat het bij het Eiland van de Bataven en bij de Vahalis lag; hierin meende men een duidelijk onderscheid te zien met het Noviomagus, waar Karel de Grote gekroond was. Toen de tekst van Einhard op Nijmegen werd begrepen en de drie elementen ervan in Nederland leken te passen, was de tekst praktisch onomstotelijk op Nijmegen gevallen. Biedt hij ons van de ene kant drie afzonderlijke wegen van onderzoek, dan is hij van de andere kant toch zo moeilijk, dat op deze tekst alléén het probleem over het Karolingisch paleis niet opgelost kan worden. Langs een omweg moeten wij dieper in deze tekst door zien te dringen.

Uit de bronnen staat meer dan voldoende vast, dat tot en met de kroning van Karel de Grote alle Noviomagus-teksten op Noyon slaan. Tot nu toe zijn wij de naam Noviomagus voor Nijmegen nog niet tegengekomen: Nijmegen komt zelfs in het geheel niet in de bronnen voor (36a). Zuiver tekstkritisch gezien, kan de interpretatie Nijmegen voor de plaats, waar tussen 768 en 777 het paleis Noviomagus werd gebouwd, op geen enkele manier enigszins aanvaardbaar worden gemaakt. Deze interpretatie moet kunnen steunen op minstens één andere tekst uit dezelfde periode, of kort tevoren, of kort daarna, waar Noviomagus ook Nijmegen betekent, welke tekst evenwel niet bestaat. Kort vóór de tekst van Einhard betekent Noviomagus in verband met de vorsten altijd en zonder de minste twijfel Noyon. De waarschijnlijkheid, dat het in de tekst van Einhard ook Noyon betekent, is zó groot, dat de interpretatie Nijmegen slechts door middel van héél sterke bewijzen aannemelijk kan

worden gemaakt. In geen geval kan in het kringetje worden rondgelopen, dat het Eiland der Bataven de Betuwe, en de Vahalis de Waal is, en Noviomagus dus Nijmegen moet zijn. De interpretatie Nijmegen moet ook, enkel en alleen op het woord Noviomagus, bewezen kunnen worden.

De oorsprong van de Karolingische traditie van Nijmegen berust op deze tekst van Einhard. Hij blijkt voor Nijmegen zo zwak te zijn, dat Post, die zich toch veel moeite gaf om het bestaan van Karels paleis in Nijmegen aan te tonen, hem passeert (37). Toch is dit niet juist. Wie het vraagstuk objectief en volledig wil behandelen, kan aan deze eerste en voornaamste tekst der Karolingische traditie niet voorbijgaan.

Deze tekst bevat immers voor Nijmegen een groot gevaar. Indien komt vast te staan, dat Einhard niet Nijmegen doch Noyon bedoelde, vervalt hierdoor de gehele Karolingische traditie van Nijmegen, want dan is er geen enkele grond voor de veronderstelling, dat de Karolingische residentie, te Noyon gebouwd, ooit naar Nijmegen zou zijn verplaatst. Dan staat meteen vast, dat Nijmegen in de Karolingische periode geen paleis heeft gehad. Het is dan ook ontoelaatbaar, dat de voorstanders der traditie er zich ten aanzien van deze tekst met een Jantje van Leiden van afmaken; van hen mag en moet het bewijs gevorderd worden, dat deze tekst op Nijmegen slaat (38). De Nijmeegse mystificatie begon hiermede (dit is uit de bronnen aan te tonen), dat de tekst van Einhard tegen het einde van de 12e eeuw klakkeloos op Nijmegen werd toegepast.

Tot aan de kroning van Karel de Grote vertoont de geschiedenis van Noyon een sterk opgaande lijn: van belangrijke Romeinse stad wordt zij een residentie der Merovingers; deze wordt opgevolgd door een residentie der Karolingers, waar tevens het startpunt ligt van het bestuur van Karel de Grote. Inmiddels heeft de stad zoveel belangrijkheid gekregen, dat zij een bisschopszetel en verschillende kloosters had. Ligt het niet voor de hand, dat Karel de Grote hier zijn nieuwe paleis bouwde?

Tot aan het kritieke jaar 768 (of 777, de voltooiing van het paleis) is de geschiedenis van Nijmegen, na de Romeinse periode wel te verstaan, een volkomen onbeschreven blad. In geen enkele historische bron is de stad genoemd; archeologische relikten bestaan er niet tussen de 4e (en hier wil ik ruim interpreteren) en de 12e eeuw. Na enige jaren van bestuur, waarbij de residentie Noyon een belangrijke plaats innam, en kort na het optreden van Karel de Grote als koning van de Franken, wordt de residentie plotseling en om duistere redenen naar Nijmegen verplaatst. Dat de oude en de nieuwe residentie beide Noviomagus heten, is wel het meest intrigerend detail in deze traditionele reconstructie der historische feiten. Wat kan Karel de Grote, kort na zijn optreden als koning der Franken, (let wel: koning der Franken, maar nog geen keizer; in dit geval zou de situatie nog anders kunnen liggen) naar Nijmegen getrokken hebben? Daar was immers niets: geen stad, geen kerk, geen paleis, geen koninklijk domein, zelfs geen menselijke nederzetting van betekenis (39). De bronnen delen er althans niets over mede; het gaat

niet aan een en ander maar te veronderstellen, wat onontbeerlijk is om bepaalde interpretaties vol te kunnen houden. In Nijmegen, ver van het centrum van het Karolingische rijk, welk centrum kennelijk in Noord-Frankrijk lag, zou Karel een paleis hebben gebouwd, waarvan gedacht en gezegd is (overigens niet meer dan een veronderstelling!), dat het een steunpunt is geweest in zijn strijd tegen de Saksers. In Nijmegen is aan het paleis een grote strategische betekenis toegekend, hetgeen hierom al onjuist is, dat de Karolingers geen verdedigings- of aanvalsburchten bouwden, doch woon-residenties. Zover was de evolutie uit de hoeve-residenties van de Merovingers nog niet gekomen. De vooruitgeschoven post te Nijmegen, meer dan 300 km. verwijderd van de andere koninklijke residenties (in die tijd vele dagreizen ver!) zou zijn doel voorbijschieten. Een burcht op die plaats, ver in het vijandelijk gebied van de Saksers (sic!), was geen strategie, maar een dol avontuur. De residentie Aken, die vooral tijdens het keizerschap van Karel de Grote betekenis kreeg, was in verhouding tot de andere residenties in het centrum van zijn rijk al redelijk ver vooruitgeschoven.

Uit de bronnen weten wij, dat Karel de Grote bij voorkeur verblijf hield te Aken, Herstal, Thionville en Noviomagus. Wordt aanvaard, dat Noviomagus Nijmegen is, dan zou de merkwaardige conclusie getrokken kunnen worden, dat Karel de Grote na zijn kroning en de bouw van de nieuwe residentie praktisch niet meer in het oude centrum van het Frankenrijk is geweest.

Beschouwen wij de tekst van Einhard over de bouw van het paleis zuiver en alleen op zichzelf, dan kan daaruit niet met stelligheid bewezen worden, dat aan Noviomagus uit deze tekst beslist de interpretatie Noyon gegeven moet worden. Wel is aangetoond, dat om verschillende redenen, en vooral als uitvloeisel van de tekstkritiek, de interpretatie Nijmegen niet te aanvaarden is. Wil men er slechts een aanwijzing in zien ten gunste van Noyon, dan moet men er wel een zeer sterke uitsluiting van Nijmegen uit afleiden.

Stolte verwerpt met verontwaardiging de interpretatie Noyon voor het Romeinse en het Karolingische Noviomagus. Toch erkent hij, dat de tekst van Einhard een probleem met zich brengt, dat hij als volgt formuleert (40):

„Hoe wist Einhard, dat de plaats, die in de volksmond al in de zesde eeuw Niumago heette, als officiële naam Noviomagus had. Ik acht het vrijwel uitgesloten, dat hij de Tabula Peutingeriana onder ogen heeft gehad...”

De schrijver richt hiermede op een spectaculaire manier het geschut op de eigen stellingen. De vraag is echter niet, waarom Einhard de klassieke naam Noviomagus voor Nijmegen gebruikt, maar de enige kwestie is, of Einhard met deze naam Nijmegen bedoelt. In het betoog van Stolte, die een overwegende betekenis hecht aan de Germaanse vorm Niumaga, welke volgens hem alleen op Nijmegen kan slaan, is het inderdaad

moeilijk verklaarbaar, dat Einhard weer terugvalt op de klassieke vorm van de naam, die immers al door een taalkundige evolutie in de Germaanse richting was achterhaald. Is het taalkundig moeilijk aan te nemen, dat tegen het einde van de 8e eeuw Einhard Noviomagus voor Nijmegen gebruikt, dan levert Stolte mij slechts een argument te meer! Dat Nijmegen in de 6e eeuw in de volksmond als Niumago bekend was, is een zeer gewichtige constatering, die zonder een afdoend bewijs niet aanvaard behoeft te worden; dit heb ik bij Stolte vergeefs gezocht. Of Einhard de Peutinger-kaart al dan niet gekend heeft, doet in het geheel niet ter zake. Einhard heeft vanzelfsprekend niet de Nederlandse interpretaties van die kaart gekend (41).

* * *

Een uitermate interessant gegeven, al vormt het geen direkt bewijs, komt te voorschijn in een akte, door Karloman, de broer van Karel de Grote, in het jaar 770 uitgegeven (42). De oorkonde is gesigneerd: „Neumago palatio publico”. Deze plaats wordt door de Duitse historici gelijkgesteld met Neumagen (DL.), wat kennelijk onjuist is. Waarom zij tot deze interpretatie gekomen zijn, is echter heel duidelijk. Er kan immers moeilijk worden aangenomen, dat in het jaar 770, nauwelijks twee jaren na de kroning van de broers tot koningen der Franken, in Nijmegen reeds een paleis bestond. Overigens wordt aan de hand van andere gegevens aangenomen, dat de Nijmeegse residentie pas kort vóór het jaar 777 tot stand kwam; in dat jaar immers gaf Karel de Grote er, althans volgens de gangbare opvatting, zijn eerste oorkonde uit. Aan de andere kant wijst de persoon van de oorkonder, Karloman, er niet op, dat hij zijn broer, die hem haatte, naar Nijmegen zou zijn gevolgd, of daar de residentie met hem deelde. Voor de Duitse historici lag Noyon buiten het gezichtsveld. Het ligt voor de hand, dat dit Neumago dezelfde plaats is als de residentie Noviomagus. Dat Karloman daar verbleef en er een oorkonde kon uitgeven, spreekt vanzelf, want van een verdeling van het rijk is bij hun gezamenlijk optreden als koningen der Franken geen sprake geweest. Het is méér dan merkwaardig, dat de Duitse historici deze tekst niet op Nijmegen toepassen. Tevens blijkt te Noyon zelf de **Germaanse** vorm Neumagus gebruikt te zijn.

* * *

Einhard verhaalt in het jaar 776 (43): „hij zelf keerde naar Gallië terug en overwinterde in de villa Herstal”. De **Annales Laurisienses** preciseren dit nader (44): „de koning keerde in Francia terug en vierde het Kerstfeest in Herstal en het Paasfeest in de villa ,die Niumaga wordt genoemd”. Herstal en Nijmegen worden beide in Gallië of in Francia gesitueerd. Zou Nijmegen nog tot Gallië gerekend kunnen worden, dan toch zeker niet onder Francia.

In Niumaga schonk Karel de Grote op 8 juni 777 aan de St. Martinuskerk van Trajectum de villa Lissiduna en andere goederen (45). Belangrijk is in deze oorkonde, dat zij uitgegeven is „Actum Niumaga in palacio

publico". Men mag er redelijkerwijs uit lezen, dat het paleis, door Karel de Grote te Noviomagus gebouwd, voltooid was. Tevens vormt zij de eerste van een reeks rechtshandelingen der koningen en keizers, geschied in de residentie Noviomagus. Zeer opmerkelijk is, dat deze eerste oorkonde van Karel de Grote, in de residentie gegeven, de Germaanse vorm Niumaga gebruikt. Uit de simpele vernoeming van de residentie is geen bewijs te putten voor de plaats van het paleis. Post meent wel (46), dat de oorkonde sterk op Nijmegen wijst, omdat er een schikking in wordt vermeld van de kerken van Utrecht en Wijk-bij-Duurstede. Als straks blijkt, dat de oorkonde niet op Utrecht doch op Noord-Frankrijk betrekking heeft (47), wijst zij dus sterk op Noyon (48).

In hetzelfde jaar deelt de *Poeta Saxo* mede (49): „Toen de tijd van de lente na een vreselijke winter aangekomen was, ging de koning naar Noviomagus, waar hij het Paasfeest vierde". Opmerkelijk is, dat in de codex van dit geschrift het woord Noviomagus in de margine vervangen is door Niumaga. Een latere hand heeft hier een aanwijzing willen geven door een naam te gebruiken, die over het algemeen eerder als Nijmegen werd opgevat.

Volgens de *Annales regni Francorum* (50) overwinterde keizer Karel de Grote in 803-804 te Aken. De *Annales Mettenses* berichten (51), dat de keizer zich in het voorjaar naar Niumagum begaf. Daar vierde hij het Paasfeest, waarna hij weder naar Aken terugkeerde. Post meent (52), dat de *Annales Mettenses* hier zeker Nijmegen bedoelen, „aangezien dit niet te ver van Aken ligt". Nu is de afstand hemelsbreed tussen Nijmegen en Aken inderdaad slechts de helft van die tussen Aken en Noyon. Het zal echter voor iedereen duidelijk zijn, dat Post een misleidend argument gebruikt, daar uit geen enkele tekst blijkt, dat de plaats Nijmegen als residentie gekozen zou zijn, omdat zij dichterbij Noyon ligt. Het gaat niet aan, veronderstellingen te lanceren, die niet het minste fundament in de bronnen vinden. Bovendien kan uit de bronnen worden aangetoond, dat de residentie Noviomagus (waar zij dan ook gelegen heeft, te Noyon of te Nijmegen) vóór de residentie van Aken door Karel de Grote is gebruikt. Voor de veronderstelling van Post liggen de twee residenties in tijdsorde precies verkeerd. Ik kan het argument met evenveel recht omkeren en stellen, dat Nijmegen dubbel zo ver dan Aken van het centrum van het Frankenrijk ligt. Zo gezien, spreekt de afstand van Nijmegen een geheel andere taal.

In het jaar 806 verhaalt het *Chronicon Moissiacense* (53), dat keizer Karel het Paasfeest vierde te Neumaga; een variant, die wij nog niet tegenkwamen. Uit het bericht zelf valt niets over de plaats te concluderen. Er mag echter veilig worden aangenomen, dat het dezelfde plaats is als die uit het bericht van 803-804, want ook toen vierde de keizer het Paasfeest te Niumaga. Hiermede staat voldoende vast, dat ook door de kroniekschrijvers de zuiver Germaanse vorm Numaga of Niumaga voor de residentie is gebruikt. De schrijver van het *Chronicon Moissiacense* (Moissac) (54) moet zeker tot het Romaanse taalgebied gerekend worden;

toch gebruikt hij de Germaanse vorm. Deze naam houdt derhalve geen indicatie in voor Nijmegen, want wij zijn nog geen enkele aanwijzing tegengekomen, dat Numaga of Niumaga een andere plaats was dan de residentie Noviomagus. Integendeel, het bleek al overtuigend, dat alle varianten van de plaatsnaam op dezelfde stad betrekking hebben.

In hetzelfde jaar verhalen Einhard (55) en de Annalista Saxo (56), dat de keizer van Thionville per schip over de Moezel naar de Rijn ging en naar Niumaga kwam. Regino van Prüm (57) vult dit bericht aan met de toevoeging: „Niumagam in Batua”. Het is een klein, doch betekenisvol detail, waardoor Nijmegen wordt uitgesloten, want deze stad ligt niet in de Betuwe; Noyon echter wel in de authentieke Batua.

Deze tekst, menen de voorstanders der traditie, wijst zó sterk op Nijmegen, dat elke twijfel is uitgesloten. Terwille van het goede doel interpreteren zij: de keizer reisde **stroomafwaarts** (wat in geen enkele tekst staat, en wat juist bewezen dient te worden!) van Thionville over de Moezel en de Rijn naar Niumaga. Wat kan dit anders dan Nijmegen zijn? Daar ik de loop en de benamingen der rivieren in Noord-Frankrijk in een afzonderlijk hoofdstuk behandel, waarop hier moeilijk vooruitgelopen kan worden, moeten wij het oordeel over deze tekst even opschorten. Daar zal blijken, dat er gelezen moet worden: van Thionville naar Noyon.

Er bestaat een capitulare van Karel de Grote uit het jaar 808, dat in de historische literatuur als het **Capitulare Noviomagense** bekend is (58). De inhoud ervan doet hier niet ter zake, omdat hij ons onderwerp niet raakt. Het capitulare is door de keizer tijdens een verblijf of een rijksdag opgesteld te Noviomagus, welke plaats door alle historici als Noyon wordt opgevat (59). Uit het capitulare kan niet dwingend worden begrepen, dat het **in de residentie** is gegeven, ofschoon dit wel aannemelijk is (60). Laten wij het derhalve niet als een bewijs, doch als een aanwijzing ten gunste van Noyon beschouwen.

In het jaar 814 wordt in Noviomagus een concilie gehouden. Op het concilie, dat geen algemeen was doch een bijzonder van een kerkprovincie, zijn onder andere enige grensgeschillen tussen de bisdommen Noyon en Soissons behandeld. Ofschoon enige historici dit concilie in Nijmegen lokaliseren, is het door de bijzonderheden over de plaatselijke bisdommen volkomen duidelijk, dat het in Noyon is gehouden (61). De concilies gingen in deze tijd meestal samen met rijksvergaderingen. Weer is aannemelijk, dat de rijksvergadering gehouden is op de plaats van een residentie. Het bericht aanvaarden wij als een aanwijzing voor Noyon (62).

* * *

Een afdoend bewijs valt te putten uit een bericht over het concilie van Noviomagus, dat in het jaar 821 gehouden is. Het was nauw verbonden met de rijkszaken, voornamelijk met de verdeling van het rijk. Daarom is Noviomagus hier vrij algemeen als Nijmegen opgevat, de vermeende

plaats der residentie. Uit de Latijnse kronieken zijn geen nadere bijzonderheden te putten, om de juiste plaats ervan te kunnen vaststellen; wel moet aangenomen worden (hetgeen alle historici dan ook hebben gedaan), dat dit Noviomagus de plaats is van de Karolingische residentie (63). Een Franse tekst echter, die over deze rijksvergadering spreekt, en die de Latijnse versie op de voet volgt (64), plaatst haar in Noyon (65): „Quant ce vint vers les Kalendes de Mai, li empereres assembla parlement en la cité de Noyon... De Noyon se parti et s'en alla pour yverner en Es la Chapelle". (Toen het tegen de Kalenden van Mei liep, verzamelde de keizer de rijksdag in de stad Noyon. Van Noyon vertrok hij om de winter door te brengen te Aken). **Eerste bewijs.**

De tekst is een volledig bewijs voor Noyon. Hier is de kwestie niet langer, hoe het Latijnse woord Noviomagus moet worden verstaan, moet worden „vertaald", want de schrijver gebruikt zonder meer het woord Noyon. Er is geen enkele reden tot paniek bij het constateren, dat de (Franse) bewerkers van het „Recueil" desondanks deze gebeurtenis aan Nijmegen toeschrijven, en de stelling verkondigen, dat de kroniekschrijver, die kennelijk en vanzelfsprekend op oudere, Latijnse kronieken steunt, of wiens tekst tot die is terug te voeren, hier onjuist „vertaalt". Daar wij inmiddels beter weten, kunnen wij deze opmerking rustig naast ons neerleggen. Het toont alleen aan, dat de Nijmeegse mystificatie zó algemeen ingang heeft gevonden, dat zelfs de Franse historici, die beter hadden kunnen en moeten weten, er zich bij hebben neergelegd. Uit de tekst blijkt duidelijk, welke stad de Franse schrijver uit de 11e eeuw onder de residentie Noviomagus verstaat. Wie het met zijn mededeling niet eens is, kan niet volstaan met de opmerking, dat de schrijver zich vergist, maar moet het hoe, en vooral het waarom, van deze vergissing aantonen.

Bij de volgende gebeurtenis, uit het jaar 825, bieden de kronieken ons weer de mogelijkheid een Franse tekst naast de Latijnse te leggen. Het *Vita Ludowici Imperatoris* verhaalt (66): „Nadat alles voltrokken was, wat in dezelfde rijksvergadering besloten was, vertrok hij (Lodewijk) met zijn zoon Lotharius naar Noviomagus, nadat de jongere Lodewijk naar Beieren gezonden was. Na de herfst en de tijd van de jacht, keerde hij tegen het begin van de winter naar het paleis van Aken terug".

De Franse schrijver maakt er dit van (67): „Après ce parlement envoya Looys le mendre de ses fiuz en Bavière, et il repaire à Noion entre li et son autre fil Lothaire; tout le mois de septembre se deduit en chaces de bois" (Na deze rijksvergadering zond Lodewijk de jongste van zijn zonen naar Beieren; hij zelf vertrok met zijn andere zoon Lotharius naar Noyon; de gehele maand september hield hij zich onledig met de jacht in de bossen). **Tweede bewijs.**

* * *

De Franse teksten (op het jaar 870 volgt nog een derde) maken een definitief einde aan de Karolingische traditie van Nijmegen. De residentie Noviomagus was Noyon. Hiermede is de hoofdzaak ten aanzien van

Noviomagus bewezen. In 821, 825 en 870 lag de residentie Noviomagus in Noyon; er is geen enkele aanwijzing, dat zij tevoren of daarna in Nijmegen gesitueerd kan worden. In zekere zin zou het verdere betoog als overbodig kunnen worden beschouwd. Toch is het van belang, in de bronnen de residentie te blijven volgen, enerzijds omdat het een eerste eis van de historische waarheid is, dat de foutieve traditie van Nijmegen met nog méér bewijzen uit de geschiedschrijving van Nederland en West-Europa wordt verwijderd, anderzijds omdat het aanbeveling verdient, de mystificatie in al haar details op te helderen.

* * *

De **Einhardi Annales** verhalen (68), dat in het jaar 830 twee rijksvergaderingen worden gehouden, een te Noviomagus, de andere te Compiègne. Keizer Lodewijk was met zijn zonen in conflict geraakt, die opkwamen tegen de grote invloed van de tweede vrouw van de keizer. Op de rijksdag te Compiègne moest de keizer zich onderwerpen; zijn vrouw werd te Poitiers opgesloten. Tegen oktober van het jaar 830 riep de keizer een nieuwe rijksdag samen te Niumaga (69), waar hij het verzet van zijn zonen en hun aanhang brak. De bisschop van Amiens, die naar Noviomagus was ontboden en een steunpilaar in het verzet was geweest, werd van zijn zetel gestoten. Abt Hilduinus van het klooster van St. Denis werd naar Paderborn in ballingschap gezonden (70).

De details van deze gebeurtenis verzetten zich zeer beslist tegen de interpretatie Nijmegen. Volgens de gangbare opvatting vluchtte de keizer van Compiègne van Nijmegen (71); na de eerste rijksdag verkeerde hij immers in een zwakke positie. Als dat zo is geweest, dan zou hij het laatste sprankeltje van zijn gezag verloren hebben, en zouden de lieden van het verzet, dat in Frankrijk broeide, daar de vrije hand hebben gehad en zich zeker niet naar Nijmegen hebben laten ontbieden. Vanuit Nijmegen had Lodewijk de kritieke situatie niet ten goede kunnen keren; zijn tegenzet en vooral het bepalen van het juiste tijdstip hiervoor veronderstellen een onmiddellijke nabijheid. De broers van koningin Judith, die eveneens met de opstandelingen hadden geheuld, werden in een klooster opgesloten. Van hen zegt **Marianus Scottus** (72), dat de keizer hen overwon „in Novio super flumen Valum”. Een ander handschrift van dezelfde kroniek heeft: „in Noillo”, hetgeen waarschijnlijk een schrijffout is (73). Er is geen paralleltekst voorhanden, waar de zuiver Romeinse vorm Novio op Nijmegen blijkt te slaan. Door de bewerkers van de bronnen-uitgaven wordt deze vorm altijd op Noyon toegepast (74). **Derde bewijs.** Door deze teksten staat bovendien de éne identiteit van Noviomagus, Niumaga en Novio onomstotelijk vast (75).

* * *

Kort daarna, in 833 en 837, treffen wij in de bronnen de eerste berichten aan over de bezoeken der Noormannen aan Noviomagus. Enkele van deze berichten zullen hier behandeld worden. De meeste verhalen over de Noormannen vermelden evenwel meer landschappen, rivieren

en plaatsen, zodat het aanbeveling verdient deze in breder verband te bespreken en te onderzoeken. Dikwijls is in die berichten de stad Dorestadum genoemd; om de vele raakpunten tussen Noviomagus en Dorestadum heb ik het beter geoordeeld, die raakpunten in het hoofdstuk over Dorestadum te behandelen. De kwestie van de Noormannen en Noviomagus vindt men hier dus niet volledig.

In het jaar 840 vindt er te Engelenheim (let wel: een andere residentie) een concilie plaats, waar Immo, „Noviomacensis episcopus”, aanwezig is (76). Deze vermelding slaat zonder de minste twijfel op Noyon, evenals de vernoeming van Transmarus, bisschop van Noyon, in het jaar 841 (77). Deze feiten zijn op zichzelf niet zo belangrijk; het gaat er slechts om aan te tonen, dat Noviomagus nog altijd Noyon betekent.

Karel de Kale bevestigde in het jaar 842 in zijn residentie te Quiercy de immuniteit van het kapittel van Noyon, welke door zijn voorgangers Pepijn de Korte, Karel de Grote en Lodewijk de Vrome reeds gegeven was (78). Uit de oorkonde, die in haar geheel niet voor ons van belang is, maken enkele passages duidelijk, dat Noyon nog altijd onder de klassieke naam van de residentie voorkomt: „de eerbiedwaardige Immo, bisschop van Vermandois, Doornik en Noyon (Noviomagensis)... het gezag van onze voorvaders koning Pepijn en keizer Karel... en Lodewijk, de vrome keizer”. Kort en krachtig is hiermede voor de stad Noyon een historische continuïteit en een verbondenheid met de koningen geschetst, die in het probleem niet zonder belang is. De vorsten hebben zeer concrete schikkingen voor Noyon getroffen. Wat is er in Nijmegen voor de stad, haar inwoners, kerken of kloosters, gevolgd uit het veronderstelde eeuwenlange verblijf van de keizers?

* * *

Na het jaar 843, meent Post (79), betekent Noviomagus altijd Nijmegen, omdat er toen een zodanige verdeling in het rijk is aangebracht, dat Noyon sindsdien tot een ander rijk behoorde dan Nijmegen en onder een andere heerser stond, met uitzondering van een korte tijd onder Karel III of de Dikke (885-887). Het gebied ten oosten van de Schelde behoorde eerst tot het zogenaamde Midden-Rijk, later Lotharingen genoemd. In het begin der 10e eeuw is dit rijk geheel bij Oost-Francië gekomen, dat als het Heilige Roomse of Duitse Rijk voortleeft. De keizers van dit rijk resideren in Noviomagus; dit kan Noyon niet zijn, maar moet beslist als Nijmegen worden opgevat.

Deze tegenwerping van een eminent historicus heeft op vakman en leek indruk gemaakt (80); het blijkt, dat juist dit argument bij vele vaklieden de doorslag geeft, om aan de traditie van Nijmegen te blijven vasthouden. Al is het tegenover de duidelijke feiten van ondergeschikt belang, toch verdient het aanbeveling de kracht ervan geheel te ontzenuwen. Dit kan namelijk heel gemakkelijk, want de stelling van Post is op talloze punten aanvechtbaar; in haar belangrijkste postulaat.

namelijk dat Noyon niet tot het Oost-Frankische rijk behoorde, is zij zelfs geheel onjuist.

Het eerste antwoord erop kan merkwaardigerwijs geput worden uit gegevens van het Nijmeegs paleis. De burcht van Nijmegen, gebouwd rond de helft van de 12e eeuw (1155) door Frederik Barbarossa, en waarschijnlijk voorafgegaan door enige incidentele verblijven van Duitse keizers in de stad, is kennelijk gesticht als een **Duitse** residentie. Het paleis lag op **Gelders** gebied, al was het territorium van de burcht met het daarbij behorende Rijk van Nijmegen min of meer exempt van Gelre gemaakt. In feite heeft deze exemptie niet veel te betekenen gehad, vooral nadat de burcht met het Rijk van Nijmegen in het jaar 1247 aan de hertog, toen nog graaf van Gelre in pand was gegeven (81). De burcht lag oorspronkelijk **naast** de stad, derhalve niet op het stadsgebied, dat zich slechts tot aan de voet van de stadsmuren uitstreckte. In een latere uitbreiding van de stad, die zich omstreeks het jaar 1450 voltrok, kwam de burcht binnen de muren te liggen. Toch werd hierdoor niet getornd aan zijn juridische structuur; hij bleef een pand van de Duitse keizers aan Gelre, welke pandschap nimmer werd veranderd of afgekocht. Men mag dan ook zonder meer zeggen, dat de Nijmeegse burcht tot aan zijn afbraak toe in 1796 (82) een **Duitse** residentie is gebleven, aanvankelijk op **Gelders**, daarna op **Nederlands** gebied liggend. Dat de burcht, ruwweg genomen na de 16e eeuw, zijn feitelijke betekenis als Duitse residentie verloren heeft, doet niets af aan zijn institutionele titel. Na de opname van het Valkhof in de nieuwe stadsuitbreiding bleef de burcht exempt in de stad. Overvloedig en overbekend zijn de historische feiten, die aantonen, dat het stadsbestuur niet de minste zeggenschap heeft gehad op het gebied van de burcht. In Nijmegen lag derhalve vanaf het midden van de 12e eeuw een **Duits** grondgebied met een paleis, dat aanvankelijk sporadisch, later in het geheel niet meer als residentie is gebruikt, dat in feite bezeten werd door de hertog van Gelre, maar dat als uitgegeven pand wel degelijk een domein van het Duitse rijk gebleven is (83).

Als deze situatie vanaf de 12e eeuw, toen de burcht werd gesticht, en vanaf de 13e eeuw, toen hij in pand werd gegeven, in Nijmegen heeft bestaan, mag toch geen bezwaar worden gemaakt tegen een mogelijk identieke situatie te Noyon in een vroegere periode, waar de territoriale pretenties niet zo scherp zijn gesteld als later.

De gangbare denkbeelden over de vorming van staten en heerschappijen en de opkomst van de dynastieën zijn nog steeds gebaseerd op strikt omschreven begrenzingen van landschappen. Het juiste inzicht in deze materie moet tot meer gedifferentieerde voorbehouden leiden. Vooral in grensgebieden, waar één oorspronkelijke staat in een later tijdstip uiteenvalt in meerdere leenheerschappen, mag niet aan al te rigoureuze, aaneengesloten grenslijnen gedacht worden. Moderne maatstaven over grenzen en territoriale omschrijvingen kunnen beslist niet aangelegd worden in de 9e eeuw, als de vorming van de Europese staten eigenlijk pas begint en de afronding der gebieden nog eeuwen zal duren. Bij de

gebiedsverboddeling, die dan geldt en algemeen is, kan niet eens van enclaves gesproken worden, want de term enclave veronderstelt een strikt omschreven rechtsgebied binnen een ander, even strikt omschreven territorium. In de reconstructie der heerschappijen en der rechtsgebieden moet niet worden afgegaan op het uiteindelijk resultaat; in de meeste gevallen zijn de rechtsgebieden langzaam en geleidelijk uitgebouwd in een uitbreiding van de eigen, en het terugdringen van de vreemde invloeden, die aanvankelijk door oude rechten, door economische belangen of door doelbewust dirigisme territoriaal zeer vermengd waren. In deze periode liggen de grenzen nog lang niet vast. Voorop staat de **aktuele** uitoefening van het bestuursrecht: de landschappen, bisdommen, steden, dorpen en vlekken, uiteindelijk doch primair de mensen, die er wonen, staan onder een bepaalde vorst of heer. Men leze de vele verdelingsakten van het rijk; men vindt er gouwen, bisdommen, landschappen, steden genoemd, een enkele maal een rivier of een zeekust (84). Maar van een grens, een lijn, een streep op de kaart is nimmer sprake. Wie de grenzen van de Duitse en de Franse staten op de kaart van Europa in de 9e eeuw met een dikke streep schetst, en stelt dat links dit en rechts dat ligt, maakt een momentopname van een in beweging zijnde golf, terwijl het bovendien zeer de vraag blijft, of die éne momentopname wel juist is.

In de verdelingen van het Karolingisch rijk, in de jaren 837, 839 en 870 geschied, wordt de Batua als gouw of provincie genoemd. Wij hebben gezien, dat de traditionele historische wetenschap zich in de juiste plaats van dit landschap grondig heeft vergist. Als een landschap, dat institutioneel of geografisch zo belangrijk is, dat 't expressis verbis in de verdelingen van het rijk wordt genoemd, een geheel andere plaats had dan men altijd gemeend heeft, staan ook de andere deducties inzake de begrenzingen der rijken volledig op losse schroeven. Waarschijnlijk is, dat de verdelingen van het rijk geheel herzien moeten worden. De tegenwerping kan dan ook moeilijk worden aanvaard, wijl zij voortkomt uit een opvatting, die in een belangrijk onderdeel, dat juist Nederland raakt, op een dwaalspoor is.

Tot aan het einde van de 12e eeuw, toen het Nijmeegse paleis al enige decennia lang bestond, hebben de Duitse keizers aanspraak gemaakt op Noyon en de omliggende landstreek. **Radulfus en Gislebertus** (85) verhalen, dat Philips, graaf van Vlaanderen, tegen de koning van Frankrijk wilde optrekken, omdat deze verschillende gebieden had ingenomen (86), door de Duitse keizer eertijds aan de graaf van Vlaanderen in leen gegeven. Hij trachtte in persoon of door middel van boden, zeggen de bronnen, keizer Frederik over te halen tegen de koning van Frankrijk op te treden en de grenzen van het keizerrijk „weer” te leggen aan het Kanaal. Keizer Frederik heeft hem waarschijnlijk wel moreel, doch niet metterdaad gesteund. In het jaar 1181 verzamelde Philips van Vlaanderen een groot leger en viel daarmede Frankrijk binnen. Hij veroverde de streken van Noyon en Senlis. Na meerdere veldtochten werd in het jaar 1185 de vrede gesloten tussen de koning van Frankrijk en de graaf van Vlaanderen, waarbij onder andere bepaald werd, dat de koning van Frankrijk de

betwiste steden **Noyon**, Corbie, Montreuil-sur-Mer en Saint-Riquier blijvend in bezit zou krijgen.

Ruim een eeuw derhalve, nadat de residentie te Noyon door de verwoesting van het paleis (1047) van geen betekenis meer was, maakte de graaf van Vlaanderen in naam van de Duitse keizer nog aanspraak op Noyon. Hij deed dit niet, omdat het betwiste gebied hem zonder meer toebehoorde, doch op grond van zijn leenmanschap van het Duitse rijk. De tegenwerping van Post blijkt dus historisch onjuist te zijn, want toen de keizers in Noyon resideerden (tot plm. 1046), behoorde de stad wel degelijk tot het Duitse rijk. Tot in het midden der 11e eeuw blijven de Duitse keizers de residentie gebruiken; tegen het einde van deze periode zelfs opvallend veelvuldig, getuige het groot aantal oorkonden, daar uitgegeven. Hierin mag zelfs een bewuste politiek gezien worden, om dit gebied, het oude strijdtoneel tussen Gallië en Germanië en voorwerp van de periodieke expansiezucht van Frankrijk, vast te houden (87).

* * *

In het jaar 845 geeft keizer Lodewijk een oorkonde uit: „Actum Noviommo in villa in Dei nomine feliciter” (88). Deze plaats wordt door de bewerkers der bronnen-uitgaven zonder de minste aarzeling als Noyon beschouwd: Post negeert deze oorkonde (89). De Romaanse variant Noviomus wordt door de vaklieden bij voorkeur op Noyon toegepast. Boven hebben wij overtuigend vastgesteld, dat met de verschillende varianten toch één en dezelfde plaats wordt aangeduid. Hier blijkt de interpretatie toevallig in het rechte spoor te liggen. Uit de oorkonde mag gevoeglijk worden afgeleid, dat zij in een residentie is gegeven, in de residentie Noviomus, die dezelfde is als de residentie Noviomagus. Deze oorkonde is derhalve weer een bewijs voor Noyon (90). **Vierde bewijs.**

De Noormannen deden hun eerste grote aanval op Noyon in het jaar 859. De nabijheid van de rivier de Oise maakte hun aanval gemakkelijk; daarom is het ook niet te verwonderen, dat de stad meermalen door de Noormannen is bezocht. Bij deze gelegenheid kwamen zij van het eiland Oyssel, hun standplaats aan de oevers van de Seine. Andere benden plunderden tegelijkertijd Saint Valéry-sur-Somme, Amiens en de gehele omliggende streek. In de nacht kwamen zij bij Noyon aan, waarvan zij zich bij verrassing meester maakten. Nadat zij de stad geplunderd hadden, voerden zij bisschop Immo en een groot aantal edelen, clerici en leken met zich mee. De gevangenen werden op enige afstand van de stad gedood. Volgens een traditie geschiedde dit op een kleine heuvel, bekend onder de naam „Tombelle”, aan de weg naar Ham (91).

In de kroniek van **Prudentius Trecensis** (92) wordt deze gebeurtenis als volgt verhaald: „De Noormannen kwamen opnieuw aan en roofden en verbrandden het klooster van St. Walarik (Saint-Valéry-en-Somme), Amiens, de stad der Ambiani, en andere omliggende plaatsen. Anderen van hen vielen met gelijke woede het Eiland der Bataven aan. Zij echter, die in het gebied van de Seine gebleven waren, drongen 's nachts

„Noviomum" binnen". Het *Chronicon de Nortmannorum Gestis* (93) heeft een woordelijk gelijkluidend verhaal met dit verschil, dat het Noviomagus schrijft. Het behoeft geen betoog, dat hier weer Noyon is bedoeld.

Op het jaar 868 geven de *Formulae* (94) de mededeling: „En zo is de dag, het uur en de plaats van zijn wijding aangewezen, die zal zijn op de 9e december in het klooster, dat Brittenacus genoemd wordt, in het diocees van Reims en de parochie van Noviomagus" Reims duidt voldoende aan, dat met Noviomagus Noyon is bedoeld.

De *Chroniques de St. Denis* (95) geven op het jaar 870 een bericht over de residentie, dat weer als een bewijs ten gunste van Noyon beschouwd moet worden: „D'Aes la Chapelle se parti li rois Kalles et retorna vers France, et vint en la cité de Noion; là tint parlement à un prince des Normanz, qui avoit non Roric" (Van Aken vertrok koning Karel, en keerde hij terug naar Francia, en kwam hij in de stad Noyon; daar hield hij een rijksvergadering met de vorst der Noormannen, wiens naam Roerik was). Het onderhoud met Roerik (96), die de voorstanders der traditie als de heerser over het Nederlandse kustgebied beschouwen (97), wordt gewoonlijk in Nijmegen gelokaliseerd (98). De Franse tekst weerlegt deze situering zó grondig, dat men zich met recht mag afvragen, wat er van de Nederlandse Noormannen-tradities overblijft. **Vijfde bewijs.**

In het jaar 878 doet keizer Lodewijk een schenking aan de abt van St. Germain te Auxerre (99). De oorkonde is uitgegeven: „Actum Noviniaco civitate", wat door de bewerkers van het *Recueil* zonder enige aarzeling als Noyon wordt geïnterpreteerd. Weer staat er in de dagtekening niet uitdrukkelijk bij, dat de oorkonde in de residentie, in het paleis is uitgegeven, doch dit ligt zo voor de hand, dat ook deze oorkonde als een bewijs voor Noyon moet worden aanvaard. **Zesde bewijs.**

De berichten over de bezoeken der Noormannen aan Noviomagus in 880, 881 en 882 bevatten zoveel raakpunten met andere plaatsen en landschappen, dat zij beter in ander verband behandeld kunnen worden.

Bekend is uit de bronnen, dat de Noormannen sterk aangetrokken werden door het paleis van Noviomagus; meerdere malen hebben zij het ingenomen en er zich een winterverblijf ingericht (100). Waar dit paleis lag, wordt volledig opgehelderd door een tekst uit de *Annales Vedastini* (101), die op het jaar 890 dit verhalen: „Toen het feest van Allerheiligen intrad, zijn de Denen (Noormannen) over de Seine en de Oise naar Noviomagus gekomen, om er zich een winterverblijf in te richten". De Seine en de Oise bewijzen, dat hier Noyon is bedoeld; naar analogie met andere teksten, waarin verhaald wordt, dat de Noormannen hun winterverblijf in het Karolingisch paleis hielden, bewijst de tekst tevens, dat het paleis te Noyon lag. **Zevende bewijs.**

De *Wonderen van St. Bertinus* (102) verhalen op het jaar 891: „... in het twaalfde jaar van zijn regering verzamelde hij zijn leger van alle plaatsen, waar het verspreid was, naar een plaats, die om de geweldige

samenvloeiing van de wateren daar ter plaatse Confluentia (Conflans-St.-Honorine) wordt genoemd. Hij voer de Isera (Izère) op, en kwam te paard en per schip tot onder de stad Noviomus. Daar liet hij rond de stad een versterking bouwen vanuit het zuidelijk moeras, een natuurlijke verdediging van water en bos, die Chyrisiacus (Quiercy?) heet..." Een vermelding van de stad Noyon zegt ogenschijnlijk voor het probleem van het Karolingisch paleis niet veel. In de traditionele geschiedenis van Nijmegen is dit juist zo merkwaardig, dat **alleen** de bronnen, die over de residentie handelen, op Nijmegen zijn toegepast. Nu wij weten, dat **alleen** de residentie te Nijmegen werd geïnterpreteerd (met andere zaken, die gemakkelijker recht te zetten zijn), begrijpen wij beter, hoe de mystificatie is uitgewerkt (103).

* * *

In het jaar 895 doet koning Zwentibold een schenking aan het klooster van St. Michaël in de gouw van Verdun (104). De oorkonde is gedagtekend: „Actum in villa Droslei juxta Noviomum civitatem". Hiermede is Trosley in de omgeving van Noyon bedoeld. In het jaar 898, verhalen de **Annales Vedastini** (105), kwam koning Otto naar een burcht aan de Oise, die Ferre genoemd wordt. Hiermede is La Fère bij Noyon bedoeld. Deze gegevens wijzen slechts zijdeling op Noyon, doch zij zijn hierom van belang, wijl zij duidelijk maken, hoe veelvuldig de vorsten in de omgeving van Noyon verbleven. Tevens mag de vraag gesteld worden, hoe in de traditionele opvattingen het merkwaardig verschijnsel te verklaren is, dat de keizers slechts in Nijmegen en nergens elders in Nederland rechtshandelingen hebben verricht. In Frankrijk blijken deze zelfs in heel kleine plaatsen geschied te zijn. De Karolingische traditie van Nijmegen heeft geen enkel lokaal-geografisch raakpunt met de naaste of de verdere omgeving.

Een aantal oorkonden zou kunnen worden bijeengebracht, door de Karolingers en de keizers van het Roomse rijk in plaatsen in Noord-Frankrijk gegeven (106). Voor ons hoofdthema, de plaats der residentie Noviomagus, betekenen zij geen rechtstreekse adstructies. Wel duiden zij aan, dat de lokalisatie der residentie volledig past te Noyon, gelegen midden in het gebied, waar blijkens de uitgegeven oorkonden de bestuurlijke activiteiten der vorsten regelmatig tot uiting kwamen. Zwentibold en Otto vallen beide onder hetzelfde criterium, door Post gehanteerd tegen Noyon; weer eens temeer blijkt, dat dit criterium onjuist is, daar de koningen wel degelijk in Noord-Frankrijk optreden.

In het jaar 901 gaf Karel de Eenvoudige de tol in Noyon aan het kapittel van de stad; deze gift werd door latere koningen meermalen bevestigd (107). De jaarlijkse markt, welks stichting aan dezelfde oorkonde wordt ontleend, moet echter ouder zijn dan dit jaar.

De kroniek van Frodoard bevat het belangrijke bericht over de aanval der Noormannen op Noviomagus uit het jaar 925 (108): „De Noormannen

... ontvolkten de gouw van Beauvais en Amiens. De stad Amiens, die slecht voorbereid was door (het grote aantal van) de vluchtelingen, ging in vlammen op... De Noormannen kwamen tot bij Noviomagus om te plunderen; de benedenstad staken zij in brand. Maar de bewoners van het kasteel trokken met de bewoners van de benedenstad naar buiten, wierpen de Noormannen terug, sloegen er zoveel zij konden neer, en bevrijdden het deel der benedenstad".

Met deze tekst vindt een bijzonder boeiend touwtrekken plaats tussen de Nederlandse historici, die hem vanzelfsprekend op Nijmegen toepassen (109), en de Franse historici, die hem even vanzelfsprekend met Noyon in verband brengen (110). Door de kontekst, waarin Beauvais en Amiens zijn genoemd, staat voldoende vast, dat Noyon als de juiste determinatie beschouwd moet worden. Bovendien volgen straks enige teksten, waarin het suburbium, de benedenstad, zonder de minste twijfel als Noyon moet worden opgevat. Achtste bewijs.

* * *

Tussen de jaren 949 en 1046 wordt Noviomagus of Numaga herhaaldelijk in de bronnen genoemd, die over de handelingen van de keizers spreken. Post (111) produceert uit kronieken en oorkonden welgeteld 51 vermeldingen van Noviomagus, die hij alle op Nijmegen toepast, terwijl hij in geen enkel van deze gevallen zelfs maar een schijn van bewijs geeft voor de interpretatie (112). Het heeft niet de minste zin zijn uiteenzetting te volgen, daar uit de simpele vermelding van de naam Noviomagus voor Nijmegen geen indicatie valt af te leiden en derhalve ook niets te weerleggen is. Evenmin houden die vermeldingen enig gegeven in ten gunste van Noyon; zij mogen dus terzijde gesteld worden.

* * *

In het jaar 987 werd Hugo Capet, de stamvader der Capetingers, in Noyon tot koning van Frankrijk gekroond (113). Waarschijnlijk is Noyon gekozen, omdat hier ook de kroning plaats gevonden had van Karel de Grote, koning en keizer van het Frankenrijk. Even waarschijnlijk was die keus niet vrij van een politieke bijbedoeling, namelijk een demonstratie van het Franse bewustzijn tegen de Duitse keizer, juist in de plaats, die voor het Duitse rijk een grote representatieve waarde had.

Paus Johannes XV bevestigde in het jaar 988, op verzoek van Lyndulfus, bisschop van Noyon, de goederen en privileges van het bisdom en het kapittel (114).

Aan de reeds te Noyon bestaande kloosters van St. Eligius en Ste. Godeberta zijn in de loop van de 9e eeuw nog vier andere toegevoegd: van St. Mauritius, St. Martinus, St. Stephanus en St. Remigius. Later kwam daar nog de abdij van St. Bartholomeus bij (115).

Deze abdij was gelegen in het noorden van de stad, op een hoogte, die „Mons Monumenti" werd genoemd. Zij bestaat momenteel niet meer,

daar zij na een periode van verval geheel verdween tijdens de Franse Revolutie (116). Op het terrein van de abdij ligt nu het kerkhof van Noyon op een afgeplatte heuvel, die in het omringende land nog een opvallende plaats inneemt.

Op deze plaats heeft naar alle waarschijnlijkheid het paleis van Karel de Grote gelegen. Deze veronderstelling is gebaseerd op de volgende motieven:

In het jaar 1064 stichtte Boudewijn, bisschop van Noyon, het klooster van St. Bartholomeus (117). Daartoe had de bisschop een overeenkomst gesloten met Hugo, de kastelein (beheerder van het kasteel) van Noyon, die afstand deed van al zijn rechten op de kerk en op de plaats van het klooster. Vermoedelijk is Hugo de laatste beheerder geweest van de oude Karolingische residentie. De oorkonde noemt hem „miles” (ridder), doch hij blijkt bevoegdheden te hebben (onder andere het beheer van de domeinen), die speciaal aan de kastelein van een koninklijk paleis toekwamen (118). In elk geval is dit zeker, dat de abdij gesticht is op grond, die tot een koninklijk domein behoorde.

De plaats werd „Mons Monumenti” genoemd. „Monumentum” betekent bij de klassieken en de Middeleeuwen altijd een gebouw van enige allure en belangrijkheid, welke betekenis trouwens in ons spraakgebruik gehandhaafd is. Ook wij spreken van „Monumentenzorg” en van „Monumenten van geschiedenis en kunst”, waarbij wij het woord monument associëren met grotere bouwwerken. Is het lichtvaardig te veronderstellen, dat de toponiem „Mons Monumenti” in Noyon betekent: de berg van het paleis?

Het paleis van Noviomagus is in 1047 door de Vlamingen verwoest. De berichten hierover zullen straks volgen. Het werd zó grondig verwoest, zeggen de bronnen, dat het niet meer te herstellen was. In 1064, toen de abdij werd gesticht, is de plaats van de burcht terecht niet meer „het paleis” genoemd, dat er immers niet meer was, doch „de berg van het paleis”, omdat niet méér dan de plaats was overgebleven.

Toen Karel de Grote zijn nieuwe paleis bouwde, was de Merovingische residentie van Noyon voor zijn doel te bescheiden. Mogelijk heeft Karel het gebouw van dit paleis laten staan. Een deel van de residentie was door Chlotarius III aan het klooster van Ste. Godeberta geschonken, zodat de uitbreidingsmogelijkheden daar al zeer beperkt waren. Bovendien was de Merovingische residentie in hout opgetrokken. Karel de Grote bouwde zijn nieuwe paleis in steen, wat voor die tijd een nieuwigheid was. Deze gang van zaken is voor Aken door Kaemmerer (119) overtuigend aangetoond; zo is het ook in Noyon gegaan, al zeggen de bronnen het niet uitdrukkelijk. Daar het paleis eeuwen lang is blijven bestaan, moet het wel in steen zijn uitgevoerd. Bovendien geven diverse teksten hoog op over de pracht van het bouwwerk, zodat het zeker is, dat een stenen gebouw werd bedoeld. Er waren derhalve redenen te over, dat Karel de Grote voor zijn nieuwe paleis een andere plaats koos dan de Merovingische residentie. Voor de

hand ligt trouwens nog, dat Karel de Grote tijdens de bouw een woonplaats en residentie moest hebben, die hij vond in het nog bestaande paleis van zijn voorgangers.

De bronnen delen mede, dat de burcht van Noyon op een hoogte gelegen was. Een boven geciteerde tekst over de aanval der Noormannen in het jaar 925 maakt onderscheid tussen de kasteelbewoners en de bewoners van de benedenstad, waarin niet bedoeld wordt op een onderscheid tussen boven- en benedenstad, maar waar de benedenstad tegenover het kasteel staat. Twee oorkonden wijzen dit detail der benedenstad overduidelijk aan Noyon toe. In de eerste (120), ongedateerd, doch blijkens de vernoeming van bisschop Transmarus tussen 936 en 950 uitgegeven, bevestigt keizer Lodewijk het bezit van de abdijen van St. Mauricius en St. Stephanus, die in de benedenstad van Noyon liggen, aan het klooster van St. Eligius. De andere (121), circa 982 door keizer Lotharius gegeven, geeft toestemming tot het herstel van het klooster van St. Eligius in de benedenstad van Noyon. Hiermede staat afdoende vast, dat het suburbium van Noviomagus wel degelijk als Noyon moet worden opgevat. Omdat door de tekst van de aanval der Noormannen in het jaar 925 het suburbium duidelijk verbonden blijkt met de Karolingische residentie, moeten de gegevens over dit suburbium als een bewijs voor Noyon beschouwd worden. **Negende bewijs** (122).

De gegevens over het paleis zijn in Noyon zo goed te verklaren, dat het geen enkele moeilijkheid biedt het aldaar te situeren. Op het probleem van de juiste plaats van het paleis te Nijmegen, dat daar een topografisch vraagteken vormt, kom ik nog uitvoerig terug.

* * *

De akten vermelden in Noyon minstens vier parochies: St. Nicasius, St. Pieter en Paulus, St. Martinus en St. Nicolaas. Tegen het midden van de 9e eeuw had Noyon reeds een communiteit van kanunniken. Eerst droegen zij de naam van broeders van St. Medardus of broeders van de kerk van Notre Dame, welke naam zij spoedig ruilden voor die van kanunniken van Notre Dame. Door hun privileges en hun immuniteit vormden de kanunniken een machtig college, dat onafhankelijk van de bisschop was en op zijn eigen gebied van het klooster een onbegrensde jurisdictie bezat. De tol van de stad behoorde aan het kapittel toe, met uitzondering van die der jaarmarkt, die aan de bisschop was voorbehouden (123).

* * *

De residentie Noviomagus heeft rond deze tijd een opmerkelijk hoogtepunt bereikt. De keizers Hendrik II en Koenraad II moeten een bepaalde voorliefde hebben gehad voor deze residentie, want zij geven er tussen de jaren 1002 en 1046 niet minder dan 21 oorkonden uit (124). De oorkonden zijn alle getekend: „Actum Noviomago”. De vermelding zonder meer van de naam der residentie zegt niets over de juiste plaats

van deze; uit de inhoud der oorkonden zijn evenmin gegevens te putten voor de plaats van de residentie. Het bezwaar van Post, dat Duitse keizers niet in een (Franse, zegt hij) stad oorkonden kunnen uitgeven, is elders afdoende weerlegd.

Tussen deze oorkonden schuilt er echter één, die een volkomen bewijs voor Noyon bevat. Doch alvorens deze te bespreken en volledig begrijpelijk te maken, moeten wij eerst kennis nemen van de in vele opzichten merkwaardige beschrijving van Noyon door de bisschop van deze stad, Radboud. Hij resideerde (en schreef) weliswaar in de jaren 1068 - 1098, doch het zal geen bezwaar ontmoeten te veronderstellen, dat het beeld van Noyon uit het begin van de 11e eeuw, de tijd van de bedoelde oorkonde, niet ingrijpend afweek van zijn beschrijving (125):

„Het is een vruchtbare en aangename streek, geheel overdekt met wijngaarden en tuinen. De teelt van graan bloeit er zeer bijzonder. Deze streek is bovendien vruchtbaar in krijgslieden en dienaren van God. Omringd door wouden en moerassen, is zij door de natuur wonderbaarlijk tegen aanvallen beschermd. De stad zelf bevindt zich tussen twee kleine rivieren, in het oosten de Gouelle, in het westen de Marguerithe. Een derde rivier, de Verse, ontvangt de beide eerste en voert hun wateren aldus vermengd tot in de grote rivier de Oise, niet ver van de muren der stad. Overal verheffen zich **groene boomgaarden**: men ziet slechts weiden en fris gras, die aan het landschap een lieflijk aanzien geven. Dit riante land is vol aantrekkelijkheden voor hen, die er wonen. Bovendien is het, in het oosten en in het westen, zo goed versterkt door de rotsen, de rivieren, de heuvels en de valleien, die het aan alle kanten omsluiten, dat het zeer gemakkelijk door een handvol mannen tegen een talrijke overmacht van vijanden verdedigd kan worden”.

Men heeft mij verweten, dat ik in mijn theorieën de bloeiende Betuwe over het hoofd heb gezien (126); de bronnen delen immers in verband met de residentie talrijke malen mede, dat de Karolingers met graagte naar Noviomagus gingen. Een zeer bepaalde voorkeur hadden zij voor deze residentie in de lente; dikwijls vierden zij er het Paasfeest. Voor dit verwijt was geen enkele grond, want bij Noyon vonden de Karolingers ook een bloeiende Batua! Hun voorkeur voor deze residentie in de lente (nota bene 400 km. zuidelijker dan de Nederlandse Betuwe gelegen), krijgt in de tekst van bisschop Radboud een schriftelijk eigentijds fundament. Het is een open vraag, of de Nederlandse Betuwe, waarvan de eerste inpolderingen zeker niet vóór de 14e eeuw liggen, in de Karolingische periode al de agrarische ontwikkeling en de landschappelijke aantrekkelijkheid had, die (uiteraard weer achteraf) met de teksten over de residentie in verband zijn gebracht.

Van meer belang is de tekst echter naast de oorkonde van keizer Hendrik II uit het jaar 1018, waarin hij aan de kerk van Paderborn een goed schenkt (127). Deze oorkonde draagt de merkwaardige dagtekening: „Actum Tritile Noviomago”. Het Tritile is lang een raadsel geweest (128).

In een geheel Latijnse oorkonde werd het aanvankelijk opgevat als een Latijns woord, doch als Latijn is het onverklaarbaar. Toen is gedacht, dat het een niet of niet juist opgeloste afkorting was. Bij nader inzien is Tritile echter een Frans woord, dan als Tri-t-ile gelezen moet worden en „drie-eiland” betekent. De t in het midden van het woord is een fonetische letter, die bijvoorbeeld ook in tri-t-avus (betovergrootvader) voorkomt.

Door de beschrijving van bisschop Radboud blijkt, dat deze term volledig op Noyon past, dat door drie rivieren is omringd. Het Tritile kan te Noyon zelfs op drie verschillende manier verklaard worden. Het kan hierom op Noyon toepasselijk zijn, omdat het grondgebied van de stad door de drie rivieren, de Verse, de Gouelle en de Marguerithe (tegenwoordig Marquais genoemd) in drie eilanden wordt verdeeld. Met de term „eiland” is de Middeleeuwer niet zo strikt als wij; een schiereiland noemt hij zonder bezwaar een eiland. Mogelijk is de term eiland hier in zeer brede zin van „waterland” gebruikt en betekent Tritile een waterland, gevormd door drie rivieren.

De Verse, die uit het noorden komend, door Noyon stroomt, verdeelt zich even buiten de vroegere stadsmuur van de Middeleeuwse stad in drie armen, die op enige afstand van elkaar door de stad stromen, en aan de andere kant, practisch ook op de plaats van de stadsmuur, zich weer tot één stroom verenigen. Tussen de drie armen zijn twee eilanden gevormd. Het Tritile kan alleen op de Verse slaan, die met haar drie armen een (feitelijk twee!) eiland vormt.

De derde mogelijkheid is, dat de naam wel duidt op de twee eilanden, door de Verse gevormd, maar dat er nog als eiland het gebied tussen de Verse en de Gouelle wordt meegeteld (129).

Dat er in Noyon zelfs meerdere mogelijkheden van interpretatie liggen, stelt helder in het licht, dat de toponiem te Noyon op zijn juiste plaats is. Op Nijmegen is het Tritile in het geheel niet toe te passen; het is daar zó vreemd, dat het zelfs geen mogelijkheid biedt er een veronderstelling op te bouwen. Dat het toponiem Frans is, moet wel aangenomen worden; als Frans is het tenminste te verstaan. Reeds op taalkundige gronden moet het voor Nijmegen afgewezen worden.

Op het origineel van de oorkonde, die in het Staatsarchief van Münster berust, is te zien, dat het Tritile waarschijnlijk niet tegelijk met de andere tekst is geschreven, doch eer als een latere toevoeging moet worden gezien. Misschien kan moeilijk worden aangenomen, dat het Romeanse woord „insula” omstreeks 1018 als tot het Franse ile zou zijn geëvolueerd. Is Tritile echter een latere toevoeging bij de oorkonde (wat vrijwel zeker is), dan is er in het geheel geen bezwaar om aan te nemen, dat het een Frans woord is, hetwelk in deze oorkonde slechts op Noyon kan wijzen. Tiende bewijs.

* * *

Op het jaar 1021 geven de *Gesta episcoporum Cameracensium* (130) het volgende bericht: „Toen Heribertus, de eerbiedwaardige bisschop van de kerk van Keulen, overleden was, volgde Peregrinus hem op. Deze werd in dezelfde kerk (ergo: te Keulen) op de geboortedag van de apostelen Petrus en Paulus, in tegenwoordigheid van de keizer... gewijd. Na de wijding vertrok de keizer naar Noviomagus... Toen alles voor de reis gereed was, nam hij heer Gerardus (bisschop van Kamerijk) met zich mee tot aan het klooster Sanctas (Sains-les-Marquion, ten zuiden van Atrecht)”. Duidelijk moet Noyon hier onder Noviomagus begrepen worden. De keizer reisde van Keulen naar Noyon; bij Sains-les-Marquion sloeg de bisschop af naar Kamerijk; de keizer naar Noyon. Indien in deze tekst Nijmegen bedoeld zou zijn, waarom maakte de keizer dan van Keulen naar Nijmegen een omweg over Noord-Frankrijk? *Elfde bewijs.*

Dezelfde bron vertelt op het jaar 1024 (131): „Toen verenigden zich de voornaamsten der Saksers bij Mainz en kozen Conradus als hun koning. Tegen dit besluit wilde hertog Gothilo, de vorst der Lotharingers ingaan; hij sprak de bisschoppen van Keulen, Noviomagus (Noyon), Verdun, Utrecht en Luik aan, en kreeg van hen de belofte...”. Al wordt het Noviomagus uit deze tekst door de *Monumenta Germanica* weer als Nijmegen verklaard, toch is het om de bisschopszetel duidelijk, dat het Noyon was.

De twee zo juist geciteerde teksten geven aanleiding tot een nadere opmerking. De schrijver gebruikt tweemaal, kort na elkaar, de plaatsnaam Noviomagus. In de tweede tekst staat het buiten enige twijfel, dat hij Noyon bedoelt. Zou men de andere tekst als dubieus willen beschouwen, dan is het toch in strijd met de tekstkritiek, aan dezelfde plaatsnaam, die op korte tijd tweemaal uit dezelfde pen vloeit, een verschillende determinatie te geven.

* * *

De residentie Noviomagus wordt in het jaar 1046 of 1047 door de Vlamingen verwoest. Gaan wij de teksten der kronieken na, dan zien wij duidelijk, dat er een paleis in Noyon werd verwoest, en niet een in Nijmegen.

De *Lamberti Annales* (132) vertellen: „Hertog Godfried... Naast andere rampen, die hij over het land bracht, verbrandde hij het koninklijk huis van Neumagus, een werk van wonderlijke en onvergelykbare pracht; de stad Verdun nam hij in...”.

Nog korter, wat ook van belang is, vertellen het de *Annales Leodienses* (133): „Godfried stak het paleis van Neomagus in brand; Verdun nam hij in en stak het in brand”.

De *Genealogiae comitum Flandriae* (134) geven dit uitvoerig bericht: „Dezelfde Boudewijn richtte bij Oudenaarde een burcht op, van waaruit hij het kasteel van Eham vernielde; zo nam hij Brabantum tot aan de rivier de Tenere, van het rijk van Lotharius, tot zich. De Schelde immers

vormt van zijn begin tot aan de zee de grens tussen het rijk van Lotharius en het graafschap Vlaanderen, dat ook tot het rijk van Francia behoort. De koning van Lotharingen... viel Boudewijn aan, en langs Atrecht, binnen welke stad graaf Boudewijn zijn leger nauwelijks achter de gesloten poorten kon houden, trok hij door tot bij Arkas (Arques), de stad van St. Bertinus, in de verkeerde veronderstelling, dat hij tenminste daarlangs Vlaanderen kon binnendringen... De keizer was door de vergeefse tocht vermoeid, en keerde terug zoals hij gekomen was. De graaf echter achtervolgde de keizer, die de schijn gaf te vluchten; hij zette hem na tot aan de Renus, en na diens edele paleis van Neumagus in brand te hebben gestoken, keerde hij met een ongeschonden leger terug".

De *Sigeberti Chronica* (135) verhalen: „Godfried stak het paleis van Neomagus in brand, dat hij onherstelbaar vernielde. Ook de stad der Clabi, die Verdun wordt genoemd, met haar grote kerk van St. Maria stak hij in brand".

De *Annales Altahenses maiores* (136) verhalen, dat Godfried en Boudewijn in het jaar 1047 het „koninklijk huis in Niumago met de bouwwerken der omliggende villae" verbrandden.

De moeilijkheden met Vlaanderen duren lang. De kroniek van *Johannes Longus van St. Bertinus* (137) verhaalt op het jaar 1054: „In het derde jaar hierna... volgde zijn zoon Henricus III hem op... die zijn leger langs Doornik voerde, met het voornemen, om daar Vlaanderen binnen te dringen. Toen graaf Boudewijn dit vernam, verzamelde hij van overal zijn volk, en door een gracht liet hij Vlaanderen aan die kant afsluiten. De gracht had een lengte van 9 mijlen en strekte zich uit van het kasteel van Ruhoult (bij Arques) tot aan Basseia (Bassée). Zij werd in drie dagen en drie nachten voltooid. De keizer bewonderde de nieuwe versterking en de hoeveelheid wapenen, en keerde terug langs dezelfde weg, die hij gekomen was. De graaf achtervolgde hem door Vlaanderen tot bij Neomagus, waar hij het paleis van de keizer in brand stak en zo keerde hij in Vlaanderen terug".

Het commentaar op deze teksten kan kort zijn. Het paleis van Noviomagus wordt in één adem met Verdun genoemd; het kan Nijmegen dus niet zijn. De andere genoemde plaatsen wijzen de gebeurtenis stringent toe aan de streek, waar die plaatsen gelegen zijn. De militaire operaties spelen zich in Noord-Frankrijk en in het zuiden van Vlaanderen af. Het moet uitgesloten worden geacht, dat de veldtocht vanuit Noord-Frankrijk naar Nijmegen, dan naar Verdun, vandaar weer naar Vlaanderen terug, heeft plaats gehad. Zulk een flitsende operatie hebben wij zelfs in de laatste, gemotoriseerde en gemechaniseerde oorlog niet gezien. Uit de teksten blijkt niet voldoende duidelijk, of de schrijvers één of meerdere veldtochten op het oog hebben gehad; waarschijnlijk is er van meerdere veldtochten sprake. Dit doet niets af aan de conclusie, dat de tochten om de lokaal-geografische details in Noord-Frankrijk gesitueerd moeten worden. Twaalfde bewijs.

Uitermate belangrijk is, dat de verwoesting van het paleis Noviomagus met volstrekte zekerheid in Noyon gelokaliseerd moet worden. Nadat bewezen werd, dat het paleis in Noyon lag, dat het daàr ook werd verwoest, is er geen grond voor de veronderstelling, dat het Karolingische paleis ooit, wanneer dan ook, naar Nijmegen zou zijn verplaatst, want in ons chronologisch overzicht der gegevens is toch wel heel duidelijk te voorschijn gekomen, dat de residentie Noviomagus vanaf 768 tot 1047 slechts in enkelvoud heeft bestaan.

* * *

De Karolingische traditie past bij Noyon oneindig veel beter dan bij Nijmegen. Aan het middenportaal van de kathedraal van Noyon, een der eerste Gotische bouwwerken, stonden de beelden van Karel de Grote, zijn vader Pepijn de Korte en zijn moeder, Bertha-met-de-grote-voeten (138). Toen koning Lodewijk XI in 1469 de stad bezocht, verlangde hij een kopie van dit beeld (139). Nog bestaat in Noyon de rest van een toren, van oudsher „Tour Roland” genoemd, wiens naam in verband wordt gebracht met Roeland, de neef van Karel de Grote (140). Noyon bezit dus een duidelijke Karel de Grote-traditie, hetgeen vanzelfsprekend geen bewijs vormt, maar toch belangrijk is, omdat in Nijmegen elk spoor van zulke traditie vóór de mystificatie ontbreekt.

Tussen 1047 en 1145 komt de residentie Noviomagus niet in de bronnen voor. De verklaring voor dit feit werd redelijkerwijs gezocht in de verwoesting van het paleis in 1047 en de heroprichting van de residentie in het midden van de 12e eeuw. Waar evenwel de oude residentie in Noyon werd verwoest, en het nieuwe Noviomagus te Nijmegen werd gesticht, krijgt de caesuur een bijzonder accent. Zij is lang genoeg geweest om aan te nemen, dat bij de stichting der tweede residentie de memorie aan de eerste in zoverre vervaagd was, dat er een fout in de lokalisatie kon ontstaan. Zij was kort genoeg in die zin, dat het bestaan van de eerste nog bekend was, niet meer in werkelijkheid doch uit de geschreven traditie; het zal immers voor iedereen inmiddels duidelijk zijn geworden, dat de fout in de lokalisatie niet in Frankrijk, doch in Duitsland en Nederland werd gemaakt, en dat de verkeerde opvatting berust op het verkeerd begrijpen van een tekst.

In het midden van de 12e eeuw begint de historiciteit van het Nijmeegse paleis. Daar er aanwijzingen zijn, dat men mij op dit punt niet goed begrijpt, wil ik er voor de volledige duidelijkheid nogmaals de nadruk op leggen, dat ik het bestaan van een paleis te Nijmegen sinds het jaar 1155 (of enige jaren vroeger, zoals straks zal blijken) als een historische zekerheid aanvaard. Frederik Barbarossa heeft het paleis te Nijmegen gebouwd. Het is nimmer mijn bedoeling geweest, dit paleis vanaf het midden der 12e eeuw te ontkennen of te betwijfelen. Wel moet er ernstig bezwaar tegen worden gemaakt, als deze historische zekerheid zonder meer wordt teruggevoerd op de oudere Karolingische gegevens, en eveneens zonder meer wordt aangenomen, dat de oude residentie

en het door Frederik Barbarossa gestichte paleis in Nijmegen identiek zijn. Post zegt dit wel niet met zoveel woorden, doch zijn gehele betoog is hierop gericht. Door het bestaan te negeren van een duidelijke caesuur, die de waarschijnlijkheid in zich had een scheiding te zijn tussen waarheid en legende, heeft hij zijn lezers misleid, die op zijn voorbeeld de onbetwistbare historiciteit van de Nijmeegse residentie sinds 1155 (welke bovendien door mij niet bestreden wordt) terug-projecteren op de oudere residentie Noviomagus. Over de kern van het probleem, of namelijk het door Barbarossa gebouwde paleis in dezelfde plaats gelegen heeft als dat van Karel de Grote, gaat Post al te licht heen.

De nog resterende gegevens komen ook in een chronologisch overzicht het beste tot hun recht.

* * *

Het *Carmen de bello Saxonico* (141) noemt de steden „Thilen Nimagumque”. Is de datering van het *Carmen* door de bewerkers der *Monumenta Germanica* juist, namelijk circa 1075-76, dan bestaat de mogelijkheid, dat dit de eerste schriftelijke vermelding van Nijmegen is. Er duikt een schrijfwijze op, die in geen andere van de talrijke vermeldingen van de residentie is voorgekomen. Naast de vele andere zegt deze kleine variant niet veel; bovendien verschijnt Nijmegen kort daarna in de oer-klassieke vorm van Noviomagus. Op grond van de schrijfwijze alléén kan de tekst niet voor Nijmegen of Noyon verworpen of aangenomen worden.

Algemeen worden de twee steden, in één adem genoemd, als Tiel en Nijmegen opgevat. Voor mijn theorie is er geen enkel bezwaar deze interpretaties over te nemen, ofschoon het vrijwel zeker is, dat zij niet juist zijn. Of hier al dan niet Nijmegen is bedoeld, raakt ons thema niet. Toch moet er dieper op ingegaan worden, omdat zich hier een prachtige gelegenheid voordoet om te illustreren, hoe veelvuldig dezelfde plaatsnamen voorkomen en hoe lukraak het lokaliseren van toponiemen is geschied.

Het *Sigeberti Chronicon* (142) verhaalt op het jaar 453, dat de Hunnen op zekere dag naar een haven van Gallië kwamen, die „Tiela” wordt genoemd, vanwaar zij naar Keulen trokken. In verband met Keulen ligt de interpretatie van het Nederlandse Tiel wel voor de hand, ofschoon deze stad moeilijk als een haven van Gallië opgevat kan worden. Doch aler deze interpretatie met een redelijke zekerheid aanvaard mag worden, moet zij toch op méér kunnen steunen (143).

In het jaar 889 gaf koning Arnulf aan graaf Gerulf in diens graafschap tussen de Renus en Suithardeshaga goederen (144): „et in loco Theole mansam unam et in Aske mansam unam”. Theole wordt aangezien voor Tiel, Aske als Aschen Suithardeshaga als Noord-Holland. Deze interpretaties zijn niet te bestrijden, daar pure fantasterij, die op geen enkel paralleltekst steunt, niet te weerleggen is (145).

Gemakkelijker is de volgende interpretatie van Tiel recht te zetten. In het jaar 972 schonk keizer Otto II (146) aan zijn bruid Theophanu als huwelijksgift de keizerlijke goederen: „Imperatorias quoque curtes nostras propriae maiestate dignas: Bochbarde, Tiela, Herivurde, Nordhuse . ”. Uit geen enkel historisch gegeven blijkt, dat Tiel een koninklijk domein is geweest; met de curtis Tiela kan het Nederlandse Tiel niet bedoeld zijn. Door middel van een andere oorkonde kan deze interpretatie afdoende als onjuist worden aangetoond. In het jaar 1000 gaf keizer Otto III aan de kerk van Aken de curtis Tiele in het graafschap van Unruh, in de gouw Teisterbant (147): „curtes Tiele et Nerestein”. De curtis Tiele was reeds in het jaar 997 of 998, na het overlijden van de keizerin, aan de kerk van Aken geschonken; deze schenking werd in het jaar 1000 hernieuwd of bevestigd. Van Spaen (148) bracht deze schenking in verband met het Gelderse Tiel; Quix (149) echter met Tile of Tillice bij Luik. Uit het cartularium van de kerk van Aken blijkt uit randschriften en opschriften bij de oorkonden van 998 en een oorkonde van 1185, die over de beide curtes handelt, dat het rijksleen Tillice bij Herstal is bedoeld en dat onder Nerestein „Herstein sive Herstal” verstaan moet worden (150). De „curtis” Tiel was dus in geen geval het Nederlandse Tiel.

Keizer Otto II schonk in het jaar 975 aan de kooplieden van Maagdenburg vrijdom van tollén (151), behalve: „his locis exceptis: Moguntia, Colonia, Tiela, Bardonwike...”. Bij de gangbare interpretatie Tiel past een groot vraagteken.

De *Annalista Saxo* (152) verhaalt op het jaar 1005, dat de koning het Kerstfeest te Thorneburch (153) vierde; in de vasten was hij te Thiele. Volgens de *Annales Colonienses* (154) werd Tiele in het jaar 1006 door de Noormannen geplunderd. Dit Tiele is door Alpertus Mettensis uitvoeriger en met meer lokale details beschreven is, zodat het zeker is, dat hij het Nederlandse Tiel bedoelt (155). En vraag blijft echter, of Alpertus Mettensis de gebeurtenis juist heeft gesitueerd, daar een andre kroniek tussen Fresia en Tiele een verband ligt, zodat waarschijnlijk tóch aan Noord-Frankrijk gedacht moet worden. Op dit verband wordt in deel II nader ingegaan.

In het jaar 1009 verbrandden de Noormannen, volgens de *Sigeberti Chronica* (156), wederom Thiele. Toch past nog een vraagteken bij de Nederlandse interpretatie, want in het jaar 1059 vinden wij Tiela weer vermeld als de koninklijke curtis (157), die het Nederlandse Tiel beslist niet kan zijn geweest.

Het Thiele uit de oorkonde van keizer Hendrik IV, in het jaar 1104 gegeven (158), waarbij de keizer de tarieven voor de tol te Koblenz vaststelde en verschillende plaatsen zijn opgesomd, moet weer met redelijke zekerheid als het Nederlandse Tiel worden opgevat. Daarna is de naam Thiele of Tiela geen probleem meer, omdat de bronnen dan voldoende lokaal-geografische raakpunten bevatten voor een zekere determinatie.

Hoogst problematisch, zo niet geheel onzeker blijft, dat het Thilen uit het *Carmen* voor het Nederlandse Tiel mag worden gehouden. Bijna spreekt het vanzelf, dat er ook in Noord-Frankrijk een Tiela of Tilia voorkomt, waardoor het een nóg grotere vraag wordt, of het *Carmen* wel het Nederlandse Tiel bedoelt. Op dit Franse Tiela ga ik bij de behandeling van Trajectum in, omdat het met deze plaats in de bronnen enige raakpunten heeft.

* * *

In hetzelfde jaar, waarin de tekst van het *Carmen* geschreven werd, komt Noviomagus nog in een tekst voor (159), waar het zeker is, dat Noyon wordt bedoeld; de vermelding van Radboud, de bisschop van Noyon, stelt deze interpretatie dwingend. Kort nadien, in 1098, wordt Noyon weer Noviomus genoemd (160). Omstreeks deze tijd is de evolutie van de naam in volle gang.

Een andere schrijfwijze van Nijmegen treft men aan in de *Anselmi Gemblacensis appendice ad Sigebertum* (161). Deze verhaalt op het jaar 1125, waar het zeker is, dat Nijmegen wordt bedoeld: „Keizer Hendrik vierde te Luik het Paasfeest; vandaar ging hij naar Aken. Toen kwam hij naar „Noumaia” (Nijmegen) en daarna ging hij naar Utrecht, om er het Pinksterfeest te vieren”. De schrijver van deze kroniek is gestorven in 1136. De benaming en de schrijfwijze van Nijmegen, die in het begin van de 12e eeuw gold, staat fonetisch en tekstkritisch wel ver van Noviomagus, Numaga of Niumaga af, onder welke namen de Karolingische residentie vroeger voorkwam.

Koenraad III gebruikte Nijmegen in het jaar 1145 en in het jaar 1151 als residentie. In beide jaren geeft hij er een oorkonde uit. In de eerste staat: „Actum Niumaga”; in de tweede: „in palacio Noviomagi” (162). Het laatste gegeven wijst op het bestaan van een paleis, althans van een of ander koninklijk verblijf. Er is niet het minste bezwaar, om hier de interpretatie Nijmegen als dwingend te beschouwen.

De *Annales Aquenses* (163) verhalen, dat Hendrik, zoon van keizer Frederik, in het jaar 1165 in „Numagen” geboren wordt; doch de *Annales Colonienses Maximi* (164) latiniseren dit al met „apud Noviomagum”. Als Frederik Barbarossa op kruistocht is, schrijft hij in het jaar 1189 aan zijn zoon, bijzondere zorg te dragen voor de paleizen van Kaiserswerth en van Nijmegen, welke plaats hij „Nuwemagen” noemt (165).

* * *

Frederik Barbarossa is de bouwheer van het machtige paleis op het Valkhof. De bouw (of de voltooiing?) van de burcht had plaats in het jaar 1155. De gedenksteen betreffende deze gebeurtenis is bewaard gebleven; de tekst daarvan bevat enige details, die niet gepasseerd kunnen worden. In vertaling luidt hij: „In het jaar duizend, honderd, vijftig en vijf nadat het Heil aan de wereld was gegeven, heeft keizer Frederik, op deze aarde

zetelend, een vriend van de vrede, in gelijke pracht als voorheen het oude bouwwerk van Neomagus hersteld, dat te voren gebroken, vernield en tot niets was gebracht. De eerste stichter ervan blijkt Julius (Caesar) te zijn, die niet geleet op de vredelievende hersteller Frederik" (166).

Aan de authenticiteit van de steen kan niet worden getwijfeld. Hij is als een gedenksteen bedoeld: voor het vastleggen van een belangrijk geachte gebeurtenis. Wij mogen aannemen, dat de tekst ervan met zorg en overleg is opgesteld. Deze tekst moeten wij derhalve als een historische bron accepteren en interpreteren. Het jaartal stelt vast, dat de opvatting, in de tekst tot uitdrukking gebracht, die was van 1155, het jaar van de bouw van het paleis. Wat blijkt nu uit deze tekst?

Eerst en vooral, dat vóór de bouw van Barbarossa's paleis een vroegere burcht in Nijmegen niet te zien is geweest. De tekst zegt immers, dat het vermeende oudere kasteel tot niets was gebracht. In de tijd van Barbarossa heeft men te Nijmegen niets gevonden van een Karolingisch paleis. In het tijdsbestek van één eeuw (vanaf de verwoesting in 1047) kan de memorie van het Karolingisch paleis van Nijmegen niet zover vervaagd zijn, dat het met „niets" zou zijn aangeduid.

Van een Karel de Grote-traditie blijkt uit het opschrift niets. Dit is toch wel zéér vreemd bij Barbarossa, algemeen bekend als de welbewuste navolger van Karel de Grote, wiens evenknie hij meende te zijn. Had bij hem of bij zijn naaste omgeving het denkbeeld geleefd, dat Barbarossa in Nijmegen werkelijk de vroegere beroemde residentie van Karel de Grote herstelde en tot nieuw leven bracht, welke residentie (althans volgens de gangbare opvatting!) eeuwen lang ook door de Duitse keizers als geliefde verblijfplaats was beschouwd, dan was dit zeker in een nog snoevender vers dan het bovenstaande met klaroengeschal verkondigd.

De tekst knoopt enkel vast aan de „eerste stichter Julius Caesar". Ook dit is geheel verklaarbaar. Afgezien van de naam van Julius Caesar, is deze mededeling zelfs van een verrassende historische juistheid, daar de burcht van Barbarossa teruggrijpt op de Romeinen, hetgeen de zuivere waarheid is in de geschiedenis van Nijmegen. Bij de bouw van de kapel van het Valkhof, en waarschijnlijk ook bij de bouw van het paleis in het jaar 1155, zijn Romeinse resten gebruikt en ingemetseld, welke in die tijd in Nijmegen in overvloed voorhanden moeten zijn geweest, niet alleen verborgen in de grond (waar zij bij de bouw van het Valkhof, een vindplaats van Romeinse oudheden, beslist gevonden zijn!), maar ook zichtbaar boven de grond. Uit de veel latere stadsrekeningen van Nijmegen blijkt talloze malen, dat nog in de 16e eeuw resten van Romeinse gebouwen geëxploiteerd zijn voor de bereiding van tras. Veel restanten van de burgerlijke Romeinse nederzetting te Nijmegen waren in de 16e en 17e eeuw nog zichtbaar (Byvanck, *Excerpta Romana*, III blz. 94). Dat het vers van de gedenksteen op de Romeinen teruggreep, lag in Nijmegen voor de hand. De toespeling op Julius Caesar is echter geheel legendarisch, hetgeen ook weer verklaarbaar is, daar Caesar de Romein is, die de

Middeleeuwers kenden als de welhaast exclusieve exponent van de Romeinse kolonisatie.

Naast de teksten, die de Karolingische residentie aan een andere stad dan Nijmegen toewijzen, vormt de gedenksteen een zeer sterk argument tegen de Karolingische traditie van Nijmegen. Hij maakt niet het minste gewag van de oude residentie der Karolingers of der Duitse keizers. De steen bevat weliswaar een negatief gegeven, doch in dit geval is het stilzwijgen van een dergelijke betekenis, dat het zonder bezwaar in een positieve bewering mag worden omgezet, namelijk dat de gedenksteen heel duidelijk de onwaarheid van de Karolingische traditie van Nijmegen aantoonde.

* * *

Kort of lang na de bouw van het paleis te Nijmegen (het juiste jaar is niet te bepalen en doet er overigens niet toe), zet **Otto van Frisingen** (167) de zeer kleine stap, die zo voor de hand lag en waar andere Nederlandse historische interpretaties, toen reeds gangbaar, als het ware toe dwongen. Hij schreef: „Hij (Frederik Barbarossa) herstelde in volle pracht de koninklijke paleizen, die Karel de Grote voorheen in schitterende luister had doen bouwen, namelijk te Noviomagus en bij de plaats Inglinheim, eertijds grote bouwwerken, die nu echter door verwaarlozing en ouderdom vervallen waren. Hierin toonde hij zijn ingeboren grootheid van geest...”. De laatste zin citeer ik met opzet, omdat hij aantoonde, dat **Otto van Frisingen** een reclame-schrijver was, voor wie de historicus niet genoeg kan oppassen.

Toch zou het niet juist zijn, **Otto van Frisingen** als de zondebok van de Nijmeegse mystificatie de woestijn in te sturen. Op zijn tekst berust de verwarring tussen Noyon en Nijmegen niet; eer moet zijn mededeling gezien worden als de kristallisatie, de schriftelijke neerslag (misschien de eerste) van een denkbeeld, dat ná de bouw van het paleis ontstond en dat zonder enige moeite ingang vond en algemeen werd aanvaard (168). Alles immers (wij hebben het voldoende gezien, en zullen dit nog kunnen ervaren in de volgende hoofdstukken), lag zo prachtig voor de hand, dat het er als koek inging bij de Middeleeuwse historici, die slechts het compileren kenden en niet de minste notie hadden van historische kritiek. In korte tijd werd de Karolingische traditie van Nijmegen wijd en zijd bekend, zo ver zelfs, dat de Franse geschiedschrijving zich zonder enig protest een der beroemdste residenties van Karel de Grote liet ontfutselen.

* * *

Nog even moeten wij naar Noyon terugkeren. Een oorkonde van koning Lodewijk VI uit het jaar 1128, die de bezittingen van de kerk van Noyon bevestigt (169), gebruikt de namen Noviomagus en Noviomastri naast elkaar. Deze teksten tonen aan, dat de klassieke vorm Noviomagus nog zeer laat voorkomt, zelfs in de tijd, dat Nijmegen reeds onder dezelfde naam verschijnt. Dat de klassieke vorm in de 12e eeuw nog wordt gebruikt,

onderstreept als het ware nogmaals de ene identiteit van het Romeinse en het Karolingische Noviomagus en het latere Noviomus.

In het jaar 1140 bevestigt koning Lodewijk VIII de gemeente van Noyon, die door zijn vader voorheen al was erkend: *communione Noviomensem. . (170)*". Na deze tijd schijnt de naam Noviomagus voor Noyon (171) definitief en blijvend tot Noviom (172), Novio, Noion en Noyon geëvolueerd te zijn, tussen welke naam en het klassieke Noviomagus in later tijd het verband niet direkt werd opgemerkt, zeker niet door de Duitse en de Nederlandse historici, voor wie Noyon totaal buiten het gezichtsveld lag. Aan de andere kant komt rond dezelfde tijd de naam Noviomagus voor Nijmegen in de geschreven bronnen in zwang. Gedeeltelijk verklaart dit de vanzelfsprekendheid, waarmee de Nijmeegse mystificatie ingang vond.

* * *

Vóór het einde van de 12e eeuw, toen voor het eerst de residentie Noviomagus van Karel de Grote in Nijmegen werd gelokaliseerd, is in de bronnen geen enkele indicatie te vinden voor het bestaan van een Nederlandse Karel de Grote-traditie. Zelfs nog lang daarna, als de kroniekschrijvers de misvatting reeds verbreiden, blijkt deze traditie nog geen „populaire” wetenschap te zijn. Een beetje wordt zij uitgesponnen door de Nijmeegse kroniekschrijver Willem van Berchen, die tegen het einde van de 15e eeuw leefde; doch zij komt pas helder aan het licht door Smetius en In de Betouw (resp. 17e en 18e eeuw.). Als de 19e eeuw zich het denkbeeld eigen maakt, wordt het hemelhoog opgevoerd in een romantische gezwollenheid, die niet alleen het kritisch vermogen der bedrivers zelf afstompte, maar ook de moderne historici tot ver in de 20e eeuw heeft verblind. Het is een haast essentieel bestanddeel van een mystificatie, dat zij gemakkelijker ingang vindt dan opgeruimd wordt.

De topografie van Nijmegen roept enige vragen op, wier beantwoording dienen kan om de historische problematiek van de stad nog verder op te helderen. De St. Nicolaaskapel op het Valkhof heeft lang de naam van „Karolingische kapel” gedragen, wijl men meende, dat deze kapel als onderdeel van het paleis van Karel de Grote was gebouwd. Zij heeft echter een geheel andere oorsprong en een sterk afwijkende chronologie.

De kapel is toegewijd aan St. Nicolaas. Er is niet de minste aanwijzing, dat zij vóór dit patronaat een ander zou hebben gehad. Welnu, dit patronaat kan niet vóór het einde van de 11e eeuw gekozen zijn, omdat vóór die tijd St. Nicolaas in onze streken niet bekend was. Andere St. Nicolaas-kerken (Amsterdam, Utrecht, Maastricht en merkwaardigerwijs ook Noyon) komen rond dezelfde tijd tot stand.

Enige jaren geleden is de kapel van Nijmegen door Monumentenzorg gerestaureerd. Tijdens deze restauratie is een intensief onderzoek ingesteld naar de ouderdom en de tijd van het bouwwerk. De deskundigen van Monumentenzorg zijn tot de zeer pertinente uitspraak gekomen, enige malen met nadruk gesteld, dat de kapel ten onrechte de titel van

„Karolingische kapel” draagt, daar het zeker is, dat zij niet vóór het einde van de 11e eeuw gebouwd kan zijn (173). De technische en archeologische gegevens dekken derhalve het argument uit het patronaat volkomen.

De gedenksteen van Barbarossa is van zijn kant een, altijd over het hoofd gezien, bewijs voor de juistheid der uitspraak van Monumentenzorg. Toen het paleis van Nijmegen werd gebouwd, bestond de kapel reeds; pal ernaast liet de keizer de burcht bouwen. De tekst van de steen maakt er gewag van, dat van het oude kasteel van Nijmegen niets meer was overgebleven. Hieruit volgt met dwingende logica, dat Barbarossa, zijn medewerkers of de opsteller van de tekst de kapel van het Valkhof niet hebben beschouwd als een restant van het Karolingisch paleis, anders was hun tekst onjuist. Verder volgt daaruit, dat aan de kapel het Karolingisch predikaat pas na 1155 is toegedicht.

De kapel was op de heuvel van het Valkhof gebouwd, vóórdat Barbarossa de burcht stichtte. Toen Otto van Gelre de burcht van Nijmegen in pand verkregen had, deed hij stappen, om de parochiekerk verplaatst te krijgen. Dit leidde tot de stichting van de St. Steven. Bij de inwijding van deze kerk in het jaar 1272 bepaalde St. Albertus de Grote, wijbisschop van Keulen, dat ter herdenking van de vroegere parochiekerk en de aldaar begraven gelovigen elk jaar een processie zou gaan naar de plaats van het voormalige kerkhof. Het kerkhof lag in die tijd rondom de kerk. Historisch staat vast, dat de processie vanuit de St. Steven naar het Valkhof trok, naar de plaats derhalve van de eerste kerk. De kapel op het Valkhof is de eerste parochiekerk van Nijmegen geweest. Stond daar tegen het einde van de 11e eeuw (de tijd van de stichting der kerk) reeds een paleis, of was de grond een koninklijk domein, dan was er zeker niet de kerk gesticht, want geen enkele keizer zou toegelaten hebben, dat de Nijmegenaren een kerk vóór zijn voorkeur neerzetten. Het bescheiden kerkje, klein doch van een primitieve schoonheid, is het eerste ware getuigenis van Middeleeuws Nijmegen. Om zijn opmerkelijke vorm en zijn gelijkenis met de Dom van Aken (de residentie van Karel de Grote, waar Nijmegen eeuwen tegenaan leunde!), drong het Karolingische predikaat van de kapel zich nog sterker op. De vraag, of het kerkje van Nijmegen wel met enig recht vergeleken mocht worden met de ongeveer 10 maal grotere Dom, kwam niet op. Ook werd over het hoofd gezien, dat de kapel inwendig zuiver Romaans-Doorniks is en dat zij om haar eigen stijlkenmerken beslist niet als Karolingisch beschouwd kan worden, al wordt dit door haar uitwendige vorm enigermate gesuggereerd (174).

Bij de bouw van het paleis heeft Barbarossa het kerkje, dat toen ongeveer 70 of 80 jaar oud was, laten staan. Otto van Gelre liet het gebouw eveneens staan, doch verdrong het parochie-centrum van het Valkhof. Daarna werd de kapel vanzelfsprekend bij het paleis opgenomen, zodat zij toen „Capella imperatoris” — kapel van de keizer is gaan heten. Dat die keizer later vereenzelvigd werd met Karel de Grote, lag voor de hand.

* * *

Uit de Romeinse periode, die zich voor Nijmegen vanaf het begin van de eerste tot het midden van de derde eeuw uitstrekt, zijn in een overstelpende hoeveelheid archeologische voorwerpen voor de dag gekomen. De Karolingische en post-Karolingische periode, waarin voor Nijmegen het bestaan van een Frankische en Duitse residentie is aangenomen, beslaat een gelijke periode van 2,5 eeuw. Vanaf de 4e tot aan het einde van de 11e eeuw laat de archeologie van Nijmegen evenwel verstek gaan; de Nijmeegse bodem blijkt geen enkel stuk uit deze periode te bevatten. Er kan moeilijk verondersteld worden, dat zulke relikten wél aanwezig, maar nog niet gevonden zijn, daar inmiddels het afdoende bewijs geleverd is, dat uit deze periode werkelijk niets aanwezig is. Tengevolge van de oorlogsomstandigheden en het tragische bombardement van Nijmegen was de binnenstad volkomen verwoest. Bij de herstelwerkzaamheden, die een verregaande vernieuwing van de oude stad met zich brachten en tot geweldige grondverplaatsingen leidden, is zeer juist ingezien, dat dit de definitief laatste kans was om de binnenstad archeologisch te onderzoeken. Bij dit onderzoek zijn weer veel Romeinse voorwerpen gevonden, doch is niets te voorschijn gekomen uit de vroeg-Middeleeuwse tijd.

Men kan zich nog voorstellen (ofschoon met enige moeite!), dat een gebouw, in casu het paleis van Karel de Grote, tot in zijn fundamenten toe verdwijnt, ofwel dat het bij een latere verbouwing of uitbreiding zó radikaal wordt opgeruimd, dat er geen sporen van overblijven. Een cultuur echter van 2,5 eeuw kan niet aan een stad voorbijgaan, zonder dat hiervan duidelijke relikten overblijven. Bijzonder moeilijk is dit aan te nemen in een stad, waar de omstandigheden der conservering zo gunstig zijn geweest, dat uit een veel verder terug liggende periode een overstelpende massa is bewaard. Onaanvaardbaar is de veronderstelling, dat juist de vroeg-Middeleeuwse cultuurlaag van de bodem verstoord, vernield of verdwenen zou zijn, terwijl de Romeinse laag bewaard bleef. De techniek van de Nederlandse archeologie is zo geperfectioneerd, dat zij duidelijke bewijzen kan aanvoeren, als dit inderdaad zo is geweest. Het ontbreken van Karolingische en vroeg-Middeleeuwse relikten bevestigt de breuk in de historische continuïteit, die reeds uit de bronnen vast te stellen is. Als zowel de historie als de archeologie beide in negatieve zin spreken, berusten de opvattingen, die de lacune met veronderstellingen vullen, slechts op fantasie.

* * *

Prof. de Waele, hoogleraar te Nijmegen, neemt aan en verdedigt onverzettelijk, dat het paleis van Karel de Grote niet op het Valkhof kan hebben gestaan (175). Dit inzicht heeft er onder andere toe geleid, dat het standbeeld van Karel de Grote, onlangs te Nijmegen opgericht, niet op of naast het Valkhof is geplaatst. Volgens de Waele moet het paleis een andere plaats in de stad hebben gehad, die hij meent te mogen aanwijzen op de heuvel van de St. Stevenskerk. Deze veronderstelling kan niet juist zijn, omdat zij op geen enkele schriftelijke of archeologische adstructie kan steunen; zij moet als ongefundeerd afgewezen worden.

Bovendien kan zij ten stelligste weerlegd worden door gegevens over de topografische ontwikkeling van Nijmegen, waarop hier niet nader ingegaan behoeft te worden, omdat ons onderzoek afdoende op de bronnen kan steunen. Opmerkelijk is, dat de Waele de gegevens uit de topografie bij voorbaat afwijst, hetgeen een goed verstaander slechts in deze zin kan opvatten, dat de schrijver ook weet, dat zij zich tegen zijn stelling verzetten.

Bepaald vreemd doet het aan, dat de Waele een belangrijk, tot op zekere hoogte zelfs essentieel (176) deel der traditie prijs geeft, maar toch aan de hoofdzaak wil blijven vasthouden, wier lokale fundament vervallen is. Als immers door wetenschappelijk onderzoek bewezen is, dat het paleis van Karel de Grote niet op het Valkhof stond, dat de Karolingische kapel niet Karolingisch is, dat Frederik Barbarossa niet het paleis van Karel de Grote herbouwde, dat op het Valkhof (of elders in Nijmegen) geen relict van een Karolingisch paleis gevonden is (tot hertoe citeer ik de Waele!), moet dan niet de principiële vraag gesteld worden, of Nijmegen wel een paleis van Karel de Grote heeft gehad? De noodzaak van deze vraag mag niet verdoezeld worden achter de volslagen onwetenschappelijke bewering, dat de resten van het paleis elders in Nijmegen nog in de grond moeten zitten (177).

De bronnen hebben duidelijk gemaakt, dat het paleis van Karel de Grote in Noyon stond. Het is overbodig er in Nijmegen een nieuwe plaats voor te zoeken. Het standbeeld van Karel de Grote mag rustig in Nijmegen blijven staan, al was het in Noyon beter op zijn plaats; in elk geval heeft Nijmegen enige eeuwen lang in de waan geleefd, dat het een stad van Karel de Grote was. Deze historische mystificatie is zo uitzonderlijk en merkwaardig, dat zij voor het nageslacht best in de vorm van een standbeeld bewaard mag blijven (178). Het beeld kan in lengte van dagen voor alle historici (ik denk speciaal aan de alumni der Nijmeegse Universiteit!) een prikkel en een aansporing zijn, de historische bronnen tegemoet te treden met een uiterst kritische instelling, voor wie de historische waarheid het hoogste doel is.

* * *

Er zijn twaalf doorslaggevende tekst-bewijzen voorhanden, waardoor wordt aangetoond dat de Karolingische residentie gedurende de gehele periode van haar bestaan dwingend als Noyon moet worden begrepen. Het tweede element uit de tekst van Einhard, namelijk de plaatsnaam Noviomagus, kan niet als Nijmegen worden opgevat.

* * *

AANTEKENINGEN :

- (1) AUCT. ANTIQ. 4, blz. 70. R.H.F., 3, blz. 451.
- (2) R.H.F., 3, blz. 452: „apud Noviomagum castellum“.
- (3) R.H.F., 3, blz. 454.

- (4) LE VASSEUR, J. Annales de l'église cathédrale de Noyon, I, blz. 181.
- (5) M.G. CONCILIA, I, blz. 11.
- (6) M.G. CONCILIA, I, blz. 192.
- (7) R.H.F., 4, blz. 644.
- (8) LEFRANC, A. Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Paris, 1887, blz. 7.

(9) LE VASSEUR, J. o.c. I, blz. 185.
LEFRANC, A. o.c.

SARS, M. de Noyon á travers l'histoire, blz. 14.

Ik citeer en vertaal: De heiligenlevens spreken ook van een koninklijke residentie, het paleis, waarvan het bedehuis van St. Georgius, dat er deel van uitmaakte, zich buiten de stadsmuur bevond, misschien met andere onderhorigheden. Inderdaad gaf Chlotarius III aan Godeberthe het deel van zijn paleis, dat buiten de stad lag.

- (10) HIST. DE FRANCE, V, blz. 454.
 - (11) LUDOVICI DU FOUR ANNALES FRANCORUM. R.H.F., 3, blz. 699.
 - (12) EX CHRONICO VIRDUNENSI. R.H.F., 3, blz. 362.
 - (13) CHRONIQUES DE ST. DENIS. R.H.F., 3, blz. 309.
 - (720) Li Rois ne vesqui pas longuement: V ans et demi regna; mors fu et ensepouturez en la cité de Noion.
- De drie laatste teksten zijn taalkundig van bijzonder belang, wijl zij aantonen, dat Noviomagus, Noviomus en Noyon indentiek zijn.

- (14) MARTENE ET DURAND, blz. 182.
 - (15) HIST. DE FRANCE, V, blz. 9.
 - (16) EINHARDI ANNALES, M.G.S.I. blz. 158.
 - (17) R.H.F., 5, blz. 36.
 - (18) R.H.F., 5, blz. 9.
 - (19) R.H.F., 5, blz. 200.
 - (20) R.H.F., 5, blz. 31.
 - (21) R.H.F., 5, blz. 318.
 - (22) M.G.S., 9, blz. 360.
 - (23) M.G.S., 1, blz. 220.
 - (24) R.H.F., 5, blz. 340.
 - (25) EX SIGEBERTI CHRONICO. R.H.F., 5, blz. 376.
 - (26) SMETIUS, J. Chronijk van de Stad der Batavieren, (1684), blz. 46.
 - (27) IN DE BETOUW, J. Annales Noviomagi, 1790, blz. 31.
 - (28) CHRONIQUES DE ST. DENIS. R.H.F., 5, blz. 230.
768. Challes qui ainznez estoit, fu couronnez en la cité de Noion, et Challemaines li mainznez fu couronnez á Soissons.

(29) Zelfs mijn tegenstanders zijn het eens met deze situering. Ook volgens hen moet hier Noyon zijn bedoeld. De kroning van Karel de Grote vormt hierom een bijzonder goed uitgangspunt voor het verder onderzoek. Doch dringender wordt wel de vraag, wanneer, hoe en waarom Noviomagus ná 768 Nijmegen is gaan betekenen?

(30) Er moet bijzondere aandacht gevraagd worden voor het taalkundig probleem van de naam Noviomagus en diens varianten, omdat blijkens vele reacties (o.a. de jongste van Stolte) ten aanzien hiervan misvattingen blijken te leven, die van grote invloed zijn geweest op de onjuiste historische interpretaties.

(31) VAN MIERIS, I, blz. 12.

(32) STOLTE, B. H. Demystificatie enz. In: Numaga, 1963, blz. 20.

(33) Deze opvatting is enigszins in de hand gewerkt, omdat de moderne historici, die Latijn schrijven (bijv. de uitgevers der bronnenpublicaties en de Bollandisten) de naam Noviodunum voor Noyon plegen te gebruiken (zie bijv. R.H.F., 11, blz. 129).

(34) CARTULAIRE DE NOYON, fol. 38.

(35) LEFRANC, A. o.c., blz. 22.

(36) VITA KAROLI MAGNI. R.H.F., 5, blz. 96.

...alterum Noviomagi super Wahalem fluvium, qui Batavorum insulam a parte meridiana praeterfluit.

(36a.) Desondanks worden er in de laatste tijd interpretaties toegepast, die het tegendeel zouden doen vermoeden.

STORMS, PROF. DR. G. De verovering van Nijmegen in 523. In: Numaga, 1961, blz. 106. „In het hier volgend opstel zullen we een aantal Angelsaksische en Frankische bronnen combineren met Nijmeegse tradities, om zodoende een beeld te krijgen van wat er in deze streek gebeurd is omstreeks 525. Daar deze bronnen nog nooit eerder met Nijmegen in verband gebracht zijn, zullen wij ze volledig in hun oorspronkelijke vorm geven, tegelijk met een Nederlandse vertaling. Het kan nuttig zijn direct te zeggen, dat nergens in deze bronnen de naam Nijmegen genoemd wordt en dat onze conclusies berusten op interpretaties en combinaties van feiten”.

Waar de naam van Nijmegen in geen enkel bericht voorkomt, en de schrijver vooropstelt, dat hij slechts „interpreteert” en „combineert” (lees: fantaseert), blijft elk bewijs achterwege, dat Nijmegen inderdaad in 523 werd veroverd. Dit kapitale feit, blijkens de titel doch niet volgens de inhoud van het artikel de zaak waarover het gaat, wordt gratis aangenomen. Hoogst merkwaardig is, dat een modern historicus in onze dagen de mystificatie van Nijmegen completeert door er een feit te plaatsen, dat er voorheen nog nooit is gelokaliseerd.

De tendens hiervan is duidelijk. Men wil persé tussen het Romeinse en het Karolingische (zegt men!) Nijmegen een historische continuïteit aantonen. Storms neemt die zonder meer aan; andere hedendaagse historici verwerpen haar. Om haar aannemelijk te maken, moeten betere bewijzen ter tafel komen dan een verzameling deducties, die in haar algemene lokalisaties en in haar details geheel onbewezen zijn.

ZADOKS - JOSEPHUS JITTA, PROF. DR. A. N. Nijmeegse munten uit de vroegste middeleeuwen. In: Numaga, 1961, blz. 101.

In de muntvondst van Escharen, N.B., (1897), waarbij munten voorkwamen van *Niomago* en *Traiecto*, neemt Mevr. Zadoks zonder enig bewijs aan, dat met *Niomago* Nijmegen is bedoeld. De vraag, of met die naam misschien een andere plaats bedoeld kan zijn, is niet eens in overweging genomen. De redactie van „Numaga” trekt er de nog verder gaande conclusie uit, dat Nijmegen in de tweede helft van de 6e eeuw een belangrijk handelscentrum was.

In de vondst kwamen munten voor van: Huy, Airon, Amiens, Orléans; uit Zuid-Frankrijk: Uzès, Viviers, Arles, Marseille, Sion; en Colonia (Keulen of het Franse Coulogne?). In deze collectie van overwegend zuidelijke munten is een bewijs wel heel dringend gevorderd, of *Niomago* inderdaad Nijmegen is. Het

artikel stelt in zijn titel al voorop, dat het *Nijmeegse* munten zijn. Het is wellicht overbodig erop te wijzen, dat de stelling, dat Nijmegen in de 6e eeuw een belangrijk handelscentrum was, niet de minste steun vindt in de archeologie, die voor deze periode in Nijmegen volkomen negatief is.

Kennelijk heeft Stolte deze gegevens voor ogen gehad, toen hij stelde, dat Nijmegen in de 6e eeuw al *Niomago* heette. Het is onbegrijpelijk, hoe moderne historici, die toch enig kritisch inzicht moesten hebben, zulke dubieuze zaken als historische zekerheden durven te poneren.

(37) POST, o.c.,

(38) Op een vergadering van de historische vereniging „Numaga” sprak Prof. Rogier als zijn oordeel over mijn theorie uit, dat het gemakkelijk is, iets negatiefs te beweren, en de tegenstander het bewijs van het tegendeel op te dringen. Het is nimmer mijn bedoeling geweest, het probleem zo simplistisch te behandelen; de feiten tonen bovendien aan, dat ik het niet bij de ontkenning alléén gelaten heb.

Strikt genomen, had ik dat mogen doen. In justitiële zaken heerst terecht de opvatting, dat de verdachte niet gehouden is tot het bewijs van zijn onschuld, namelijk dat hij een bepaald feit *niet* heeft gepleegd, doch dat het O.M. verplicht is het bewijs te leveren, dat hij het *wel* gedaan heeft. Deze regel van algemeen recht gaat ook op voor de historische wetenschap. Wie staande wil houden, dat de beroemde residentie van Karel de Grote te Nijmegen lag, is verplicht het bewijs te leveren. Een historisch-wetenschappelijk bewijs wordt nog altijd niet gevormd door het stokstijf blijven volhouden van een traditie, die op tal van gronden onhoudbaar blijkt te zijn. De bewijslast berust bij hen, die de traditie willen handhaven.

(39) CAPITULARE DE VILLIS KAROLI MAGNI, R.H.F. 5, blz. 652.

Hierin wordt in 70 punten het bestuur en het beheer der domeinen van Karel de Grote geregeld tot in details, die variëren tussen het paleis en de te planten groente in de tuin. Bij het stichten en instandhouden van een residentie was een omvangrijke organisatie van de hofhouding, het dienstpersoneel en de landbouwers, die de bijbehorende akkers en weiden bebouwden, (elke Karolingische residentie was self-supporting!) noodzakelijk, zodat het onaanvaardbaar is, dat in Nijmegen noch het paleis, noch de daarmee verbonden personen en zaken enig relict hebben achtergelaten.

(40) STOLTE, B. H. Demystificatie, enz. In: Numaga, 1963, blz. 21.

(41) Er blijkt wel, dat Stolte de P.K. als het „ultimum quia” van de Nederlandse interpretatie beschouwt. Noch in zijn A.O.-brochure, noch hier levert Stolte enige bewijs, dat het *Noviomagus* der P.K. werkelijk Nijmegen is. Vanzelfsprekend acht hij zich door de traditie dermate gesteund, dat hij meent deze zonder bewijs te mogen volgen.

Stolte legt mij min of meer de plicht op (Numaga, 1963, blz. 21), het door hem bijeengebrachte te weerleggen; ik mag het volgens hem niet negeren. Waar het zin had, ben ik op zijn stellingen ingegaan. Dit neemt niet weg, dat wij in de kern van de zaak langs elkaar heen blijven praten. Die kern is de vraag, of het *Noviomagus* der P.K. Nijmegen is. Stolte neemt dit zonder meer aan; voor mij is het Noyon. Zijn persoonlijke overtuiging, met hoeveel zelfverzekerdheid ook gedebiteerd (doch zonder bewijzen!), kan ik slechts respecteren; waar niets bewezen is, valt niets te weerleggen.

(42) MUHLBACHER, E. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751—918. blz. 59.

(43) EINHARDI ANNALES. M.G.S., 1, blz. 158.

(44) M.G.S., 1, blz. 156.

(45) OORKONDENBOEK VAN HET STICHT UTRECHT, 1, nr. 48.

(46) POST, o.c.,

(47) In deel II wordt deze oorkonde uitvoeriger behandeld. Er zal worden aangetoond, dat de villa Lissiduna en de andere genoemde goederen in Noord-Frankrijk liggen, en dat de akte niet voor de kerk van Utrecht gegeven is.

(48) De nabijheid van de veronderstelde plaats der *uitvaardiging* van een oorkonde bij de plaats, waarover de *inhoud* der oorkonde gaat, mag vanzelfsprekend niet als een aanwijzing voor een lokalisatie beschouwd worden, daar tussen de beide plaatsen geen enkele geografische nabijheid behoeft te liggen. Een vorst kan in de éne uithoek van zijn rijk een oorkonde geven over een zaak, in een andere uithoek gelegen.

Wanneer Post zijn vermeend criterium aan de bronnen getoetst had, zou hij ontdekt hebben, dat te Noviomagus meerdere oorkonden zijn gegeven over goederen, in Frankrijk en Duitsland gelegen. Zelfs in zijn opvatting blijkt de onjuistheid van de constatering, die desondanks tot argument wordt gemaakt.

In hetzelfde jaar 777 vierde koning Karel het Paasfeest te Noviomagus of volgens andere schrijvers te *Noviomus*, derhalve te Noyon. Enige maanden later gaf hij te Noviomagus de oorkonde uit; volgens de historici te Nijmegen. Commentaar hierop is overbodig.

(49) JAFFE, Monumenta Carolina, blz. 553. Poeta Saxo.

(50) ANNALES REGNI FRANCORUM.

(51) ANNALES METTENSES PRIORES. M.G.S., blz. 90.

(52) POST, o.c., blz. 43.

(53) M.G.S., 2, blz. 258.

Anno 806. Karolus imperator celebravit pascha ad Neumaga.

(54) Moissac, dép. Tarn-en-Garonne.

(55) EINHARDI ANNALES, M.G.S., 1, blz. 193.

(56) ANNALISTA SAXO. M.G.S., 6, blz. 566.

(57) M.G.S., 1, blz. 564.

Bij de teksten van het jaar 806 doet zich een goede gelegenheid voor, er nogmaals op te wijzen, dat de Germaanse vorm Numaga geen enkele indicatie voor Nijmegen inhoudt. Al verschillen de berichten onderling in enige woorden, dan moet toch aangenomen worden, dat de kroniekschrijvers één en dezelfde plaats op het oog hebben gehad. Regino van Prüm schrijft (als Germaanstalige vanzelfsprekend) *Niumaga*. De Einhardi Annales en de Annales Francorum houden het bij het klassieke *Noviomagus*. De schrijver van Moissac schrijft als Romaans-talige toch *Neumaga*. Had Stolte zich beter in de bronnen verdiept, dan had hij beslist zijn „taalregel” achterwege gelaten.

(58) R.H.F. 5, blz. 677, 679. M.G. Leges, I, blz. 152, 516.

(59) DE SARS, M. DE Noyon à travers l'histoire.

Un capitulaire de 808 note la présence à Noyon de l'illustre empereur (Charlemagne).

(59) WAUTERS, A. Table Chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'Histoire de la Belgique. Bruxelles, 1866.

I. 129. Capitulaire de l'empereur Charles, publié à Noyon...

(60) EINHARDI ANNALES, M.G.S., 1, blz. 195.

(Anno 808) Hiemps mollissima hac pestilens.... vereque inchoante imperator *Noviomagum* profectus, transacto ibi quadragesimali ieiunio, ... iterum *Aquas* regressus est.

Praktisch gelijktijdig met het capitulaire wordt Noviomagus als de residentie aangeduid.

- (61) HEFELE, C. J. VON, Conciliengeschichte, 1, blz. 7.
In den weniger bedeutenden gehören die zu Noyon im J. 814 (wegen Grenzstreitigkeiten zwischen den Bisthümern Noyon und Soissons)...
- (62) Tot hertoe is de periode van Karel de Grote behandeld. Wij zijn nog geen enkel bewijs, niet de minste aanduiding tegengekomen, dat Noviomagus of Numaga als Nijmegen kan worden opgevat. De Karolingische traditie van Nijmegen steunt toch voornamelijk op de veronderstelde aanwezigheid van Karel de Grote. Tot nu toe blijkt, dat hij er nimmer een voet gezet heeft!
- (63) HEFELE, C. J. VON, Conciliengeschichte, 4, blz. 30.
Der Conventus Noviomagensis (Nimwegen) im J. 821, auf welchem Kaiser Ludwig die Angelegenheiten der Reichsteilung vollends bereinigte, gehört nicht unter die Synoden....
- EINHARDI ANNALES. M.G.S., 1, blz. 207.
Anno 821. Iterumque conventus mense Maio Noviomagi habendus conductus est....
- (63) VITA LUDOVICI PII IMP. R.H.F., 6, blz. 103.
821. In eodem anno Kalendas Maii conventum imperator alterum Noviomagi habuit, in quo partitionem regni, quam inter filios suos jamdudum fecerat,Atque inde digrediens Aquisgrani petiit....
- (64) VITA LUDOVICI IMP. R.H.F., 6, blz. 107.
(825). peractisque omnibus quae in eodem placito et peragi et definiri visa sunt, ipse quidem cum filio Lothario Noviomagum concessit, minore Ludowico in Bajoariam dimisso, peractaque autumnus tempore venatione, hiemis inchoatione in Aquense rediit palatium.
- (65) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE. R.H.F., 6, blz. 145.
- (66) VITA LUDOVICI IMP. R.H.F. 6, blz. 107.
- (67) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE. R.H.F., 6, blz. 148.
- (68) EINHARDI ANNALES. M.G.S., 1, blz. 216.
- (69) ANNALES FRANCORUM ALTENSES. R.H.F., 6, blz. 262.
- (70) HEFELE, C. J. VON, o.c. 4, blz. 33.
- (71) VITA LUDOVICI PII IMP. R.H.F., 6, blz. 111.
- (72) MARIANI SCOTTI CHRONICON, M.G.S., 5, blz. 550. R.H.F., 6, blz. 228.
..... quos in Novio super flumen Valum cum veritate superavit rex....
- (73) De combinatie van „Novio” met de rivier „Valum” vormt een bewijs op zich.
- (74) Het Vita Hludowici (M.G.S. 2, blz. 598) gebruikt bij de berichten over de rijksvergadering van 830 de naam Nuwimagam. Andere handschriften van dezelfde kroniek hebben: Niuuimagam, Novium Magnum en Noviomagam.
- (75) De „taalkundige” conclusies met betrekking tot de verschillende varianten van Noviomagus zijn voortgekomen uit een onverantwoorde simplificatie.
- (76) M. G. CONCILIA, 2, blz. 798.
- (77) ANNALES ABBATIAE SANCTI PETRI BLANDINIENSIS, Gent, 1842.
(841). Praeceptum vel autoritas Trasmari presulis ecclesiae Noviomagensis.in civitate Noviomagensi....
- (77) NITHARDI HISTORIAE, R.H.F., 7, bl. 25.
- (78) LEFRANC, A., o.c., blz. 177.

(79) POST, o.c., blz. 40.

(80) DE WAELE, PROF. DR. F. J. Karel de Grote en zijn Waalstad. In: *De Gelderlander*, 7 april 1962.

„Sedert Prof. Post in de 35 blz. van zijn artikel in Numaga een nieuw „palatium” van historische kritiek optrok voor de grote vorst, is de „causa finita”, al meen ik de titel „op het Valkhof” te moeten schrappen.”

(81) SLOET, o.c., nr. 693.

(81) GELDERSCHER CHARTERS. reg. nr. 12.

(1247) oktober 8. Willem, Rooms koning, beleent Otto van Gelre met de burcht van Novimagium.

(82) BETOUW, JOH. IN DE. Lotgevallen en eindelijke ondergang van den van ouds alom vermaarden burcht binnen Nijmegen.

(83) Dat de burcht van Nijmegen nog tot ver in de 18e eeuw als een Duitse residentie werd beschouwd, blijkt uit de moeilijkheden tussen Wilhelmina van Pruisen, gemalin van stadhouder Willem V. Toen de verwikkelingen tussen haar en de Staten Generaal op een van hun hoogtepunten waren gekomen, begaf de prinses zich in 1786 naar de burcht van Nijmegen, met de openlijk uitgesproken bedoeling, dat zij zichzelf en het stadhouderlijk gezin onder de bescherming van de koning van Pruisen stelde. Op 28 juni 1786 werd de prinses, toen zij naar Den Haag wilde reizen, bij Goejanverwellesluis aangehouden en teruggestuurd. Haar „Nijmeegse” residentie werd volkomen geëerbiedigd, daar ook de Staten de burcht van Nijmegen nog als een Duitse residentie beschouwden.

(84) HINCMARI REMENSIS ANNALES. M.G.S., 1, blz. 488, 489.

(85) EX RADULFI DE DICETO IMAGINIBUS HISTORIARUM. R.H.F., 17, blz. 618.

EX GISLEBERTI MONTENIS HANNONIAE CHRONICO. R.H.F., 18, blz. 366, 381. R.H.F., 13, blz. 566.

(86) EXTRAIT DE LA CHRONIQUE DE NORMANDIE. R.H.F., 11, blz. 324. In 1031 neemt Hendrik, koning van Frankrijk: Senlis, Beauvais, Amiens, Compiègne, Reims, Laon, Noyon, Arras, de gehele Vermandie en Sens; Ponthoise, Charmont, „et tout le Weulguesin (le Vexin) Francois” gaf hij aan de hertog van Normandië.

(87) Afgezien van het feit, dat de voornaamste premisse van Post onjuist was, is het argument op zich een drogreden. Aan zijn deductie ligt de onuitgesproken mening ten grondslag, dat een vorst slechts binnen zijn rijk een rechtshandeling kan verrichten. Dit is geheel onjuist. Wanneer de Koningin der Nederlanden te Porte Ercole (Italië) op vakantie is, tekent zij er koninklijke besluiten, die uiteraard daar gedagtekend worden. De historicus, die later meent, dat Porte Ercole in Nederland moet liggen, begaat dezelfde vergissing als Post. Zelfs als Noyon niet tot het Oost-Frankische rijk behoord had (het tegendeel is gebleken!), kon een Duitse keizer er toch een rechtshandeling verrichten.

(88) R.H.F., 8, blz. 474.

(89) Het zal de lezers inmiddels duidelijk zijn geworden, dat Post zijn gegevens verzameld heeft via de alleszins onbetrouwbare indices der bronnenpublicaties. De indicering op Noyon heeft hij niet eens geraadpleegd, omdat hij bij voorbaat de mogelijkheid Noyon verwierp. Zijn methodiek is fundamenteel onjuist geweest. Treffend is, dat reeds de eerste oorkonde ná 843, waar Post een institutioneel criterium legt tussen Noyon en Nijmegen, zijn stelling tegensprekt.

In zijn recensie op mijn vorig boek (*De Tijd*, 10 mei 1958) noemde Post mijn stellingen inzake de Nijmeegse residentie een „waandenkbeeld”. Aan het einde van zijn artikel maakte hij het, weliswaar in een omhaal van woorden verborgen, doch voor iedereen duidelijke gebaar met de wijsvinger naar het voorhoofd. Dit was zeer onbetamelijk, zelfs als Post van oordeel was, dat ik mijn stellingen niet of niet voldoende bewezen had. Onbegrijpelijk is overigens, dat hij desondanks omstandig op mijn beweringen is ingegaan. Het is voor een hoogleraar wel ongepast en zeer inkonsekvent, enige aandacht te schenken aan de beweringen van iemand, die men tenslotte als niet goed snik doodverft. De uitval heeft mij pijnlijk getroffen. Meer nog stelde het mij teleur, dat een wetenschapsmens dit als „laatste argument” hanteert. Voor de goede orde wens ik te verklaren, dat Prof. Post zich ook hierin heeft vergist.

(90) De oorkonden met de signatuur: „Actum Noviomago” behoeven niet bij het onderzoek betrokken te worden, omdat uit de simpele vermelding van de plaatsnaam geen bewijs te putten is voor de lokalisatie van de residentie, indien nadere geografische aanduidingen ontbreken. De gebruikelijke interpretaties behoeven evenmin weerlegd te worden, omdat zij door middel van andere gegevens onhoudbaar blijken.

(91) LEFRANC, A., o.c., blz. 14.

(92) PRUD. TREC. ANNALES. M.G.S., 1, blz. 453.

(93) CHRONICON DE NORTHMANNORUM GESTIS. R.H.F., 7, blz. 153.

(94) FORMULAE. R.H.F., 7, blz. 711.

(95) CHRONIQUE DE ST. DENIS. R.H.F., 7, blz. 132.

(96) HINCMMARI REMENSIS. M.G.S., 1, blz. 486.

870. In de (rex Carolus) ad Rorici Nortmanni colloquium apud Noviomagum palatium perrexit, quem sibi foedere copulavit.

(97) POST, o.c., blz. 49.

(98) Vanzelfsprekend schrijven andere kronieken hier *Noviomagus*. Zie Hincmar van Reims, M.G.S., 1, blz. 486.

(99) DIPLOMATA LUDOVICI BALBI. R.H.F., 9, blz. 400.

(100) HERIMANNI ANG. CHRONICON. M.G.S., 5, blz. 108.

Ad annum 880. Nordmanni Gallias itemque Fresiam igne, praeda caedeque vastantes, tandem Noviomagum muniunt, et in palacio regis hiemare disponunt.

(101) M.G.S., 1, blz. 526.

(102) EX MIRACULIS S. BERTINI, R.H.F., 9, blz. 118.

(103) Het oudste stuk, in het archief van Nijmegen aanwezig, (uiteraard in afschrift), is een oorkonde van Frederik Barbarossa van het jaar 1166, vervat in een andere oorkonde van het jaar 1244, waarbij keizer Frederik voor de stad Aken een privilege-brief van Karel de Grote bevestigt. Dit afschrift is in het jaar 1664 door de stad Aken aan Nijmegen verschaft.

Uit dit gegeven zijn meerdere belangwekkende conclusies te trekken: 1. In Nijmegen, waar Frederik Barbarossa zagezegd het machtige paleis van Karel de Grote herstelde, bestond in de 12e eeuw geen enkele schriftelijke traditie van of over Karel de Grote. Ware dit wel het geval geweest, dan zou Nijmegen evengoed als Aken de bevestiging hebben gevraagd van een vroeger stuk. 2. Het afschrift is pas in 1664 gevraagd, c.q. verkregen. Toen is de Karolingische traditie van Nijmegen, die aanvankelijk slechts een misgreep van kamergeleerdheid was, bij het stadsbestuur zó geconcretiseerd, dat het Nijmegen op wilde trekken naar het „historisch” peil van Aken. 3. Onverklaarbaar blijft, dat Nijmegen zijn traditie van keizerlijke residentie vanaf 777 tot in het midden van de 11e eeuw slechts kan dekken met gegevens, aan Noyon ontvreemd, doch dat het geen enkele tekst kan bieden, waar, geheel buiten het verband van de vermeende residentie om,

het bestaan van de stad blijkt. 4. Als Nijmegen zelfs dan al geen stuk van vóór de 12e eeuw heeft, dan is het bij het veronderstelde belangrijkheid van de stad als residentie totaal onaanvaardbaar, dat zij vóór de 12e eeuw niet voorkomt in andere Nederlandse, Gelderse of Duitse archiefstukken. Het kwade toeval kan toch niet zó selectief hebben gespeeld, dat uit alle bronnen alle vermeldingen van Nijmegen verloren zijn gegaan.

(104) DIPLOMATA ZUENDEBOLDI, R.H.F., 9, blz. 376.

(105) ANNALES VEDASTINI, M.G.S., 1, blz. 550.

(106) Het zou nóg vreemd kunnen lijken, dat de Duitse keizers en koningen oorkonden uitgegeven hebben in plaatsen, die over het algemeen geacht worden tot het Franse rijk behoord te hebben. (Het moge voor iedereen duidelijk zijn, dat deze zin een diepe simplificatie bevat). Buiten Noyon zijn door Duitse keizers of koningen ook in andere plaatsen oorkonden gegeven :

886 Parijs; 886 Soissons; 886 Juville; 931 Ivoy-Carignan; 932 Reot; 947 Tusey; 988 Braine-le-Comte; 992 Brogne; 992 Neuville; 992 Margut; 995 Langile; 996 Wicus (Quentovicus = Etaples); 1002 Elisla; 1012 Gruona (Bergues?); 1023 Ivois.

Het is derhalve niet zó vreemd, dat de Duitse koningen en keizers oorkonden uitgaven te Noyon; in elk geval is het geen geografische uitzondering.

Waarschijnlijk zijn er méér Franse plaatsen aan te wijzen, daar vele plaatsen van uitgifte der oorkonden niet geïdentificeerd zijn, en bij de Duitse historici meerdere identificaties voorkomen van plaatsen, door hen in Duitsland gesitueerd, waarvan in Frankrijk een geheel of nagenoeg gelijklopende doublure bestaat.

(107) LEFRANC, A., o.c., blz. 18.

(108) CHRONICON FRODOARDI, R.H.F., 8, blz. 183.

(109) SLOET, o.c., nr. 80.

(110) LEFRANC, A., o.c., blz. 18.

PEIGNE-DELACOURT, A. Les Normans dans le Noyonnais, Noyon 1868.

LOUVET, Histoire de Beauvois, 1614, blz. 16.

Met enige nadruk mag erop gewezen worden, dat het bericht uit het jaar 925 alleen bij Frodoardus voorkomt: het is zelfs niet door andere kroniekschrijvers overgenomen. Het gaat derhalve om één feit, door één schrijver vermeld. Dat het desondanks op Noyon én Nijmegen is toegepast, toont duidelijk aan, dat de verwarring tussen Noyon en Nijmegen een werkelijkheid is, en geen verzinsel mijnerzijds.

(111) POST, o.c., blz. 53 e.v.

(112) Het is een treffend voorbeeld van het gemak en de vanzelfsprekendheid, waarmee de Nederlandse historici de gegevens over Noviomagus naar Nijmegen trekken, dat Post meent in al deze gevallen de bewijsvoering achterwege te kunnen laten. Achtereenvolgens worden 51 onbewezen interpretaties opgesomd, zodat de onbevange lezer, wiens kritisch inzicht niet op scherp staat, in slaap wordt gesust door de zo vele malen herhaalde bewering, dat Noviomagus tóch Nijmegen is.

(113) EX MIRACULIS S. BENEDICTI, R.H.F., 9, blz. 142.

EX CHRONICO S. BENIGNI DIVIONIS, R.H.F. 8, blz. 244.

(114) Cartulaire du chapitre de Noyon, fol. 46.

(115) LEFRANC, A., o.c., blz. 25, 180, 185, 186.

(116) Te Noyon heeft de Franse Revolutie, méér dan in andere steden van Noord-Frankrijk, grondige opruiming gehouden onder de relikten van het Ancien Régime.

(117) LEFRANC, A., o.c., blz. 182.

(118) LEFRANC, A., o.c., blz. 105.

(119) KAEMMERER, W. Geschichtliches Aachen, blz. 25 e.v.

(120) LUDOVICI TRANSMARINI DIPLOMATA. R.H.F., 9, blz. 597.
(tussen 936 en 950). Ludovicus gratia Dei rex.... quoniam Transmarus venerabilis Noviomagensis episcopus.... intimavit velle se fratribus suae sedis, quae est in honore S. Medardi.... Sunt itaque eadem abbatiolae in suburbio Noviomagensi....

(121) LOTHARII REGIS DIPLOMATA. R.H.F., 9, blz. 653.
(circa 982). Lotharius.... quod Lyndulphus nepos noster Noviomorum praesul.... restaurandi locum beati Eligii in suburbio Noviomorum siti, qui videlicet locus a Sancto Eligio quondam in monastica religione decenter instauratus, sed paganica infestatione post devastatus... praescriptus Noviomicae urbis....

(122) De beide oorkonden, wier situering te Noyon niet voor de geringste twijfel vatbaar is, tonen bovendien onomstotelijk de indentiteit tussen *Noviomagus* en *Noviomus* aan. In de 10e eeuw blijkt de Romaanse vorm al naast de klassieke gangbaar te zijn.

(123) LEFRANC, o.c. blz. 22.

(124) M.G. DIPLOMATA, 3, blz. 13, 44, 48, 430, 431, 489, 490, 566.
4, blz. 8, 217, 219, 248, 250, 313, 315, 385, 386.
5, blz. 153, 154, 155, 191.

(125) LEFRANC. A., o.c., blz. 26.

(126) WEILER, Drs. A. G. Het mysterie van de Keizer Karel-stad. In: De Gelderlander, 19 juni 1958.
„Mogen wij ons nu eens als verdediger opwerpen van de Betuwe? Het is ten slotte goed dat de toeristen, die de bloeiende fruitbomen komen zien, weten waar ze die zoeken moeten!”
Merkwaardig is, dat deze historicus-kriticus zich blijkbaar heeft laten inspireren door een tophit over de bloeiende Betuwe!

(127) M. G. DIPLOMATA, 3, blz. 489.

(128) POST, o.c., blz. 63.
„Hier wordt de plaats aangeduid met Tritile Noviomago, hetgeen ik niet verklaren kan.”

(129) Wie de loop der rivieren te Noyon ter plaatse wil controleren, zij erop geattendeerd, dat deze in de stad niet meer zichtbaar zijn, daar zij bij de aanleg van enige boulevards overkluisd werden.

PEIGNE-DELACOURT, A. Les Normans dans le Noyonnais, blz. 19 wijst op het eiland, aan de samenvloeiing van Verse en Oise gevormd, dat bij verschillende aanvalen van de Noormannen door deze als versterkte plaats werd gebruikt. Het droeg de naam van „Moricam”, die o.a. voorkomt in een cartularium van de abdij van Ourscamp.

(130) M.G.S., 7, blz. 470.

(131) M.G.S., 7, blz. 485.

(132) M.G.S., 5, blz. 154.

(133) M.G.S., 4, blz. 19.

- (134) M.G.S., 9, blz. 320.
- (135) M.G.S., 6, blz. 358.
- (136) ANNALES ALTAHENSES MAIORES, M.G.S., 20, blz. 804.
- (137) JOHANNIS LONGI CHRONICA S. BERTINI, M.G.S., 25, blz. 781.
- (138) DE SARS, o.c. blz. 30.
Le portail du midi.... Sézille nous apprend qu'on y voyait les statues de Pépin le Bref, un aigle à ses pieds, sa femme Berthe-au-Grand-Pied, et Charlemagne, foulant „une figure monstrueuse, qui peut signifier le rebelle Saxon ou l'impie Sarrazin."
- (139) DE SARS, o.c., blz. 86.
- (140) LE VASSEUR, Annales de Noyon, II, blz. 626.
- (141) M.G.S., 15, blz. 1230.
Ripheas habitant urbes Thilen Nimagumque,
Extremas regni fines, ubi bella moventur
Semper, et hostili crudescit sanguine terra.
- (142) SIGEBERTI CHRONICA. M.G.S., 6, blz. 310.
- (453) tandem sub uno die agente vento ad portum Galliae, qui Tiela dicitur, et inde Coloniam impulsae sunt.
- (143) Straks zullen wij een geheel ander Colonia tegenkomen, zodat de vraag nog groter is, of in deze tekst het Nederlandse Tiel is bedoeld.
- (144) SLOET, o.c. nr 63.
- (145) HUYDECOPER, B. Rijkmoniek van Melis Stoke, vs. 352, 353 en 524.
Dats van Suuthardes haghe voert
Tote Voertrappen ende Winnem.
Tusschen den Rijn en Zuudharf haghe.
- (146) OORKONDENBOEK VAN HOLLAND EN ZEELAND, I, nr 47.
- (147) LACOMBLET, Urkundenbuch, I, nr 132.
Zie ook: SLOET, o.c. nr 121.
- (148) VAN SPAEN, Inleiding enz. III, blz. 353.
- (149) QUIX, Geschichte von Aachen, I, blz. 44.
- (150) SLOET, o.c. nr 121.
- (151) SLOET, o.c. nr 108.
- (152) ANNALISTA SAXO.
- (153) Thorneburch moet vermoedelijk als Terwaan worden opgevat, dat in het Vlaams Therenburch (1279) wordt genoemd. Is deze indentificatie juist, dan is het Thiele van de kontekst zeker niet het Nederlandse Tiel.
- (154) ANNALES COLONIENSES, M.G.S., 1, blz 99.
- (155) ALPERTUS METTENSIS, R.H.F., 10, blz. 138.
Anno 1009. Pyratae ex diversis insulis Oceani cum magna multitudine navium emersi, per flumen Meriwido magna celeritate vecti, usque ad portum Tyle pervenerunt. Populi vero, qui circa littora Wal fluminis habitant, comperto tantae multitudinis adventu....
- (156) SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S., 6, blz. 354.

(157) LACOMBLET, Urkundenburch, I, nr 194.
1059. Koning Hendrik IV bevestigt de abdij van Deutz in het bezit van een rente uit de curtis Tiela: „ex curte, que vocatur Tiela, provenientes....”

(158) SLOET, o.c. nr 205.

(159) WAUTERS, A., o.c., I. blz. 532.
1075. Verklaring van Lidfrid over de relieken van St. Pharaïlde: „Noviomagensis ecclesiae presidente Ratbodo pontifice....”

(160) EPISTOLAE URBANI II PAPAE., R.H.F., 14, blz. 733.
Anno 1098. Ad Manassem archiepiscopum. Quamvis clericorum Noviomensium....
Fratrem autem Baldricum, quem ad nos misistis, Noviomensem electum....

(161) R.H.F., 13, blz. 268.

(162) JAFFE, Monumenta Corbeiensia, blz. 457.

BERNHARDI, W. Konrad III. I. blz. 448.

(163) M.G.S., 24, blz. 38.

(164) M.G.S., 17, blz. 779.

(165) FONTES RERUM AUSTRACIACARUM, I, 5, blz. 30.

(166) De steen met het Latijnse opschrift, dat in vertaling is gegeven, bevindt zich in het Gemeente-museum van Nijmegen.

(167) OTTONIS FRISINGENSIS GESTA IMPERATORIS, M.G.S. 20, blz. 490.

(168) GOTIFREDI VITERBIENSIS PANTHEON, M.G.S. 22, blz. 159.
Jam Noviomagum Francorum clima canamus
Quod Julius primus coluit, nunc Vespasianus
Innovat et Titus filius, ampla manus.

Hanc Gaius Julius prius edificasse refertur
Omnia que vidit subdita fecit ibi.
Karolus ornavit; quam cesar ibi reparavit;
Attila vastavit, Fredericus ea renovavit.

(169) LEFRANC, A., o.c., blz. 186.

(170) LEFRANC, A., o.c., blz. 189.

(171) EX GUIBERTI ABBATIS DE NOVIGENTO, R.H.F., 12, blz. 250.
„apud Noviomagensem urbem”.

(172) EX ORDERICI VITALIS MONACHI UTICENSIS, R.H.F., 12, blz. 725.
(Anno 1119).... de Novio et Insula, de Tornaco et Atrebat....

(173) BULLETIN EN NIEUWS-BULLETIN KON. NED. OUDHEIDK. BOND, 1958, Nieuwsbulletin, blz. 86. Nijmegen, Valkhof, St. Nicolaaskapel.
„De restauratie bood gelegenheid tot een onderzoek, waarbij is komen vast te staan, dat deze voorheen „Karolingisch” genoemde kapel geen aanspraak kan maken op deze aanduiding, daar zij eerst tegen het einde van de 11e eeuw gebouwd kan zijn. Uit tevoorschijn gekomen balkgaten is voorts gebleken, dat zij oorspronkelijk geen gewelven had doch houten overdekkingen. Pas tegen het einde van de 14e eeuw.... werden de houten overdekkingen van beide verdiepingen van de omgang vervangen door bakstenen graatgewelven.... Tegen het einde van de 14e eeuw werd tevens het middengedeelte in baksteen verhoogd tot verdedigingstoren. De representatieve bovenverdieping was, zeker na de Gotische verbouwingen, via een soort luchtbrug rechtstreeks van het paleis (N.B. van Frederik Barbarossa I, toevoeging van A.D.) uit toegankelijk; sporen van de hierbij behorende doorgang zijn teruggevonden aan de noordoostelijke zijde.”

AGT, J. J. F. W. VAN. Boekbespreking van: Jong, J. A. B. M. de, Nijmegen, Monumenten uit een rijk verleden. In: Bulletin Ned. Oudheidk. Bond, 1960, blz. 230: „Het is spijtig, maar de schrijver wekt de indruk, niet voldoende op de hoogte te zijn geweest met de publicaties, die hierover in de laatste tien jaar verschenen zijn naar aanleiding van kunsthistorische onderzoeken bij recente restauraties. Zo kon bij de laatste restauratie van de veelhoekige kapel op het Valkhof (de St. Nicolaaskapel).... een uitvoerig onderzoek worden ingesteld naar de bouwgeschiedenis. Daarbij is komen vast te staan, dat deze kapel in geen geval ouder kan zijn dan de 11e eeuw.... Desondanks krijgt de goegemeente hier wederom het bekende verouderde verhaal te lezen omtrent een Karolingische kapel.

Wanneer in een populaire uitgave toch al moeilijk uitroeibare misvattingen voorkomen, die hun weg blijken te vinden tot in de dagbladders, dan behoren deze gesignaleerd te worden”.

(174) In een boekrecensie (Numaga 1963, blz. 30) fulmineert J. Br(inkhoff?) tegen een schrijver, die de juistheid van de naam der Karolingische kapel in twijfel trekt, omdat het bedehuis eerst in de 10e eeuw of 11e eeuw is gebouwd. Br. gaat verder: „want het karakter van de bouw blijft Karolingisch ongeacht de datering.”

Ondanks de positieve uitspraken van Monumentenzorg schijnen de Nijmegenaren maar moeilijk afscheid te kunnen nemen van de naam der zogenaamde Karolingische kapel. Tegen alle bewijzen in, blijven zij haar Karolingisch noemen, kennelijk uit de overweging, dat zij ál te veel prijsgeven, indien zij dit predikaat laten vallen. De geschiedenis van Nijmegen is trouwens vol van analoge voorbeelden, waar de magistraat en de bevolking hardnekkig vast zijn blijven houden (dikwijls tot hun schade!) aan vermeende glorie en rechten, die door een nieuwe ontwikkeling volkomen waren achterhaald. Voor wie iets van de geschiedenis van Nijmegen weet, is de bijna fanatieke vasthoudendheid aan de Karolingische traditie slechts de rechte doortrekking van een anachronistische geestesgesteldheid, die reeds eeuwen in Nijmegen leeft. Het „Karolingische karakter” (wat is dat precies?) van de kapel zit slechts in de mythen, rond het bedehuis geweven, en kan door geen enkel technisch of kunsthistorisch gegeven gesteund worden. Als een te verwaarlozen detail wuift Br. de juiste datering van het bouwwerk weg; deze vraag is toch wel de enige maatstaf om uit te maken, of de kapel al dan niet Karolingisch is. De bewering van Br. is een duidelijk symptoom van de in Nijmegen in bepaalde kringen bestaande tendens, aan het Karolingisch paleis te blijven vasthouden tegen alle negatieve aanwijzingen in. Het gezag van Monumentenzorg wordt zonder méér verworpen; want dit raakt aan de glorie van Nijmegen! Om de Karolingische traditie te handhaven, moeten betere argumenten ter tafel komen dan deze bij een historicus onbegrijpelijke argumentatie van Br.

Overigens mag het voor zeker worden gehouden, dat de Nijmeegse kapel haar zogenaamde Karolingische kenmerken gekregen heeft dank zij tendentieuze verbouwingen en uitbreidingen, die tot doel hadden haar een pendant te doen lijken van de Karolingische kapel van Aken. Deze tendens kan namelijk in Nijmegen wel heel duidelijk aangewezen worden in de verbouwing van het stadhuis, dat tegen het midden van de 16e eeuw een vrij nauwkeurige kopie van de gevel van het Akense stadhuis kreeg, ofschoon de structuur van het Nijmeegse stadhuis en vooral diens inwendige indeling al heel moeilijk bij deze gevel paste. Vanaf het midden der 16e eeuw streeft Nijmegen naar de gelijkberechtiging met Aken, de ware Karolingische residentie. De „retrospectie” van Nijmegen is niet van vandaag of gisteren!

Het blijft een open vraag, of bij de nabootsing te Nijmegen van de paltskapel van Aken wel de opvatting op de achtergrond heeft gestaan, dat Nijmegen een residentie van Karel de Grote was geweest. Die kapel van Aken immers zien wij vele maken gekopieerd, uiteraard in een verkleining, o.a. bij de St. Walburgis-kerk van Groningen en op meerdere plaatsen in Vlaanderen. Bij de bouw van de Nijmeegse kerk (einde 11e eeuw) kan in geen geval aan Karel

de Grote zijn gedacht, want toen bestond de mystificatie nog niet en had Nijmegen nog geen paleis, waaraan zij vastgeknoopt kon worden. Misschien heeft de St. Nicolaas-kapel in de 14e eeuw verbouwingen ondergaan, waarbij pas dan naar een grotere gelijkenis met de kapel van Aken is gestreefd.

(175) WAELE, PROF. Dr. J. J. DE, Karel de Grote en zijn Waalstad. In: De Gelderlander, 7 april 1962.

„Maar in elk geval is de benaming Karolingische kapel volkomen onjuist.... Waar angstvallig werd gezocht naar een bewijs dat de oude stelling van de Karolingische palts op het Valkhof enige schijn van geloofwaardigheid zou verkrijgen, was het getuigenis van de grond volkomen negatief. Had die palts er eenmaal gestaan, dan zou bij de zogenaamde „herbouw” door Barbarossa toch nooit een uit- of afgraving hebben plaats gevonden, die geen enkel vast of los spoor of getuigenis achterliet en aldus kon na weken van intens werk het besluit niet anders geformuleerd worden dan: *op het Valkhof heeft nooit een palatium van Karel de Grote gestaan*”.

WAELE, PROF. Dr. J. F. DE, Salve Carole! In: De Gelderlander, 16 juli 1962. „Carolus, de schrijver dezer regelen is blij, dat men de eeuwenoude leugen van de zogenaamde „Karolingische palts”, „Karolingische kapel” niet bestendig heeft door op het Valkhof uw ruitersbeeld te plaatsen. Wetenschappelijk onderzoek heeft nu wel uitgemaakt, dat ge daar nooit of te nimmer geresideerd hebt en dat een keizerlijke nakomeling, Frederik Barbarossa, niet de „her-bouwer”.... maar de „bouwer” van de burcht is geweest. Maar gij hebt bij ons geresideerd, daaraan kan niet de minste twijfel bestaan en de enige plaats die daarvoor in aanmerking komt — ook al kan dit niet zwart op wit bewezen worden — is onze „akropolis”, de indrukwekkende Stevenshoogte, die in Nederland (haar) parallel niet vindt en aan het Franse Lâon en het Duitse Limburg aan de Lahn, zij het in bescheidener vorm, de gedachte oproept”.

(176) Essentieel in deze zin, dat zowel het Valkhof als de zogenaamde Karolingische kapel altijd, en tot voor kort door iedereen, als de plaats van het paleis van Karel de Grote zijn beschouwd.

(177) Men mag zich in gemoede afvragen, hoe Prof. de Waele dit serieus kan bedoelen. Laat men dergelijke ongefundeerde veronderstellingen op historisch en archeologisch terrein onweersproken, dan is het hek van de dam, want voor elke onhoudbare hypothese kan „ergens” een bewijs in de bodem zitten! Logisch is, dat er eerst een bodemvondst moet zijn; pas dan is de tijd gekomen, om deze, aan de hand van de historische gegevens en hetgeen zij zelf aan zekerheid naar voren brengt, te interpreteren. De theorie van Prof. de Waele kan als een klassiek voorbeeld van „petitio principii” beschouwd worden. Hij stelt voorop, dat het Karolingisch paleis nog ergens in de Nijmeegse bodem „moet” zitten. Is het oneerbiedig, de professor te vragen het te voorschijn te halen? Zou er ooit in Nijmegen maar iets gevonden worden, dat naar het Frankische of Karolingische zweemt, dan ligt het nu al voor de hand, dat dit als het gezochte paleis van Karel de Grote gedetermineerd zal worden. Tegen dit „Middeleeuwse” peil van geschiedenisbeoefening is mijn studie gericht; want soortgelijke lukrake opvattingen en beweringen hebben tot de mystificaties geleid, die nu slechts met veel moeite opgehelderd kunnen worden.

(178) Het is méér dan merkwaardig, dat Nijmegen ernstig aan een standbeeld van Karel de Grote is gaan denken, en dit inderdaad heeft opgericht, nadat de Karolingische traditie van de stad in twijfel was getrokken. Dit getuigt niet bepaald van een wetenschappelijke voorzichtigheid. Wel is het een uiting van de specifiek Nijmeegse aard, achter de feiten aan te komen. Het standbeeld is duidelijk als een antwoord op de gerezen twijfel bedoeld; het wil de Karolingische traditie bevestigen met een monumentaal uitroepteken! Het beeld zegt echter niets, wan als historisch argument schiet het tekort. Te betreuren is slechts, dat de spectaculaire en kostbare geste aan een fictie is verspild, en dat alles wordt gedaan, om deze fictie bij de goegemeente in het leven te houden.

e. De rivier Vahalís.

Het derde element uit de tekst van Einhard is de mededeling, dat de Karolingische residentie Noviomagus bij de rivier de Vahalís ligt. Gaan wij deze rivier in de bronnen na, dan blijkt nergens en door niets, dat de oorspronkelijke schrijvers de Nederlandse Waal hebben bedoeld.

De naam van de Vahalís komt, waarschijnlijk voor het eerst in de geschreven bronnen, bij Caesar voor (1). Ook bij verbindt de rivier zeer nauw met het Eiland van de Bataven. Het is hierom al uitgesloten, dat Caesar de Nederlandse Waal bedoeld zou kunnen hebben, wijl het hoogst problematisch is of Caesar het midden van Nederland ooit heeft bezocht of gezien. Volgens de Franse historici althans, die diens „De Bello Gallico” nauwkeurig hebben bestudeerd, zijn de veldtochten van Caesar in Frankrijk te situeren. Dezelfde klassieke naam, met kleine varianten als Vachalis, Vacalis en Vaccalis geschreven, vindt men in de Middeleeuwse bronnen terug, al treft men daar ook andere schrijfwijzen aan. Door de kontekst, waarin bijvoorbeeld de Bataven of de residentie Noviomagus zijn genoemd, staat het vast, dat steeds dezelfde rivier is bedoeld.

Een dichter (2) legt een verband tussen de Sambre en de Vahalís „De „geknípte” of „afgesneden” Sambre”, zegt hij, „drinkt de Vahalís”. Wat de dichterlijke beeldspraak precies betekent, is, ook uit de kontekst, niet duidelijk. Er wordt echter tussen de twee rivieren een zodanig verband gelegd, dat het als een geografische nevenschikking moet worden opgevat. Tussen de Sambre en de Nederlandse Waal kan zelfs geen dichter enige relatie zien.

De codex van Lorsch (3) spreekt op het jaar 814 over een eiland, gelegen tussen de rivier de Wal en Gannita. Deze bron wordt op de Nederlandse Betuwe toegepast, omdat zowel de Batua, als Gannita (Gendt) en de Wal zeer duidelijk op Nederland wezen. Inmiddels hebben wij kunnen vaststellen, dat de naam van de Batua niet op Nederland slaat, zeker niet in deze vroege periode, zodat moet worden aangenomen, dat de Wal uit deze tekst niet de Nederlandse Waal kan zijn geweest.

Op het jaar 830 verhaalt een kroniek (4), dat de keizer naar het kasteel van Noviomagus kwam, dat gelegen is aan de rivier, die de Valum wordt genoemd. De vorm Valum, die veelvuldig voorkomt, is identiek met Vahalís. Diezelfde naam staat in een bericht uit het jaar 837, hetwelk vermeldt, dat de keizer met heel zijn leger naar de burcht van Noviomagus kwam, gelegen aan de Valum (5). De berichten wijzen op veldtochten van de keizer tegen de Noormannen. In het volgende hoofdstuk wordt aangetoond, dat in de 9e en het begin van de 10e eeuw geen invallen der Noormannen in Nederland hebben plaats gevonden, en alle tochten van de Noormannen, waarin Noviomagus, Dorestadum en Trajectum voorkomen, in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden.

In afwachting daarvan mag, wegens de reeds bewezen raakpunten, geconcludeerd worden, dat de rivier de Valum niet in Nederland gelegen kan hebben.

Enige teksten over de Noormannen bevatten nauwkeuriger geografische aanduidingen van de rivier. Een kroniek bericht op het jaar 850 (6): „Toen dit in de streken van Brittannia (Bretagne (7) geschied was, voer een vloot met Denen, onder aanvoering van Roerik en Godfried, naar het rijk van Lotharius. Kort nadien moesten zij (de Noormannen) onverrichter zake van de rivier de **Walum** terugtrekken; toen vielen zij de streek van Vlaanderen aan, die zij in verschillende rooftochten ontvolkten”. Op hetzelfde jaar bericht een andere kroniek (8): ... Roerik, de neef van Heriold,... nam een leger van Noormannen met zich mee, en met een hoeveelheid schepen vernielde hij Fresia, het Eiland van de Bataven en andere naburige plaatsen aan de Rhenus en de Vahalis. Toen (keizer) Lodewijk hem niet bedwingen kon, nam hij hem als vazal aan, en gaf hem Dorestadum en andere graafschappen...”

Sigebert van Gembloers (9) verhaalt op het jaar 881, „dat de Noormannen en de Denen Francia en Lotharingen doorkruisten, en vooral de gebieden der Morini, Menapiërs en Brachbatensers, het gehele gebied rond de Schelde, te vuur en te zwaard verwoestten. **Vandaar** gingen zij de Wal op, en staken de gehele Batua en het paleis van Neomagus in brand”. In de landschappen noemt de kroniek de plaatsen: Amiens, Atrecht, Corbie, Kamerijk, Terwaan, St. Valéry-sur-Somme en St. Riquier. Een andere kroniek heeft vrijwel woordelijk hetzelfde bericht, maar noemt de rivier Vaël. Daarom is het „vandaar” in de tekst van groot belang. De Noormannen gingen van het gebied van de Schelde naar de Valum of Vaël; uit de kontekst blijkt duidelijk, dat zij zich in het zuidelijk stroomgebied van de Schelde bevonden. Dààr waren zij in de onmiddellijke nabijheid van Noyon en de Batua, zodat uit het „vandaar” de toepassing van de tekst op Noord-Frankrijk juist en logisch volgt, terwijl het in de gangbare lokalisering in Nederland onredelijk is. In een bericht van **Regino** (10), op hetzelfde jaar gesteld, heet de rivier **Wal**.

* * *

Een nieuwe schrijfwijze van de naam der rivier duikt op in een kroniek (11), die hetzelfde feit uit het jaar 881 verhaalt: „In die tijd vielen de Noormannen per schip over de rivier de Guala het rijk van Lodewijk binnen en staken het paleis van Noviomagus in brand; vervolgens vernielden zij Keulen en Aken met hun gehele provincies”. In de gangbare opvattingen wijst de tekst sterk op Nijmegen; de Noormannen, zo wordt het voorgesteld, trokken over de Waal naar Nijmegen, en zijn daarna over de Rijn naar Keulen en Aken gegaan. Het is niet onmogelijk, dat de schrijver, wiens geschrift uit een vrije late tijd dateert, (of diens kopiist), hier Noviomagus werkelijk als Nijmegen heeft bedoeld. Merkwaardig is in elk geval, dat de oudere teksten over de tocht van de Noormannen

uit het jaar 881 in het geheel niet over Keulen en Aken spreken, en evenmin aanwijzingen bevatten, dat de Noormannen in dit jaar tot in Duitsland zijn doorgedrongen. Dit wijst er sterk op, dat de latere tekst beïnvloed is door de lokalisatie van de gebeurtenis te Nijmegen.

In het noord-westen van Frankrijk ligt de plaats Coulogne, die in de Middeleeuwen als *Colonia* bekend is (12). Het is meer dan waarschijnlijk, dat meerdere teksten, waarin *Colonia* voorkomt, ten onrechte met Keulen in verband zijn gebracht, terwijl het Franse *Colonia* over het hoofd werd gezien. Sigebert van Gemblours (beter nog: zijn kopiist) heeft teksten voor zich gehad, waarin *Noviomagus*, de *Rhenus* en *Colonia* voorkomen. Inplaats van deze op Noord-Frankrijk te begrijpen, waar alle geografische details voor het grijpen liggen, werden zij op de Nederlandse Rijn en op Keulen toegepast. De toevoeging van Aken rondde de interpretatie weer af met een nieuw detail, dat op eigen gezag werd bijgevoegd.

Door de nieuwe vorm van de *Vahalis*, in deze tekst als *Guala* geschreven, biedt hij ons desondanks een goede mogelijkheid, de juiste rivier in Frankrijk aan te wijzen, die de klassieken en de Middeleeuwen met *Vahalis*, *Wal*, *Valum*, *Guala* of *Gual* bedoeld hebben. Afgezien van de vraag, of de oorspronkelijke schrijver van deze tekst al dan niet Nijmegen bedoelde, is het woord *Guala* van belang. *Gu* staat volledig gelijk met *W*. *Guilhelmus* is precies hetzelfde als *Wilhelmus*. Daarom ook is *Guala* hetzelfde als *Wala*. Langs en door de stad Noyon, en dicht bij de plaats, waar ik het paleis van Karel de Grote meen te moeten lokaliseren, stroomt het riviertje de *Gouelle*. Het etymologisch verband tussen *Vahalis* en *Gouelle* blijkt voor niet-etymologen niet direct; tussen *Guala* en *Gouelle* ligt het voor iedereen aan de oppervlakte. Men ziet terstond, dat dit hetzelfde woord is, al heeft het éne een Germaanse, het andere een Romaanse klank. *Vahalis* betekent: kleine rivier, klein water. Het woord is samengesteld uit: *Ach* = *aqua* = water; met het verkleinende achtervoegsel: *alis*. De bronnen tonen aan, dat *Guala* beslist identiek met *Vahalis* moet worden geacht; zo mag ook met redelijke zekerheid worden aangenomen, dat de naam van de Nederlandse rivier de *Geul*, welk woord zeer dicht bij *Guala* of *Gouelle* staat, van *Vahalis* is afgeleid. Opvallend is, dat de bewoners van *Vermandois Gouelle* uitspreken als „*Gwel*”.

Met de naam van *Vahalis* of diens afleidingen zijn over het algemeen kleine rivieren aangeduid. Daarom past de naam toponimisch slecht bij de Nederlandse *Waal*, een grote en brede arm van de Rijn, die in de Romeinse en de Middeleeuwse perioden waarschijnlijk nóg groter en breder is geweest, want toen was hij nog niet aan banden gelegd door bedijkingen. Deze grote rivierarm hebben de Romeinen zeker niet met de naam van „kleine rivier” aangeduid.

Verondersteld moet worden, dat de Nederlandse *Waal* vóór circa de 11e eeuw geen eigenaam heeft gehad; uit de geschreven bronnen komt die naam althans niet naar voren. Dit kan nader bevestigd worden uit een register van de abdij van Prüm (13), waarin goederen worden

genoemd, die zonder enige twijfel in Gelderland gelegen moeten hebben. Het register vormt een merkwaardige dubbelbron. De eerste tekst is geschreven in 893; die tekst is in het jaar 1222 aangevuld en verduidelijkt. Opvallend is, dat de eerste tekst (vóór de Nijmeegse mystificatie geschreven!) geen gewag maakt van de residentie van Nijmegen, terwijl de tweede dit wél doet. Men mag de noodzaak of de wenselijkheid, om dit wel te doen, als de goederen van Prüm inderdaad dicht bij een Karolingische residentie lagen, in 893 veel hoger stellen dan in de 13e eeuw. Ten aanzien van Nijmegen bevat de tekst van Prüm dus een zeer sterke staving van de bewering, dat Nijmegen ten tijde van de eerste tekst geen paleis had. Ook noemt de eerste tekst geen rivier; de tweede gebruikt het woord Vayl. Men mag zich met enig recht afvragen, waarom de eerste schrijver van Prüm de rivier niet noemt; een geografische aanduiding, waar de verafgelegen goederen van Prüm lagen, was toch zeker niet overbodig. Zou het niet kunnen zijn, dat de Waal Rijn werd genoemd en dat zij nog geen eigen-naam had?

* * *

De vraag, hoe de Nederlandse Waal aan haar naam gekomen is, kan niet met volstrekte zekerheid worden beantwoord. Oppervlakkig zou gesteld kunnen worden, dat de Waal door en tengevolge van de Nijmeegse mystificatie haar naam ontving. Doch dit is een te gemakkelijke oplossing voor een kwestie, die zeker ingewikkelder geweest zal zijn. Bovendien is deze oplossing niet juist, omdat uit de bronnen aangetoond kan worden, dat de rivier de naam van Wal, Walum en mogelijk zelfs Gual al droeg, vóórdat iemand in Nederland de Karolingische residentie Noviomagus in Nijmegen had gedacht. Ook bij Batua blijkt, dat de Nederlandse Betuwe haar naam aanwijsbaar al droeg, vóórdat de historische interpretaties enig oorzakelijk verband hadden gelegd tussen het Eiland van de Bataven en de naam van de Betuwe. De Waal kan haar naam al gehad hebben, vóór zij met de klassieke Vahalis, met de Bataven of met de residentie Noviomagus in relatie is gebracht. Er zijn te weinig teksten voorhanden, speciaal voor de Nederlandse Waal, om de beide rivieren, de Gouelle en de Waal, nauwkeuriger in de bronnen te volgen en zo de gehele naamgeving op te helderen.

Mag het nog als merkwaardigheid gezien worden, dat de naam van Waal, Wael of Wal ontelbare malen in het noorden van Frankrijk voorkomt? Daar heeft de naam op riviertjes of stilstaande wateren betrekking (14). De toponiem Wal, alleen of in samenstelling met andere woorden, blijkt zeer verbreid te zijn. Met het lokaliseren van geografische details, in de teksten met de Vahalis, Walum of Valum verbonden, moet derhalve de uiterste voorzichtigheid betracht worden. Er blijkt immers, dat „Waal” een zeer brede verspreiding heeft gehad, vele malen in Noord-Frankrijk, welgeteld éénmaal in Nederland, zodat de naam beslist niet exclusief voor de Nederlandse Waal beschouwd mag worden.

Niet onmogelijk is, het moet integendeel voor zeer waarschijnlijk worden gehouden, dat de Nederlandse Waal een naam gedragen heeft, die in klank dicht bij Valum of Walum heeft gelegen, en dat deze naam door de historische interpretaties, die zich in Nederland tussen de 10e en de 12e eeuw ontwikkelden en vlug tot zekerheden zijn verheven, naar een bepaalde klankontwikkeling gedrongen is.

De naam van de rivier kan in Nederland zonder enig verband met andere zaken zijn ontstaan, en geheel of vrijwel gelijklopend met de échte Valum of Walum zijn uitgevallen. In de beide landstreken, die ons bezighouden, komen veel dezelfde toponiemen voor; wij hebben al vele doublures gezien, en zullen er nog zóveel tegenkomen, dat het ons misschien gaat duizelen. Dit verschijnsel volledig op te helderen, zal wel onmogelijk zijn; in veel gevallen kan het slechts als een feit worden aanvaard.

* * *

In het begin van de 11e eeuw staat de naam van Wal voor de Nederlandse Waal vast. Dit blijkt uit een tekst van **Alpertus Mettensis** (15), welke tekst zonder de minste twijfel op de Waal toegepast dient te worden (16).

Ongeveer terzelfder tijd noemen de **Gesta van Kamerijk** (17) de Waal „Wal”. Bovendien is deze tekst voor Nederland van méér belang, daar hij een goed beeld geeft van hetgeen men zich in deze tijd van Nederland moet voorstellen. De tekst is moeilijk te verenigen met de gangbare historische interpretaties over het vroeg-Middeleeuwse Nederland. In ander verband kom ik nog op deze tekst terug.

Otto van Frisingen (18) noemt in een gebeurtenis van 1151 de Waal „Gual”. Zeker is, dat de schrijver de Waal bedoelt. Er is niet de minste reden, de vroeger genoemde Guala naast deze tekst te leggen, en te veronderstellen, dat ook in die tekst, waar ik Gouelle interpreteer, de Waal bedoeld is. Door de verschillende schrijfwijzen wordt, evenmin als dit bij Noviomagus het geval was, een zodanig onderscheid gelegd, dat verschillende vormen van hetzelfde woord verschillende rivieren aanduiden. In 1266 doen Hendrik I, bisschop van Utrecht, en anderen uitspraak in de geschillen tussen de graven van Gelre en Kleef (19). De Waal verschijnt er in de tweede naamval als „Walis”, zodat de eerste naamval Walis of Wales, en in slecht Latijn Wal kan zijn geweest. Dit steunt de veronderstelling, dat de naam van de Nederlandse rivier oorspronkelijk misschien anders dan Wal, Walum of Valum heeft geluid. De afwijking behoeft niet groot te zijn geweest; in de latere interpretaties werd zij vanzelf rechtgetrokken in overeenstemming met de vormen van de authentieke Walum.

* * *

In de bronnen is de Vahalis, met de Bataven en met de Karolingische residentie Noviomagus in één verband genoemd, ten nauwste aan de Renus gekoppeld. Deze rivier wordt straks afzonderlijk besproken, zodat het probleem van de Vahalis bij de Renus nog wordt verdiept.

In afwachting daarvan kunnen wij reeds deze conclusie trekken: De tekst van Einhard, waarin hij mededeelt, dat de Karolingische residentie bij de rivier de Vahalís ligt, welke rivier als Vahalís, Valum en Guala in de bronnen voorkomt, wijst niet op de Nederlandse Waal, doch op de Franse Gouelle. Het Noviomagus uit de tekst van Einhard kan derhalve Nijmegen niet zijn, maar het was Noyon.

* * *

Aan de gehele tekst van Einhard hebben wij drie afzonderlijke onderzoeken gewijd. Telkenmale is vastgesteld kunnen worden, dat de drie elementen uit zijn tekst met Noyon in verband moeten worden gebracht. Hierdoor is meer dan voldoende bewezen, dat de Karolingische traditie van de „Keizer Karel-stad” op een mythe berust, een oude dwaling, die in haar hoofdzaak en haar gevolgen de historici al enige eeuwen lang heeft misleid. Tragisch genoeg is zij ook een jonge dwaling, omdat zij nog onlangs door Post en Stolte „en andere deskundigen, die zich in de onderhavige materie gespecialiseerd hebben” om met v.B. in „Numaga” te spreken (20), als onaantastbare historische waarheid is voorgesteld, na een systematisch negeren van de gegevens, die Noyon als de plaats van de residentie aanduiden. De bronnen, die ik gebruikte, moeten hen bekend zijn geweest; desondanks hebben zij alle bewijzen ten gunste van Noyon verzwegen. Zijn bepaalde teksten hun niet bekend geweest, dan hebben zij de kwestie niet voldoende bestudeerd en moet in hoge mate betwijfeld worden, dat zij zich inderdaad in de onderhavige materie gespecialiseerd hebben.

AANTEKENINGEN :

- (1) CAESAR, De Bello Gallico, IV, 10.
„De Maas ontspringt in het Vogezengebergte, dat in het gebied van de Lingonen ligt. Zij ontvangt een gedeelte van het water uit de Rijn; dat deel heet de *Vacalus* (Vahalís) en het bakent het *Eiland van de Bataven* af. Deze rivier stroomt op ongeveer 80 mijl van de zee in de Rijn”.
In het hoofdstuk over de rivieren wordt dieper ingegaan op het probleem, hoe de aanduiding van Renuis (Rijn) verstaan moet worden.
- (2) APOLLINARI SIDONIO DE GALLIS, R.H.F. 1, blz. 812.
„Detonsus Vachalim bibat Sicamber”.
- (3) CODEX LAURISHAMENSIS, SLOET, o.c. nr 27.
„814.... et portionem de illa vinna in Salahom, ubi *Hisla* confluit in mare; et ipsam insulam.... quae sita est inter fluvium *Wal* et *Gannita*....”
De *Hisla* is niet de IJssel, doch de Lijzel in Noord-Frankrijk, in de bronnen als *Isla* bekend. In deel II wordt hier dieper op ingegaan.
- (4) OPUS THEGANI, R.H.F. 6, blz. 81.
- (5) VITA HLUDOWICI IMPERATORIS, M.G.S. 2, blz. 604.
(Anno 837) „....cum omni exercitu venit Noviomagum castrum, quod situm est super fluvium *Valum*”.
Een reeds geciteerde tekst (blz. 82) deelt ons mede, dat *Novio* aan de *Valum* ligt. Een Romaanstalige kroniekschrijver bedoelt met de Romaanse vorm *Novio* zonder de minste twijfel Noyon.
- (6) FRAGMENTUM CHRONICI FONTANELLENSIS, R.H.F. 7, blz. 42.

(7) Uit de kontekst blijkt duidelijk, dat Bretagne en niet Engeland bedoeld is. Zie bovendien het volgend hoofdstuk, noot 18.

(8) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 445.

(9) SIGEBERTI GEMBLACENSIS CHRONICON, M.G.S. 4, blz. 343.
EX VITA S. RUMOLDI, R.H.F. 9, blz. 150.

(10) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 592.

(11) GOTEFRIDI VITERBIENSIS PANTHEON, M.G.S. 22, blz. 230.
„per flumen Guala”.

(12) Coulogne, canton van Calais. Colonia sancti Vulmari 10e eeuw. Colonia 1112. Couloigne 1276. Coloigne 1296. Coln 1344. Collam 1556.

(13) BEYER, Urkundenbuch enz. I. blz. 190. SLOET, o.c. nr 66.

(14) De Wael, een water te Menen.

De Wael, een waterpoel te Rousselare.

De Wael, een water te Syssele.

Wale, een waterpoel, later land te Keyem.

Wale, een water te Pollincove.

Wacle, een waterpoel te Vlissegheem.

Le Val, gemeente in het canton Acquin, Wal 1125, Wallis 1240, Wal 1296, Waal 1299, Wast 1725.

(15) ALPERTUS METTENSIS, R.H.F. 10, blz. 138.

„(Anno 1009). De zeeroovers (Noormannen) kwamen vanaf verschillende eilanden van de Oceaan met een groot getal schepen; zij voeren met grote snelheid de Meriwidio (Merwede) af, en bereikten de haven van Tyle (Tiel). Het volk echter, dat op de oevers van de rivier de Wal (Waal) woonde....

Het volgend jaar kwamen de zeeroovers weer met negentig lange schepen over de rivier de Laica (Lek)”.

N.B. Alpertus schreef in het begin van de 11e eeuw.

(16) Alpertus schreef inderdaad Wal, en niet Vahalis, zoals Prof. Hugenholtz, kennelijk uit het hoofd citerend, mededeelde (N.R.C. 9 augustus 1958). Het slordig en vals citaat heeft mijn ontstemming opgewekt, omdat het betoog van Hugenholtz erop gebouwd was, dat Alpertus het woord Vahalis had gebruikt. Zoals hij de zaak stelde (nota bene met een vals citaat) was het een afdoend en krakend argument. Vreemd vind ik het, dat Hugenholtz (Tijdschr. voor Gesch. 1960, blz. 284) een andere reden van mijn ontstemming opdist. Daar gaf hij een geheel andere draai aan de zaak. Het is van belang, dit duidelijk te stellen, niet omdat ik het feit op zich zo gewichtig vind, doch omdat er érgens een grens ligt van wat nog als betamelijk beschouwd kan worden.

(17) GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII, M.G.S. 7, blz. 471.

„Er was een plaats, door bossen en moerassen onbewoonbaar, welke van de inwoners de naam van Mereweda ontvangen had, namelijk daar waar de Maas en de rivier de Wal, die uit de Rijn vloeit, weer samenstromen. Vroeger woonde daar niemand dan een enkele jager of visser, en was dit gebied aan de bisschoppen van Trier en van Keulen en aan enige abten als vis- en jachtterrein voorbehouden”.

(18) OTTO FRISINGENSIS GESTA FRIDERICI, M.G.S. 20, blz. 388.
„a Rheno per Gual fluvium”.

(19) SLOET, o.c. nr 896.

1266. Hendrik I, bisschop van Utrecht, en anderen doen uitspraak in de geschillen tussen de graven van Gelre en Kleef: „Quod oppidani Novimagenses descendendo et ascendendo per alveum Reni et Walis ad theolonia....”

(20) NUMAGA, 1961, blz. 150.

„Wij blijven dan ook wachten op een zakelijke reactie van de heer Delahaye op de vroegere uiteenzettingen van prof. Post, dr. Stolte en ook van andere deskundigen, die zich in de onderhavige materie gespecialiseerd hebben”.

3 DORESTADUM EN ZIJN RAAKPUNTEN :

a. Dorestadum.

Het oude Dorestadum, meermalen in de bronnen genoemd, wordt door de traditionele historische wetenschap te Wijk-bij-Duurstede gelokaliseerd. Blijkens diverse teksten lag het in de nabijheid van het Karolingische Noviomagus, al wordt de juiste afstand nergens medegedeeld. Nu werd aangetoond, dat Noviomagus niet Nijmegen is doch Noyon, en Dorestadum derhalve Wijk-bij-Duurstede niet kan zijn, dient onderzocht te worden, welke bewijzen voor de Nederlandse zienswijze overblijven.

De gangbare opvatting is niet altijd onbestreden geweest. Huydecoper was het in zijn commentaar op de rijmkroniek van Melis Stoke in het geheel niet eens met de Nederlandse mening, die hij zonder meer een dwaling noemt (1). Zijn afwijkende mening, waarover men merkwaardigerwijs in de moderne litteratuur niets aantreft, staafe hij voldoende, doch bij het zoeken naar de juiste plaats van Dorestadum ging hij jammer genoeg de verkeerde kant op; hij veronderstelde de plaats aan de mond van de Elbe in de omgeving van Hamburg (2). Straks zullen wij deze lokalisatie, al was zij onjuist, beter begrijpen. De veronderstelling was zó fantastisch en misplaatst, dat zijn eerst uitgesproken twijfel, die overigens gefundeerd was, weinig weerklank vond. Uit zijn stellingen blijkt, dat bepaalde tradities in de Nederlandse geschiedschrijving niet zó algemeen zijn aanvaard als de moderne litteratuur wil doen geloven (3).

De bladzijden, die Huydecoper aan Dorestadum wijdt, tonen duidelijk aan, dat het probleem van Dorestadum in Nederland een negatieve kant heeft, namelijk dat Dorestadum moeilijk in Nederland geïnterpreteerd kan worden, en een positieve kant, het aanwijzen van de juiste plaats. Ook in de uiteenzetting, die hieronder volgt, kan wellicht de negatieve kant sterker worden geacht dan de positieve. Indien echter voldoende kan worden aangetoond, dat Dorestadum Wijk-bij-Duurstede **niet** kan zijn geweest, heeft de Nederlandse traditie niet meer de betekenis van een onverplaatsbaar raakpunt van de tradities van Nijmegen en Utrecht.

In de oude teksten heeft Dorestadum met andere landschappen en steden zoveel raakpunten, voornamelijk met de Batua, met Frisia, met Walacria, met de Renus en met de gebieden, die door de Noormannen bezocht zijn, dat al deze gegevens het beste tezamen behandeld kunnen worden. Voor het goede verloop van het betoog kunnen zij niet altijd in één strikt chronologische volgorde gehouden worden, daar een tekst, die over verschillende plaatsen bericht, niet bij elk onderwerp afzonderlijk behandeld kan worden (wat tot vervelende herhalingen zou leiden), doch op één plaats, bij het onderwerp, waar hij het beste tot zijn recht komt. Dorestadum en Trajectum zijn in de bronnen zeer nauw met elkander verbonden; de volgende hoofdstukken en deel II bevatten dus over en weer gegevens, die de lezer zelf gemakkelijk kan combineren.

In de berichten over de Noormannen komen verschillende raakpunten samen. Aan deze berichten moet veel aandacht worden gewijd, al spreekt het vanzelf, dat ik mij beperk tot de geografische details ervan, en het niet de opzet is, een nieuwe geschiedenis van de Noormannen te schrijven. Bij voorkeur worden de altijd als Nederlands beschouwde raakpunten uit de geschiedenissen der Noormannen behandeld, want de kwestie is immers, of deze terecht in Nederland zijn gesitueerd.

* * *

Alvorens met het eigenlijke onderzoek naar de plaats van Dorestadum te beginnen, moeten eerst enige algemene gronden worden aangevoerd, waarom de Nederlandse interpretatie, zelfs buiten enig verband om met Noviomagus, in twijfel moet worden getrokken.

Straks zullen wij enkele teksten ontmoeten, waarin Dorestadum een „emporium”, een zeehaven wordt genoemd; de stad wordt zelfs als een zeer beroemde zeehaven beschreven. Uit andere teksten valt af te leiden (ofschoon de bronnen het niet met zoveel woorden zeggen), dat Dorestadum tussen de zee en Trajectum lag. Een zeehaven is Wijk-bij-Duurstede niet, en ook in de 9e en 10e eeuw, uit welke tijd wij de meeste teksten hebben, zeker niet geweest. Het ligt bovendien aan de verkeerde kant van Utrecht. Wilden alle details in Nederland kloppen, dan moest Wijk-bij-Duurstede tussen de kust en Utrecht liggen, bovendien zó dicht bij de kust, dat het met een behoorlijke verbinding te water als een zeehaven beschouwd kon worden.

In een codex van de abdij van Lorsch, te Wenen bewaard, komt een merkwaardig opschrift voor (4): „Iste codex est Teudberti, episcopi de Dorostad” (Deze codex is van Theudbertus, bisschop van Dorostad). Dit kan beslist niet Wijk-bij-Duurstede zijn geweest, daar deze plaats nimmer een bisschopszetel heeft gehad. Het opschrift wordt in een zuivere gissing als volgt verklaard, dat Theudbertus een coadjutor of wijbisschop van Utrecht was, die in Wijk-bij-Duurstede zetelde; doch deze veronderstelling is in kerkrechtelijke zin zo absurd, dat zij niet eens weerlegd behoeft te worden. De plaatsing van een bisschopszetel te Wijk-bij-Duurstede, al dan niet als onafhankelijke zetel of als residentie van een wijbisschop van Utrecht, wordt door geen enkel ander historisch gegeven bevestigd. Van Theudbertus is verder niets bekend, zodat het zelfs niet mogelijk is, hem chronologisch in of bij het bisdom Trajectum te plaatsen.

Het Vita Gregorii (5), de bisschop van Trajectum, noemt Aluberthus als coadjutor van Gregorius. De codex van Theudbertus is niet in al te beste materiële staat, zodat het zeer moeilijk is geweest, het opschrift te ontcijferen. Onmogelijk is niet, dat de codex van de coadjutor Aluberthus was.

Van Dorestadum evenals van Trajectum zijn, o.a. te Domburg, Merovingische munten gevonden, die aan de ene zijde de naam van de plaats dragen: „Dorestado fit” (gemaakt), „Traiecto fit”; aan de andere

zijde een schip (6). Daar er nimmer een muntatelier te Utrecht was (7), heeft men verondersteld, dat de Trajectum-munten uit Maastricht afkomstig zijn. In Wijk-bij-Duurstede is een muntatelier nog minder aannemelijk dan in Utrecht. De munten zijn van gelijke makelij, afbeelding en tijdsorde als die van Quentovicus (Etaples), zodat hun plaats van herkomst daar moet worden gezocht. Volgens Le Blanc (8) duidt het schip aan, dat de stad een belangrijke zeehaven was. De munten van Dorestadum rangschikt Le Blanc dan ook onder de munten van zuidelijke plaatsen.

In het Vita S. Anskarii (9) wordt een mirakel beschreven, waarbij een vrouw, van een ziekte genezen, de opdracht krijgt: „... ga naar Dorestadum. Daar zijn veel kerken, priesters en clericici; daar is een menigte van hulpbehoevenden...”. Het aantal der kerken wordt er niet genoemd. Eén kroniek maakt er 55 van (10); latere schrijvers ronden dit af op 60 (11). Bij gebrek aan exacte gegevens valt over de getallen niet te discussiëren, al mag vooropgesteld worden, dat zij schromelijk overdreven zijn. Zelfs als wij ons bepalen tot het sobere eerste bericht, dat tevens het oudste is, en het aantal der kerken in het midden laten, kan Dorestadum Wijk-bij-Duurstede niet zijn, waar de opgravingen afdoende hebben aangetoond, dat er naast enig Romeins verder geen archeologische relikten van vóór de 13e eeuw voorkomen.

Door de hiërarchie van de kerk van Rome kan een kerk geen zelfstandig bestaan leiden; zij is altijd van een bisschop, van een geestelijke of wereldlijke instelling of van een andere kerk afhankelijk. Een direct gevolg hiervan is, dat de gegevens over de kerken en de bisdommen, zo zij al ter plaatse verloren mochten zijn gegaan, elders sporen moeten hebben nagelaten. Er is geen enkel gegeven bekend, volgens hetwelk Wijk-bij-Duurstede in de 9e en 10e eeuw een kerk zou hebben gehad, laat staan, dat de plaats er meerdere had.

De eerste berichten over Dorestadum verhalen feiten vanaf het einde van de 7e eeuw. De gangbare opvattingen over het bestaan van Wijk-bij-Duurstede als Dorestadum worden vanaf die tijd tot aan de 13e eeuw niet gedekt door een historisch gegeven, dat geografisch in Nederland moet worden gelokaliseerd. Evenmin bestaat er enig archeologisch gegeven. Met andere woorden: Wijk-bij-Duurstede bestond vóór de 10e eeuw niet. Het kan dus Dorestadum niet zijn, dat blijkens meerdere teksten tussen de 7e en de 10e eeuw een beroemde (en dus grote) plaats was. Bij de behandeling van Trajectum komen gegevens ter sprake, die het bestaan van Wijk-bij-Duurstede vóór de 10e eeuw ten stelligste tegenspreken.

Van bijzonder belang is, dat het woord Dorestadum slechts in de oudste kronieken voorkomt; dan lange tijd niet meer gebruikt is; en in het begin van de 15e eeuw plots weer verschijnt als het Nederlandse Wijk-bij-Duurstede. Vanaf circa de 10e eeuw tot aan de 15e eeuw is de plaatsnaam niet meer gebruikt; dit staat absoluut vast. In Nederland heeft de naam Dorestadum gedurende vijf eeuwen in de schatkamer der geschiedenis gerust, voordat hij herboren werd als Wijk-bij-Duurstede.

Alleen al om dit feit is er alle reden tot de vraag, of wel de juiste determinatie is toegepast, toen de reeds vijf eeuwen geleden losgeslipte draad van het oude Dorestadum weer werd opgevat. Wij zullen dit nagaan, door evenals bij Noviomagus alle vermeldingen van Dorestadum aan een kritisch onderzoek te onderwerpen.

* * *

De eerste vermeldingen van Dorestadum komen voor in verband met de oorlog van Pepijn tegen Radboud, de koning der Friezen (12). Pepijn belegerde Radboud in de burcht van Dorestadum. In deze berichten zijn geen rechtstreekse aanwijzingen te vinden voor de juiste plaats van de stad. De dislokatie van Fresia (Friesland!) kan in ander verband doeltreffender behandeld worden.

In het **Vita Bonifatii** (13) wordt verhaald, dat de apostel uit Engeland vertrok naar zijn missiegebied: „... hij kwam aan op een plaats, die van ouds tot heden door de Angelen en de Saksers Lundenwich (Londen) wordt genoemd. Na een korte tijd stak hij, nadat hij een schip gehuurd had, met een gunstige wind (de zee) over en kwam aan te Dorstat, waar hij enige tijd verbleef...”. Nadat Bonifatius in Dorstat aangekomen was, ging hij naar Trech (14). De tekst zegt niet uitdrukkelijk, dat Dorestadum op de kust ligt, doch dit mag er wel met een redelijke zekerheid uit worden afgeleid. De verhaalde volgorde der plaatsen klopt in Nederland wel allerminst. In Nederland zou Bonifatius, op weg naar Wijk-Bij-Duurstede, eerst Utrecht zijn gepasseerd (hij ging immers per schip naar Dorstat!), om er daarna weer terug te keren.

In het jaar 779 gaf Karel de Grote tolvrijheid aan de abdij van St. Germain des Prés (15). Van belang zijn de volgende passages uit de oorkonde: „... Hrobertus, de abt, wenst handel te drijven (in was), om er kaarsen van te maken, en voor andere benodigdheden (van het klooster), zowel aan de overzijde van de Loire als aan deze zijde, of in Bourgondië, of in de Provence, in Francia en in Austria”. Daarom verleent de koning aan de abdij tolvrijheid: „... in alle havens en in alle steden, zowel in Rouen als in Wicus (Quentovicus is Etaples), in Amiens, in Trajectum en in Dorstadae, in alle havens, te S. Maxantia (St. Maixent?), en overal elders, en in het land van Parijs, van Amiens, Bourgondië, in de gouw Trigasino (Troyes), in het land van Sens, in alle steden...”. Was hier sprake van een handel in strikt mercantiele zin, dan zou men zich een handelsgebied van een grote uitgestrektheid kunnen denken. Daar het echter ging om was voor de kaarsen en verdere levensbehoeften voor de abdij, heeft de handel van de abdij een zeer lokale betekenis gehad. Dorestadum en Trajectum moeten in een niet te verre omgeving van Rouen, Amiens, Parijs, Troyes, S. Maixent en Sens gelokaliseerd worden.

In de jaren 828 en 831 geeft keizer Lodewijk twee oorkonden uit, waarin hij aan de kerk van Straatsburg tolvrijheid verleent (16): „in alle steden, burchten, overgangen (veren) en havens, behalve te Quentovicus

(Etaples), Dorstadum en Sclusas of Clusio (L'Ecluse of Sluis). Dorestadum moet in de omgeving van deze twee plaatsen gelokaliseerd worden, daar de keizer in de oorkonde van 828 de drie havens samenvat onder de éne noemer: „ad opus nostrum” is ons werk. Wat hiermede precies bedoeld wordt, is niet duidelijk; het kan slaan op de installatie der havens, die als een koninklijk bezit worden beschouwd, of op de administratie, doch waarschijnlijker (omdat het over de heffing van een tol gaat) op de baten uit de heffing van de tol in de genoemde plaatsen. Hoe men het „opus” ook wil verklaren, het is duidelijk, dat in deze nevenschikking met Etaples en L'Ecluse of Sluis de Nederlandse plaats Wijk-bij-Duurstede niet kan zijn bedoeld. De twee plaatsen zijn zeehavens; Wijk-bij-Duurstede past daar niet bij. Moet Sclusas als Sluis worden opgevat, dan mag uit de opsomming der drie plaatsen worden afgeleid, dat Dorestadum op de kust tussen de twee plaatsen moet liggen. De vraag, wat de kerk van Straatsburg in Wijk-bij-Duurstede te zoeken had, behoeft slechts gesteld te worden, om er een afdoend negatief antwoord op te krijgen.

* * *

„In het jaar 820”, verhalen de *Gestes de Louis le Débonnaire* (17), „kwam er aan het hof bericht, dat 13 schepen vol gewapende mannen vertrokken waren uit Normandië, op weg naar Francia, om dit land te plunderen. Toen werd bevolen, dat alle havens van Vlaanderen en Neustrië, dat trouwens ook Normandië wordt genoemd (18), goed zouden worden bewaakt. De havens van Vlaanderen en de ingang van de Seine, waar deze in zee valt, werden toen in staat van verdediging gebracht”.

Vroeg of laat zal het toch gezegd moeten worden, dat de situering van de aanvallen der Noormannen in Nederland, de Nederlandse kust en het binnenland volkomen onjuist is. De berichten over de Noormannen, waarin sprake is van Fresia, Batua, Dorestadum, Walacria, Noviomagus, Renus en Wal, slaan ondanks de schijnbaar ontwijfelbare geografische aanwijzingen in het geheel niet op Nederland. Hier is niet één enkele fout gemaakt, doch werd een complex van samenhangende gegevens systematisch naar Nederland getrokken door middel van verklaringen, die, stuk voor stuk beschouwd, enorm zwak staan, doch die zich gezamenlijk tot heden staande hebben weten te houden. Vóór de 11e eeuw is Nederland niet door de Noormannen bezocht; nog minder is aan te nemen, dat zij er gewoond hebben.

Uit het bovenstaande bericht van het jaar 820 blijkt, dat de expansie van de Noormannen, die reeds lang blijvend in Normandië gevestigd waren, primair gericht was op de streken, die aan hun gebied grensden. De details uit de latere berichten tonen aan, dat hun acties over het algemeen beperkt bleven tot het noorden en het midden van Frankrijk, met enkele uitschieters, die voldoende duidelijk in de bronnen beschreven zijn.

Om aannemelijk en begrijpelijk te maken, hoe het mogelijk is geweest, dat een dergelijke misgreep plaats kon vinden, moet een hoofdregel van

de historische kritiek in herinnering worden gebracht, die helaas al te dikwijls, en in dit speciale geval met catastrofale gevolgen, wordt overtreden. Bij het beoordelen van de berichten over de Noormannen moeten wij ons door deze regel laten leiden; zodoende komen wij tot meer betrouwbare interpretaties.

Wanneer een kroniekschrijver het verhaal geeft van historische feiten, dan heeft hij een bepaalde streek, een bepaald landschap in zijn gedachten, afgezien van de vraag, of hij al dan niet voldoende geografische aanwijzingen geeft van de plaats of de plaatsen, waar zijn verhaal speelt. Elk verhaal is gesitueerd in de tijd en in de plaats. De schrijver is met de plaats of de streek, waar hij zijn verhaal situeert, zó bekend, dat hij dikwijls, om niet te zeggen meestal, te weinig exacte plaatsbepalingen geeft voor de vreemdeling, die de streek niet kent, en zeker te weinig voor het nageslacht, dat eeuwen na hem de feiten moet zien te reconstrueren en te lokaliseren. Een der regels van de historische fundamenteel (19) gebiedt ons, de feiten daar te plaatsen, waar de schrijver lokaal-geografisch met zijn verhaal bezig is. Met andere woorden: is een schrijver met een verhaal bezig, dat blijkens de door hem genoemde plaatsen zich in een bepaalde streek afspeelt, en zouden er door andere genoemde plaatsen aanwijzingen zijn, dat het verhaal abrupt naar een andere streek overspringt, in dit geval naar een ander land, dan is de uiterste voorzichtigheid geboden met het interpreteren naar deze schijn, daar niet zonder meer mag worden aangenomen, dat de schrijver de veronderstelde gedachte-sprong maakt. Dit moet eerst met gegevens, buiten de tekst om waarover het gaat, worden vastgesteld.

De kroniekschrijvers, die de geschiedenissen van de Noormannen behandelen, zijn kennelijk bezig met het verhalen van feiten uit Noord-Frankrijk; wanneer tientallen malen de schijn wordt gewekt, dat zij plotseling naar Nederland overstappen, is het onaanvaardbaar, dat de schrijvers dit telkens zo bedoeld zouden hebben. Gebeurt het een enkele maal, dat een schrijver tegen de logica of tegen de goede compositie van een verhaal zondigt, dan is dit te begrijpen en te verontschuldigen. Doch in de toepassing van de teksten over de Noormannen op Nederland geschiedt dit zó veelvuldig (practisch bij elke tekst), dat het hinderlijk wordt, en de gedachte niet kan uitblijven, dat veel historici slechte lezers van geschiedverhalen zijn.

Uit de kronieken is een groot aantal gegevens, die op Nederland schenen te wijzen, stuk voor stuk naar voren gehaald en uit het verband gerukt, terwijl geen acht meer werd geslagen op de gehele lokaal-geografische situering van het verhaal. Plaatsen wij deze losgerukte fragmenten weer in hun oorspronkelijk verband terug, dan blijken zij volkomen, maar ook exclusief, te passen in de geografie van Frankrijk. De berichten over de Noormannen behoeven slechts in hun kontekst en onderlinge samenhang gebracht te worden, om duidelijk te maken, welke de juiste situering der feiten is. Daar tussendoor kunnen verschillende details, die

in de Nederlandse interpretatie nimmer geklopt hebben, met volstrekte zekerheid juist gelokaliseerd worden.

* * *

„In het jaar 834”, zeggen de **Akten van S. Fredericus** (20), „ging een profetie van de zalige bisschop in vervulling. Want de Noormannen, dat zijn de mannen uit het noorden, verzamelden zich (in een hoeveelheid) als het zand van de zee, staken de zee over en vielen aan op een „villa”, Dorestadt genoemd, omdat zij groot was (21), **die nu Wijk wordt genoemd**, waarin, zoals verhaald wordt, wel 55 kerken stonden, ter ere van God en de Heiligen gebouwd. Deze stad vernielden en verbrandden zij geheel, en met veel buit en vele gevangenen vertrokken zij. Daarna zwierven zij per schip door de gehele streek, brachten de Kerk veel leed en verdrukking toe en vertrokken naar hun land”.

Een merkwaardige tekst, die geschreven is in de 10e eeuw. Of Fredericus bisschop van Utrecht is geweest, laat ik hier buiten beschouwing daar dit in deel II behandeld zal worden. In de tekst schijnt de identiteit van Dorestadum en (het Nederlandse) Wijk bevestigd te worden. Doch de bewerkers van de Monumenta Germanica verwerpen de woorden **die nu Wijk wordt genoemd** als een latere interpolatie (inlassing). Zodoende vormt de tekst met zijn toevoegsel een duidelijk bewijs voor de **invoering** der traditie, dat Dorestadum en Wijk-bij-Duurstede hetzelfde zouden zijn. Laat men het geïncrimineerde tussenvoegsel weg, dan bevat de tekst niet de minste aanwijzing voor Nederland.

Waarom de inlassing precies wordt verworpen, delen de Monumenta niet mede. Misschien hebben de handschriften duidelijk gemaakt, dat de woorden een latere toevoeging zijn; mogelijk hebben andere vergelijkbare teksten de verworpen woorden niet. De bewerkers delen mede, dat de interpolatie uit of na de 11e eeuw dateert. Toch blijft de mogelijkheid groot, dat hier geen sprake is van een interpolatie, doch dat de volle tekst geheel authentiek is. Dorestadum immers kan met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden geïnterpreteerd op de plaats van het latere, nu ook verdwenen Ostrowic. De oorspronkelijke schrijver over St. Fredericus, die beslist in het noorden van Frankrijk woonde, kan de nadere aanduiding van Dorestadum „die nu Wijk wordt genoemd” wel degelijk aldus bedoeld hebben. De plaatsnamen, samengesteld met Vicus of Wicus, worden in de bronnen dikwijls gewoon Wicus genoemd (22).

De berichten van de **Annales Bertiniani** (23) en de **Annales Xantenses** (24) over dezelfde gebeurtenis geven ten aanzien van Dorestadum als nadere bijzonderheden, dat de stad een zeehaven en zeer beroemd was; bovendien legt de eerste kroniek een verband tussen Dorestadum, Trajectum en Frisia.

De **Annales Bertiniani** (25) verhalen de tegenzet van keizer Lotharius op de aanvallen der Noormannen op Dorestadum. De keizer trok met zijn leger naar Châlons-sur-Saône, nam de stad in en brandschatte haar; de

graven (der Noormannen), die daar aanwezig waren, nam hij gevangen. Als reactie op een aanval van de Noormannen op Utrecht en Wijk-bij-Duurstede is een veldtocht met als einddoel Châlons-sur-Saône volkomen onbegrijpelijk.

In het volgend jaar, 835, vallen de Noormannen opnieuw Dorestadum aan (26). De *Annales S. Mariae Ultrajectensis* (27) blijken slecht geïnformeerd te zijn, als zij deze aanval op Dorestad de eerste noemen. Van een plaatselijke bron, geschreven dicht bij de plaats van de verhaalde gebeurtenis, had men graag wat meer details vernomen dan het summiere bericht, dat kennelijk aan Franse kronieken is ontleend.

Uit het jaar 836 beschikken wij over enige berichten (28), die Dorestadum noemen naast Antwerpen, Witla, Frisia, de Maasmond en Walacria. Antwerpen wijst er duidelijk op, dat de gebeurtenissen zuidelijk geplaatst moeten worden. Het is zelfs aan te nemen, dat deze tekst niet de stad Antwerpen bedoelt, doch een zuidelijker gelegen „Aenwerp” (van de zee) op de kust van Vlaanderen. De plaats Witla moet als een verschrijving van Witsant (Wissant) worden opgevat; in deel II wordt er uitvoeriger op ingegaan, omdat deze plaats meerdere raakpunten heeft met de kerk van Trajectum.

„De Noormannen”, zegt het *Chronicon de gestis Normannorum in Francia* (29), „vielen eerst op de kust van Vlaanderen aan, maar werden daar door de bestuurders verdreven. Daarna probeerden zij hetzelfde aan de mond van de Seine... maar, ook hier verdreven, kwamen zij in Fresia”. De kroniek gaat verder: „In het jaar 837 doodden de Noormannen velen op het eiland, dat Walacria wordt genoemd. Toen zij daar enige tijd vertoefd hadden en cijns hadden geëist, kwamen zij naar Dorestadum, waar zij eveneens belastingen afdwongen. Toen keizer Lodewijk dit vernomen had, haastte hij zich naar zijn paleis in Noyon. Toen de Noormannen dit hoorden, trokken zij onverwild terug”.

Deze tekst is er een markant voorbeeld van, hoe nauw de historische gegevens over Noviomagus en Dorestadum geografisch met elkander samenhangen. Nu wij weten, dat Noviomagus Noyon was, en het vertrek van de keizer naar Noyon een direkt antwoord op de aanval was, heeft de Nederlandse verklaring van Dorestadum als Wijk-bij-Duurstede niet de minste schijn van juistheid meer.

Anderen kronieken (30) geven hetzelfde bericht, maar de *Annales Bertiniani* (31) en de *Prudentii Trecensis Annales* (32) voegen erbij, dat Noviomagus dicht bij Dorestadum ligt. Wij weten derhalve al, dat Dorestadum aan de Franse kust lag, op enige afstand van Noyon.

* * *

Uit het jaar 838 is een bericht van belang, niet zozeer voor de lokalisatie van Dorestadum, als wel voor de juiste situering van de Noormannen (33): „... de keizer hield zich te Vernie, te Compiègne

en andere omliggende plaatsen met de jacht onledig... Te Attigny aangekomen, ontmoette hij er (zijn zoon) Karel, die terugkeerde. Daar kwamen ook de gezanten van Hrorich (Roerik, koning van de Noormannen) tot hem, die vroegen om het bezit van de gebieden der Frisiani en der Abrodites". In het hoofdstuk over Noviomagus is afdoende, mede door Franse teksten, aangetoond, dat Roerik de heerser was van het Franse, en niet het Nederlandse kustgebied.

In de jaren 846 en 847 vonden nieuwe aanvallen plaats op Dorestadum en het Insula Batavorum (34). Dorestadum wordt in één adem genoemd met delen van Fresia en met het Eiland der Bataven, waaruit blijkt, dat tussen beide een direct geografisch verband moet hebben bestaan. Inmiddels is het Eiland van de Bataven met meer dan voldoende zekerheid in Noord-Frakrijk gelokaliseerd, zodat Dorestadum dáár moet worden gesitueerd.

Uit de talrijkheid van de aanvallen der Noormannen op Dorestadum en het Insula Batavorum blijkt, dat de stad en de streek gelegen waren in de direkte nabijheid van Normandië, het gebied van de Noormannen. Dat zij over zee kwamen en niet (meestal nooit) over land, wat zou kunnen wijzen op grotere afstanden, bijvoorbeeld naar Nederland, of vanuit het hoge noorden naar Nederland, is goed te begrijpen, daar de Noormannen ook op de Franse kust met hun schepen landden, omdat een verrassende aanval over zee voor hun doel beter was dan een aanval over land, waar hun komst al van ver kon worden doorgeseind. Bovendien hadden de Noormannen de schepen nodig, om via de rivieren dieper het land binnen te kunnen dringen; dat dit hun gewoonte was, delen de bronnen ons meer dan eens mede.

Dorestadum, zo lang en zo dikwijls aangevallen, kregen de Noormannen in 850 blijvend in bezit; in dit jaar stond de keizer het hun af, beter gezegd, berustte hij maar in het verlies ervan (35). Andere benden bleven echter doorgaan het gebied der Menapiërs en Terwaan te bestoken (36). „Roerik”, zeggen de *Annales Fuldenses* (37), begon de zeeroverij weer uit te oefenen, en vernielde de plaatsen van het Rijk van Lotharius, aan de kusten van de noordelijke oceaan gelegen; door de monden van de Renus kwam hij naar Dorestadum, dat hij veroverde en in bezit nam". Onder aanvoering van Godfried vielen andere Noormannen over de Seine het land binnen (38).

In de gangbare interpretaties waren deze teksten, afgezien van de zuiver Franse raakpunten, goed in Nederland te plaatsen. De Noormannen bezaten reeds het Nederlandse kustgebied; in 850 verkregen zij eveneens Wijk-bij-Duurstede. Zij blijken dus, althans volgens de geldende opvattingen, een stevige voet in Nederland te hebben gehad. Een nóg groter probleem roepen de Noormannen in Nederland op met de vraag, wat er in ons land van hun rijk, hun bezittingen, hun dynastie en hun institutie geworden is? Zij zijn in het luchtledige opgegaan.

Door de **noordelijke oceaan**, in de boven geciteerde tekst genoemd, te identificeren met de Noordzee, beging de traditionele geschiedschrijving een voor de hand liggende fout. De klassieke schrijvers vatten de noordelijke oceaan op als de Atlantische Oceaan, terwijl praktisch alle historici hun teksten op de Noordzee begrijpen. Dat dit onjuist is, zal blijken uit de gegevens over de Renus (zie hoofdstuk 4). Voorlopig kan het, min of meer afdoende, worden aangetoond bij vrijwel alle geografen en cartografen tot ver in de 18e eeuw, die een duidelijk onderscheid maken tussen de Atlantische Oceaan, die zij **Noordelijke Oceaan** noemen, en de Noordzee, die ofwel geen naam draagt, ofwel, als de Noordzee voor het eerst in de bronnen en in de cartografie verschijnt, Mare Germanicum heet (39). Met de noordelijke oceaan bedoelt een schrijver uit de 10e en 11e eeuw zeker niet de Noordzee. Ook volgens dit gegeven moet de toepassing van de bovenstaande tekst op Nederland verworpen worden.

In het jaar 851 vielen de Noormannen Fresia en de Bataven aan (40). De kroniek verhaalt, dat zij zelfs tot bij Gent doorstootten, waar zij de abdij van St. Petrus en Paulus verwoestten. Ook kwamen zij te Rouen aan, vanwaar zij naar Beauvais trokken. Friesland en de Betuwe liggen in verband met de andere genoemde plaatsen geheel buiten een redelijke interpretatie.

Een nog duidelijker bericht geven de **Annales Bertiniani** (41) op het jaar 855: „De Noormannen voeren de Loire op, verlieten hun schepen en trachtten te voet de stad Poitiers te bereiken. Maar de Aquitaniërs trokken hen tegemoet en dreven hen op de vlucht; slechts weinig méér dan 300 ontkwamen. Roerik en Godfried, wie het succes niet meer toelachte, hielden zich te Dorestadum staande, en verkregen zelfs het grootste deel van Fresia”. In deze tekst wordt onmiskenbaar op een strategische verhouding gedomd tussen Poitiers en Dorestadum. Was Dorestadum Wijk-bij-Duurstede, dan zaten Roerik en Godfried er nóg verderaf en dus veiliger, maar zou de schrijver twee ver van elkander gelegen plaatsen in een onverklaarbaar verband hebben gebracht.

In het jaar 857 kwamen de Noormannen over de Seine het land binnen (42) en vielen Parijs aan. Een andere troep nam de haven Dorestadum met geweld in, en plunderde in het gehele Eiland van de Bataven (43).

In het volgende jaar, 858, vielen de Noormannen over de Renus het land binnen, ontvolkten de haven, die Dorestad wordt genoemd, en kwamen tot bij de stad Nonmodoca, waarheen de Friezen waren gevlucht (44). Andere kronieken geven vrijwel hetzelfde bericht op de jaren 863 en 868 (45).

Nonmodoca, een andere schrijfwijze voor Nemetacum, moet als Atrecht worden opgevat. Op de Peutinger-kaart en in het Itinerarium Antonio komt de stad als Nemetacum voor (46). De Renus, vooral in deze tekst nog een vraagteken, zal straks geen moeilijkheden meer opleveren. Deze tekst wijst door het detail van Atrecht Dorestadum en de operaties der

Noormannen zó overduidelijk aan Frankrijk toe, dat het onbegrijpelijk is, hoe de traditionele geschiedschrijving over de details heen is kunnen stappen.

Er bestaat nog een andere tekst over de vluchten de Friezen. Met graagte wil ik aantonen, dat het niet de Nederlandse Friezen waren, die vluchtten, al vrees ik, dat ik mij de verontwaardiging van een geheel volk (!) op de hals haal, ondanks de goede bedoeling, een onverdiend odium weg te nemen. De **Annales Fuldenses** berichten in het jaar 880 (47): „De Noormannen plunderden en roofden in Gallia, en onder vele plaatsen, die zij ontvolkten, was ook **Biorzuna**, waar een groot deel van de Friezen woonde; deze plaats staken zij in brand. Vandaar keerden zij terug, sloegen een wal en muren om Noviomagus, en bereidden zich in het koninklijk paleis een winterverblijf. Keizer Lodewijk trok met een sterke macht tegen hen op, doch wegens de strengheid van de winter en de sterkte van de plaats kon hij niets uitrichten, en keerde hij terug”.

Biorzuna, altijd als Birten (Dl.) geïnterpreteerd (omdat Noviomagus nu eenmaal in Nijmegen werd gedacht!), wordt door de etymologen gelijkgesteld met Bierzuni, Bertunensis, Biertanicum en Bituricum. In Frankrijk liggen vier plaatsen, waarvan de toponiemen in de oude bronnen een van deze namen of een variant ervan dragen: Bourges, Beziers, Le Berry en Béthune (48). De eerste drie plaatsen kunnen niet in aanmerking komen om gelijkgesteld te worden met het Biorzuna uit de tekst, omdat zij veel te veraf liggen, zodat Béthune overblijft, dat in de nabijheid van Atrecht ligt, waarheen de Friezen bij een vorige gelegenheid gevlucht waren.

* * *

Een tekst uit het jaar 859 is weer volkomen duidelijk (49): „De Noormannen kwamen opnieuw aan bij het klooster van St. Walarik (St. Valéry-en-Somme) en bij Amiens, de stad der Ambinani, die zij met andere omliggende plaatsen innamen en in brand staken; anderen van hen vielen met gelijke woede het Eiland van de Bataven aan; zij echter, die in het gebied van de Seine gebleven waren, vielen in de nacht Noyon aan”.

De ons reeds bij Noviomagus bekende tekst zegt, dat koning Karel in het jaar 870 van Aken naar Noyon vertrok, waar hij een samenkomst hield met Roerik, de koning van de Noormannen (50).

Op 880-81 plaatst een kroniek (51) het volgende zeer gedetailleerde bericht: „Ondertussen vielen de heidenen Cortraium (Kortrijk) aan, en Francia zonder koning of bestuurders vindend, stootten zij door tot bij Perona Scotorum (Péronne); deze stad staken zij in brand... Door hun overwinningen waren de heidenen nog stoutmoediger geworden, en erop vertrouwend, dat niemand hen kon weerstaan, zijn zij met hun goddeloos en vreesaanjagend leger van Kortrijk vertrokken; zij zwermden uit over meer dan 40 mijlen en verwoestten daar alles. Toen de koning dit met

zekerheid vernomen had... viel hij hen plotseling aan. Men vertelt, dat een zó groot aantal van hen bij de plaats Seulcurte (Seaucourt, dép. Somme) omkwam, als elders in Frankrijk nimmer in een veldslag is gezien. Nu vluchtten zij, die ontkomen waren, en de overigen, die in Kortrijk gebleven waren, door grote vrees bevangen, naar de Batua, en wreed vernielden zij alle plaatsen in de buurt van de Maas" (52).

In het jaar 882 kwamen de Noormannen in de omgeving van de burcht van Lâon, en wat in de buurt van dit kasteel lag, hebben zij ingenomen en in brand gestoken. Zij waren van plan, naar Reims te gaan, vandaar over Soissons en Noyon te trekken en naar het voornoemde kasteel (van Laon) terug te keren (53).

„De Noormannen”, verhaalt een andere kroniek (54), „trokken door Francia en Lotharingen. Te vuur en te zwaard verwoestten zij Amiers, Atrecht, Corbie, Kamerijk, Terwaan, de gebieden der Morini, Menapiërs en Bracbatensers, kortom de gehele streek langs de Schelde, de kloosters van St. Walarik (St. Valéry-en-Somme) en van Ricarius (St. Riquier). Vandaar gingen zij de rivier de Wal op, en verbrandden de gehele Batua en het paleis van Noyon”.

Tegen hen trok keizer Karel op; hij belegerde hen in Haslae (55). Dat dit Elsloo (Lb.) niet is, zal wel duidelijk zijn.

* * *

In meer dan een opzicht boeiend is een tekst uit de kroniek van Regino (56). Op het jaar 885 wordt daar de moord verhaald op Godfried, de koning van de Noormannen. Het gehele verhaal behoeven wij niet op de voet te volgen; wel is het van belang, die passages eruit te lichten, welke geografische bijzonderheden bevatten.

„In het jaar onzes Heren 885, toen Hugo tegen de keizer begon op te staan, stuurde hij in het geheim gezanten naar Godefridus in Fresia... Godefridus liet zich overhalen... en eiste, dat hem **Confluentes**, **Andrenacum** en **Sincicha** gegeven zouden worden wegens de wijn, die in deze streken in overvloed groeit, want het gebied, hem door de vorst geschonken, was ongeschikt voor de wijnstok. ... Hij (de keizer) kwam met enkelen naar Keulen, en nam de bisschop met zich mee naar de **Batua**. Toen Godfried van hun komst hoorde, ging hij hun tegemoet naar een plaats, die **Herispich** heet, waar de **Renus** en de **Wal** zich tot één stroom verenigen en zij, verder van elkander af lopend, de provincie **Batua** met hun stromen omvatten. Godfried stierf en alle Noormannen, die men in de **Batua** aantrof, werden doodgeslagen”.

De wijn, in dit verhaal genoemd, is een belangwekkend detail, dat in dit bijzondere geval, nu wij moeten kiezen tussen Nederland en Frankrijk, een gewichtige geografische aanwijzing vormt. In de gangbare opvatting wordt het verhaal aldus gesitueerd, dat Godfried, aan de Nederlandse kust, zelfs in Friesland zetelend, zijn begerige ogen had laten vallen op

Koblenz (Confluentes) en Andernach (Andrenacum); de keizer ging bij bij Spijk (Herispich) tegemoet, waar Rijn en Waal uit elkaar gaan; in de Betuwe werd Godfried vermoord. Plaatst men Godfried echter waar hij hoort, namelijk aan de Franse kust, waar in Normandië en Artois de gebieden liggen, die de Noormannen van de keizers gekregen hadden, dan passen alle details in Frankrijk prachtig bij elkaar. Aan de Franse kust groeit geen wijnstok; Confluentes is Conflans-St.-Honorine, dat in berichten over de Noormannen meermalen is genoemd en in zijn naam nog steeds een slachtoffer van de Noormannen in herinnering houdt; Andernacum is Andrézy; Sincicha kan Sincény (départ. Aisne) zijn; Herispich is Charisiacus (Quiercy) aan de samenvloeiing van Oise en Gouelle; van de Batua weten wij reeds, dat dit landschap in Noord-Frankrijk ligt. Hier komen de details van het verhaal beter en logischer tot hun recht. Godfried blijkt zelfs een fijnproever te zijn geweest, want hij begeerde niet, zoals men altijd gedacht heeft, een streek met Moezelwijn, doch een deel van de Champagne!

* * *

Bijzonder opvallend is, dat Dorestadum ongeveer gelijk met Godfried de Noorman uit de historische bronnen verdwijnt. Enkele vermeldingen in oorkonden (die in tijdsorde iets later liggen) zullen bij Trajectum ter sprake komen, omdat er een bijzondere reden voor is ze daar te behandelen. Zelfs als wij deze mee laten tellen, moeten we vaststellen, dat het woord Dorestadum na de 10e eeuw niet meer voorkomt.

Zoeken wij in noordelijke en Nederlandse bronnen naar Dorestadum, dan stoten wij op merkwaardige dingen. **Alpertus Mettensis** (57), die vooral aandacht schonk aan de geschiedschrijving uit het midden van Nederland (hij schreef zijn werk in Nederland tussen 1021 en 1023) gebruikt de naam Dorestadum niet en rept met geen woord over de (latere!) historische tradities van Wijk-bij-Duurstede. Deze kroniekschrijver wordt om zijn correctheid over het algemeen zeer hoog aangeslagen; aan zijn zwijgen over Dorestadum moet de gewichtige conclusie verbonden worden, dat de gedetailleerde tradities van Dorestadum in Nederland in zijn tijd (begin 11e eeuw) nog niet bestaan.

Melis Stoke gebruikt de naam Dorestadum of Duurstede geen enkele maal (58). In zijn tijd (einde 13e, begin 14e eeuw) bestond de Nederlandse traditie van Wijk-bij-Duurstede ook nog niet. **Johannes Beka** (59) (einde 14e eeuw) zegt: Wijk, vulgariter genoemd Duursteden.

Hetzelfde valt af te leiden uit de oorkonden. In het jaar 1147 bevestigde paus Eugenius III de abdij van Deutz in het bezit van goederen in Gelderland en te Wijk-bij-Duurstede, dat er „Wic” heet (60).

In het jaar 1165 stemde keizer Frederik erin toe, o.a. dat een dam, bij of in Wijk-bij-Duurstede in de Rijn gelegd, zou blijven bestaan: „... in villa, que appellatur Wyc” (61).

In het jaar 1256 verkocht de abdij van Deutz aan Otto, graaf van Gelre, haar goederen in Gelderland, Rijnwijk en Wijk, dezelfde, die ruim een eeuw geleden in de brief van paus Eugenius waren vermeld. Nog altijd heet Wijk-bij-Duurstede „Wic” (62). In het geschil, ontstaan tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre en in 1261 door de graaf van Kleef geregeld, wordt o.a. bepaald, dat de bisschop de graaf niet meer lastig zal vallen over de goederen, door de laatste eertijds van de abdij van Deutz gekocht (63). Wijk-bij-Duurstede heet nog „Wijck” zonder meer.

In 1300 verhief ridder Ghijsbrecht van Abcoude het dorp „Wije” tot een stad en geeft deze privileges (64). In de eigen archieven van Wijk-bij-Duurstede (de betrouwbaarste bron voor de kennis van de naam ener plaats) komt Duurstede vóór de 15e eeuw niet voor. De Stichtse Leenprotocollen spreken in 1394 nog van „Wijck” (65).

In het jaar 1403 ontving Willem van Abcoude, volgens de Leenboeken van Utrecht, van hertog Reinald van Gelre in leen: „dat huys te Duerstede, die herscap van Wijck enn die porte van Wyck mitten gerichte hoge enn lege” (66).

Duidelijk en afdoende wordt door de oorkonden en de kroniekschrijvers aangetoond, dat „Duerstede” een zeer late toevoeging is geweest bij de oorspronkelijke naam Wic of Wijk. Het hoe en het waarom zijn gemakkelijk te verklaren. Toen verschillende Nederlandse interpretaties, duidelijker gezegd ontleningen aan Noord-Frankrijk, in Nederland waren ingevoerd, mankeerde nog de lokalisatie van Dorestadum, dat blijkens de oude teksten nauw met Trajectum, met de Batua en met Noviomagus verbonden was. Al vroeg was de foutieve verklaring van Vetus Trajectum als Utrecht ontstaan; als tweede volgde de verklaring van Batua als Betuwe; daarna kwam het Karolingische Noviomagus als Nijmegen aan de beurt. De verschillende stadia en de gegeven volgorde zijn duidelijk vast te stellen. Ondertussen hadden de bisschoppen van Utrecht vaste voet gekregen te Wijk-bij-Duurstede, waar zij zelfs een kasteel of buitenverblijf bouwden. Het lag dus wel enigszins voor de hand, dat het aktuele bezit van Wijk met volledig voorbijgaan van de historische kritiek (een toen nog onbekende wetenschap!), in verband werd gebracht met de oude bronnen, die Trajectum en Dorestadum naast elkander noemen. Dit veronderstelde Dorestadum lag aan de Rijn, zodat ook dit detail klopte. Waarschijnlijk is bovendien, dat ook het oorspronkelijke Dorestadum in sommige bronnen Wic of Wicus is genoemd, zodat de interpretatie met nog méér schijn van juistheid als raak kon worden beschouwd. Over andere details, die beslist niet in overeenstemming te brengen zijn met deze lokalisatie, hebben de Middeleeuwse historici zich het hoofd niet gebroken; mogelijk hebben zij de teksten ervan niet eens gekend.

Ook is te begrijpen, waarom deze „hinein”-interpretatie in Nederland zo laat geschiedde. In het geheel der geschiedenis van Nederland nam Dorestadum niet zo'n belangrijke plaats in, dat het om zichzelf, om zijn

eigen betekenis of om gewichtige konsekwenties, voor de Nederlandse geschiedschrijving opgeëist moest worden. Zijn lokalisatie in Nederland is slechts een betrekkelijk ondergeschikte afronding van andere interpretaties geweest. Vandaar dan ook, dat in de drie grote mystificaties: Trajectum, Noviomagus en Dorestadum, de tradities van Wijk-bij-Duurstede verreweg het zwakste staan.

* * *

Met dat alles kennen wij de juiste plaats nog niet van Dorestadum in Frankrijk. Inmiddels weten wij al, dat de stad aan de kust lag, in het noord-westen van Frankrijk, aan de rivier de Renus, op enige afstand van Trajectum, in de buurt van Quentovicus (Etaples), bij Walacria, bij Noyon, bij L'Ecluse of Sluis, bij Atrecht. Ook weten wij, dat de stad een bisschopszetel heeft gehad, althans dat zij de residentie was van een coadjutor van de bisschop van Trajectum, dat zij een beroemde plaats was, en verscheidene kerken bezat. Aan het gegeven, dat zij een zeehaven was, moet veel waarde worden gehecht. Tegen het einde van de 9e eeuw heeft zij haar oude naam Dorestadum verloren, komt die naam althans in de bronnen niet meer voor.

Daar er op de Franse kust momenteel geen plaats aan te wijzen is, die etymologisch een duidelijk verband met Dorestadum houdt, moet het oude Dorestadum een andere naam gekregen hebben ofwel geheel verdwenen zijn. Dorestadum wordt na de aanval van de Noormannen in het jaar 858 niet meer in de kronieken vermeld. (Op enige latere vermeldingen in Utrechtse (!) oorkonden gaan wij straks dieper in). Bij deze aanval schijnt de stad grondig verwoest te zijn, wat de bronnen trouwens ook zeggen. Hierdoor kan voldoende verklaard worden, waarom de naam uit de bronnen verdwijnt, en misschien de stad zelf geheel verdwenen is, of in het gunstigste geval zij onder een nieuwe naam weer op is gekomen.

Met het oude Dorestadum is zowel het een als het ander geschied. Op de plaats, waar de stad met redelijke zekerheid gelokaliseerd moet worden, lag vroeger (de grond is nu door de zee ingenomen!) de plaats **Ostrewic** (67). Vanaf het begin van de 12e eeuw komt deze plaats regelmatig in de geschiedbronnen voor. De graven van Guines bouwden er in de 12e eeuw een versterking, die tot aan het einde van de 15e eeuw blijft voorkomen onder de naam van Ostrewic of varianten van dit woord, die niet de minste twijfel van interpretatie overlaten. Kort bij Ostrewic bestond de plaats Sangatte, op de kust gelegen, doch vroeger ook op een plek, nu door de zee ingenomen (68). Tegen het midden van de 16e eeuw blijkt „het kasteel van Sangatte”, zoals Ostrewic dan heet, volkomen tot een ruïne vervallen te zijn.

Het is niet onmogelijk, dat er toch een etymologisch verband ligt tussen Dorestadum en Ostrewic. Het woord Dorestadum kan gedeeld worden in: **Dore** en **stadum**. Stadum staat geheel gelijk met wic, wicus

of wijk. Dore kan in Ostre zijn overgegaan. (Boven hebben wij in een voetnoot evenwel een andere verklaring van Dore gezien, die met de hier gegeven veronderstelling niet overeenstemt). Dat in het nieuwe woord de D is weggefallen, behoeft geen probleem te vormen. In dezelfde streek ligt de plaats Ostreville, in het begin van de 13e eeuw Dostreville of Dostervilla geschreven, en terzelfdertijd Osterville. Een andere plaats, Ostrel, wordt in de 16e eeuw als Daustrel geschreven. Het is algemeen bekend, dat het Frans de scherpe letters in het begin van toponiem zeer willekeurig gebruikt (69).

Het etymologisch verband tussen Dorestadum en Ostrewic is aanvechtbaar. In het probleem van het oude Dorestadum kan het ook niet de doorslag geven. De lokalisatie van Dorestadum op de Franse kust wordt afgerond door gegevens, die bij de behandeling van het Renus-Rijnprobleem naar voren komen (70).

AANTEKENINGEN :

(1) HUYDECOPER, B. Rijmkroniek van Melis Stoke, I, blz. 192.
„En allen, niemand uitgezonderd, houden het, nu en voorlang, voor Wijk te Duurstede. En deeze dwaling is al zeer oud, gelijk we nader zullen zien”.
Huydecoper noemt Dorestadum in zijn commentaar; het woord komt niet bij Melis Stoke voor.

(2) HUYDECOPER, B. o.c. blz. 197.

(3) Met enig genoegen stel ik bovendien vast, dat ik niet de eerste ben, die aan het traditionele beeld van Nederlands vroegste geschiedenis twijfel. De verontwaardiging, die mijn stellingen opgeroepen hebben, behoeft ik slechts ten dele te dragen. Het is voorgesteld, alsof ik een volslagen nieuwe en ongehoorde twijfel opper aan de gangbare geschiedschrijving. Wie de moeite wil nemen, de historische litteratuur, vooral de oudere, erop na te slaan, zal tot de bevinding komen, dat ik in practisch alle onderdelen, door mij behandeld, voorlopers heb gehad. De Bataven in Nederland, de interpretatie der Peutinger-kaart, de lokalisatie van Dorestadum in Nederland, de zetel van St. Willibrord in Utrecht, zijn vóór mij door historici in twijfel getrokken. Zelfs het bestaan van Karels paleis te Nijmegen heeft niet altijd en voor iedereen de zekerheid gehad, die zo grif wordt aangenomen. Dat ik iets nieuws en ongehoords ter tafel breng, is een duidelijke onjuistheid.

Mijn enige taak is („verdienste” durf ik niet meer schrijven!), een groot aantal reeds vroeger uitgesproken punten van twijfel weer op te nemen en te combineren.

(4) JUNG BIEFENBACH, J. Friezenbekehrung, blz. 83.

(5) VITA GREGORII, M.G.S. 1, blz. 75.
„(Gregorius)straalde samen met zijn koorbisschop en helper Aluberthus, die van Engeland en het volk der Angli gekomen was”.

(6) Afbeeldingen in: HONDERD EEUWEN NEDERLAND, blz. 203.

(7) BOELES, P. C. J. A., Friesland tot de XIe eeuw, blz. 254.

(8) Bibliographie bij : BOELES, P. C. J. A., Friesland tot de XIe eeuw, 1927.

(9) VITA S. ANSKARII, M.G.S. 2, blz. 705.

- (10) ACTA S. FREDERICI, R.H.F. 6, blz. 329.
- (11) *Johannis á Leydis en Van Loon.*
- (12) ANNALES METTENSES, M.G.S. 1, blz. 321. R.H.F. 2, blz. 681.
MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 23, blz. 46.
FREDEGARI SCHOLASTICI CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 452.
- (13) VITA S. BONIFATII, M.G.S. 2, blz. 338.
- (14) VITA S. BONIFACII, R.H.F. 3, blz. 664.
„Bonifatius kwam op een gunstige wind aan te Dorstatkwam hij te Trech....”
- (15) R.H.F. 5, blz. 742.
- (16) CHARTAE LUD. PII IMP., R.H.F. 6, blz. 649.
- (17) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE, R.H.F. 6, blz. 145.
- (18) Dit wordt o.a. bevestigd door:
COSMOGRAPHIA RAVENNATIS ANONYMI, R.H.F. 1, blz. 122.
„Ook Britannia, of het land, dat Nustricus wordt genoemd. Wij spreken hier niet van het eiland Britannia, dat „onder” (in,ver in) de oceaan ligt, doch dit Britannia ligt in Europa.”
- (19) Fundamenteaal noemt men die tak van wetenschap, welke zich bezig houdt met de regels en de grondbeginselen, volgens welke deze wetenschap beoefend moet worden.
- (20) ODBERTI PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 354. R.H.F. 6, blz. 329.
.....en een plaats met de naam Dorestad, die eens groot was, en die nu Wiick genoemd wordt”.
EX ACTIS S. FREDERICI EPISCOPI DE LUDOVICO PIO IMP., R.H.F. 6, blz. 329.
- (21) „Dorestadt genoemd, omdat zij groot is”. De schrijver doelt op „dore”, dat in het Middelnederlands „in hoge mate”, „zeer” betekent. Dorearm = zeer arm; doreblode = zeer blode;; dorediere = groot dier, monster; doredrunken = zeer dronken dorefier; doresimpel; dorewit; dorevol. Dore komt zowel in samenstellingen met zelfstandige als bijvoeglijke naamwoorden voor.
In andere samenstellingen van toponiemen komt Dore voor als: Doreveld, een land te Anseghem: (Volgens de Flou is deze naam afgeleid van dore, een plant, waar men bezems van maakt); en als Dorendic, een plaats te Grande Synthe.
- (22) Als voorbeeld kan dienen: Etaples: Wic 718. Wicus 799. Quantawic 8e eeuw. Contwig 842. Stapulae 9e eeuw. Staplae 1042. Staples 1141.
- (23) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 196. M.G.S. 1, blz. 428.
834.naar Frisia, waarvan een deel werd vernield, en vandaar over Vetus Trajectum naar de haven, die Dorestadus wordt genoemd....”
- (24) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 197.
- (25) ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 226.
(834). „de Noormannen drongen door tot in de zeer beroemde plaats Dorestadus..”
- (26) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 196.
- (27) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 6, blz. 210.
ANNALES TIELENSES, M.G.S. 24, blz. 22.
- (28) ANNALES S. MARIAE ULTRAJECTENSIS, M.G.S. 15, blz. 1300.

(28) HERMANNI CHRONICON, R.H.F. 6, blz. 226.
HISTORIA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 7, blz. 259.
ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 198.

(29) CHRONICON DE NORTMANNORUM GESTIS, R.H.F. 6, blz. 204.

(30) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 6, blz. 210
837. „De Noormannen eisten een brandschatting in het eiland Walachriaen Dorestad verwoestten zij. Nadat zij ook van de Frisonen brandschatting gegrepen hadden, keerden zij terug”.

(30) SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 339. R.H.F. 6, blz. 234.
837. „De Noormannen vielen Gallië met geweld binnen, en vernielden Dorestadum. De stad Antwerpen en de haven van Witlam (ander hs.: Witlant), gelegen aan de mond van de Maas, staken zij in brand; van de Frisonen eisten zij brandschatting”.
VITA HLUDOWICI IMP. M.G.S. 2, blz. 604.
„.....de keizer.... kwam met geheel zijn leger naar de burcht van Noviomagum, die gelegen is aan de rivier de Valum”.
HERIMANNI AUG. CRONICON, M.G.S. 5, blz. 103.
837 „De Noormannen doodden velen in het eiland Walcra.... Ook verwoestten zij Dorestadum en eisten brandschatting van de Fresonen”.

(31) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 198.
CHRONOCON DE NORTMANNORUM GESTIS, R.H.F. 6, blz. 204.
„naar het kasteel van Noviomagus (Noyon), dat dicht bij Dorestadum ligt....”

(32) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 430.
„naar het kasteel van Noviomagus, dat dicht bij Dorestadum ligt....”

(33) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 199.

(34) HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 104.
847. „De Noormannen verbranden Dorestadum voor de tweede maal”.
ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 65.
PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 443.
ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 228.
846. „De Noormannen verwoestten Ostracia en Westracia, en de plaats *Dorestadum* met twee andere plaatsen door het vuur; keizer Lotharius zag dit, toen hij in zijn kasteel van Noviomagus (Noyon) was, en kon nochtans de misdaad niet wreken”.

(35) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 445.
(850). „Roerik, koning van de Noormannenbegon de oorlog.... Lotharius kon hem niet bedwingen, nam hem als vazal aan en gaf hem *Dorestadum* en andere graafschappen”.

ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 228.
(847) „.....verder dan de plaats *Dorestadum* tegen de Rijn aan....”

ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 229.
(850). „Roerik de Noormannam *Dorestadum* in....”.

(36) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 163.
850. „Roerik, van geboorte een Noormanbegon de zeerooverij weer uit te oefenen. Hij verwoestte de plaatsen van het rijk van Lotharius bij de *kusten van de noordelijke oceaen*, en kwam door de monden van de rivier de Rijn naar Dorestadum, dat hij bezette en tot zich nam”.

ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 66. M.G.S. 1, blz. 445.
(850). „.....Roerik, de neef van Heriold, die voorheen ontrouw aan Lotharius geworden was, vernielde met een menigte schepen Fresia en het Eiland van de Bataven, en andere plaatsen in de omgeving van de Rijn en de Vahalis. Toen Lotharius hem niet bedwingen kon, nam hij hem als vazal aan, en schonk hem

Dorestadum en andere graafschappen. Een ander deel (van de Noormannen) roofde in het land van de Menopiërs en te Terwaan en andere streken aan de zee; een ander deel viel het Eiland Britannia en de Angli aan...."

(37) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 163.

ANNALES METTENSES, R. H. F. 7, blz. 187.

(38) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 366.

850. „Roerik,kwam door de monden van de rivier de Rijn naar *Dorestadum*, dat hij innam en bezette.... De Noormannen voeren onder hun leider Godfried de Seine op, en roofden in het rijk van Karel".

(39) WERELDKAART van CORNELIUS DE JUDAEIS, Speculum Orbis Terrae, Antwerpen, 1593.

NIEUWE KAART VAN HET WESTELIJK DEEL DER WERELD, Amsterdam, Is. Tirion, 1734. Hier heet de Atlantische Oceaan: Noorder Oceaan. Deze is verdeeld in Noorder-Oceaan, Wester-Oceaan (tussen Mexico en Africa), en Zuider-Oceaan (tussen Zuid-Amerika en Zuid-Afrika. De Noordzee heeft geen naam.

(40) BALDUINI NINOVENSIIS CHRONICON, M.G.S. 25, blz. 522.

„Anno D. 851. De Noormannen vielen Frisia en de Bataven aan; bij Gent staken zij het klooster van St. Bavo in brand".

MIRACULORUM S. BAVONIS LIBRI, M.G.S. 15, blz. 593.

851. „....kwamen de Noormannen met 52 schepen, en ontvolkten zij Fresia en de Bataven. Zij drongen zelfs door tot aan het klooster van St. Petrus en St. Bavo, dat Gent wordt genoemd, waar zij dit klooster in brand staken. Toen wilden zij naar Reims gaan, en zij bereikten zelfs te voet Bavay".

(41) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 71.

855. „De Noormannen voeren op Loire op; na hun schepen verlaten te hebben, gingen zij te voet verder in de aanval op de stad Poitiers. Maar de Aquitaniërs trokken hen tegemoet en brachten hen zo'n zware slag toe, dat nauwelijks 300 van hen ontkwamen, Roerik en Godfried (koningen van de Noormannen), wie het geluk niet meer toelachte, hielden zich in Dorestad staande, en bezetten zelfs het grootste deel van Frisia".

(42) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 72.

857. „De Noormannen vielen over de Seine het land binnen en verwoestten alles. Parijs vielen zij aan, waar zij de kerk van St. Petrus en St. Genoveva in brand staken, en alle andere kerken...."

ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 166.

ANNALES METTENSES, R.H.F. 7, blz. 189.

(857). „De Noorman Roerik, die in *Dorestad* regeerde, voerde met verlof van zijn heer koning Lotharius een vloot naar de gebieden van de Noormannen, en met verlof van Horik, koning van de Noormannen, bezette hij het deel van (diens) rijk, dat gelegen is tussen de zee en de rivier de Egidora".

Volgens Einhard (M.G.S. 1, blz. 202) lag de rivier Aegidora tussen het gebied der Saksen en der Noormannen, derhalve tussen Normandië of Artois en Morinië. De juiste rivier is niet bekend.

(43) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 72. M.G.S. 1, blz. 451.

857. Andere Noormannen namen de *haven Dorestadum* met geweld in, verwoestten het gehele eiland van de Bataven en de omliggende streken.

(44) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 80.

858. „De Noormannen voeren in de maand januari de Rhenus op naar Colonia, en nadat zij de haven, die *Dorestadum* wordt genoemd, ontvolkt, en de villa Nonmodoca, waarheen de Frisi gevlucht waren, ingenomen hadden, waarbij veel handelslieden van de Frisionen werden gedood en velen gevangen genomen, kwamen zij bij een eiland in de omgeving van het kasteel van Nonsium".

Reeds eerder is opgemerkt, dat Colonia geenszins wijst op Nederland, de Rijn en Keulen, daar vlak bij de plaats, waar ik Dorestad aan de Franse kust lokaliseer, Coulogne ligt, in de Latijnse bronnen als Colonia bekend. Nousium, later als Neuss geïnterpreteerd en door andere kroniekschrijvers duidelijker verschreven, moet anders worden opgevat.

(45) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 80.
CHONICON DE NORTMANNORUM GESTIS, R. H. F. 7, blz. 154.

(46) ITINERARIUM ANTONINI, R.H.F. 1, blz. 107.
A Castello Coloniam usque M. P. (milia passuum) 172 sic :
Minaricium 11. Van Cassel naar Keulen 172 mijl als
Nemetacum 18. volgt :
Cameracum 14. naar Minaricium 11; vandaar naar
Bagacum 18 etc. Atrecht 18; vandaar naar Kamerijk 14;
vandaar naar Bavay 18; enz.

(47) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 394. R.H.F. 8, blz. 40.

(48) S. GREGORII TURENSIS HISTORIA FRANCORUM, R.H.F. 1, blz. 198, 257, 264, 281, 380.

(anno 533) „.....apud Biterris urbem....” „Biturico”.

NOTITIAE VETERES, R.H.F. 2, blz. 3.

Civitas Betterensium = Bézier.

EX STEPHANO BYZANTIO, R. H. F. 1, blz. 114.

„.....urbs Celtica, Baetarra (= Béziers)....”

(49) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 453.

(50) CHRONIQUE DE ST. DENIS, R.H.F. 7, blz. 132.

(51) EX SERMONE IN TUMULATIONE SS. QUINTINI, VICTORICI, CAS-
SIANI, M.G.S. 15, blz. 272. R.H.F. 9, blz. 109.

(52) Bij elke geciteerde tekst zou erop gewezen kunnen (en moeten) worden, dat de kontekst van de verhalen zich radikaal verzet tegen de situering in Nederland van onderdelen van deze verhalen. Deze tekst is hier wel een heel duidelijk voorbeeld van.

(53) EX ANNALIBUS BERTINIANIS, R.H.F. 8, blz. 37.
HINCARI REMENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 515.

(54) SIGEBERTI GEMBLACENSIS CHRONICON, R.H.F. 8, blz. 308.
HISTORIA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 9, blz. 42.
HINCARI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 514.

(55) ANNALES VEDASTINI, M.G.S. 1, blz. 520.
882. „Tegen hen (de Noormannen) trok keizer Karel een ontzaglijk leger samen; hij belegerde hen in Haslae. Godfried (de Noorman) de koning trok echter tegen hem op. De keizer stond hem het rijk der Frisonen af, dat voorheen door de Deen Roerik bezet was, en gaf hem ook Gisla tot vrouw, de dochter van koning Lotharius”.

(56) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 595.

(57) ALPERTUS METTENSIS, M.G.S. 4, blz. 697—723.

(58) HUYDECOPER, B. De rijmkroniek van Melis Stoke.

(59) BEKA, blz. 28.

(60) LACOMBLET, Urkundenbuch enz., I, nr 357.
1147. „.....in Vellepe.... in Rinwichin Wic et Wertinge et Odnige....”

- (61) SLOET, o.c. nr 313.
165 "... in villa, quae appellatur Wyc...."
- (62) SLOET, o.c. nr 780.
1256.in Ethingen, in Velpe, in Rinwic et in Wic...."
- (63) SLOET, o.c. nr 844.
1261. „Item episcopus in bonis, apud Wyck sitis...."
- (64) INVENTARIS DER CHATERS VAN DE STAD WIJK BIJ DUURSTEDEN,
(65) MARIS, J. A. Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen, blz. 454, 462, 392.
1394. „in den gerichte van Wijk”.
1495. „Gegeven op unsen slote tot Duerstede”.
1542. „in den kerspele van Wyck bij Duersteden”.
- (66) BLOK, D. P. en A. C. F. KOCH. De naam Wijk-bij-Duurstede in verband met de ligging der stad. In: Med. van de Ver. van Naamkunde te Leuven, 1964, blz. 49.
„Als we in 1320 Wiic bi Duerstede vinden, wat wordt met dat Duurstede dan aangeduid? Niet de voormalige, weggespoelde romeins-merovingische kern en ook niet de stad zelf, maar enkel en alleen het kasteel, dat in de 13e eeuw ten westen van de stad gebouwd was. Alle middeleeuwse teksten bewijzen, dat men alleen het kasteel Duurstede noemde, doch de stad alleen Wijk....
We nemen aan, dat op het eind van de 13e eeuw deze naam, — b.v. in kringen van de geleerde Utrechtse clerus — als het ware opnieuw uitgevonden is, waarbij men teruggreep op de oudste gegevens, die in de archieven en de oude literatuur te vinden waren”.
Dit citaat geeft, waarschijnlijk niet aldus bedoeld, een zeer juiste probleemstelling inzake de identificatie van het oude Dorestadum. Helaas zijn de schrijvers aan de principiële vraag voorbijgegaan, op welke gronden en met welk recht in het begin van de 14e eeuw de identiteit van Dorestadum en Wijk-bij-Duurstede is aangenomen. Van buitengewoon belang is hun stelling (de teksten wijzen het trouwens onverbiddelijk uit), dat „bij-Duurstede” een 14-eeuwse toevoeging bij de naam Wijk is geweest. Daar komt nog bij, dat de naam alleen gegolden heeft voor het buitenverblijf van de bisschop van Utrecht ter plaatse, zodat het legendarisch karakter van deze naamgeving duidelijk is. Méér is niet nodig, om bij de traditie van Wijk-bij-Duurstede een groot vraagteken te zetten, of zij wel met de historische waarheid overeenstemt.
- (67) Ostrewic 1084. Olsrewic 1120. Ostrowicum juxta Sliviacas oras 1150. Apud Ostrowicum juxta Sliviacas oras, secus Sangaticam firmitaten, plm. 1200. The ruyn Castell of Sandegate 1556.
- (68) COOLEN, o.c. blz. 6.
- (69) Als andere voorbeelden kunnen nog dienen: Estrée, cant. van Houdain; geschreven: Estrees 1096. Strees 1154. Streies 1168. Stratae in Calcheia 13 eeuw. Estréelles, canton van Etaples; geschreven: Strale 1121. Estrailles 1132. Straeles 1117.
- (70) Vanzelfsprekend komt Dorestadum ook nog meermalen in deel II ter sprake, waar andere aanwijzingen volgen, dat de plaats mét de zetel van St. Willibrord, waarmee zij door de teksten nauw verbonden is, in Noord-Frankrijk gesitueerd moet worden. Daar komen tevens andere gegevens ter sprake, die het mogelijk maken de juiste plaats van Dorestadum nader te preciseren tot Wich, een thans niet meer bestaande plaats bij Tournehem, op de oever van het Almere gelegen. Deze gegevens kunnen doeltreffender in deel II behandeld worden.

b. Walacria.

Walacria, dat door de teksten meermalen met Dorestadum in één adem wordt genoemd, en ook in het leven van St. Willibrord een rol heeft gespeeld, wordt algemeen als het eiland Walcheren (Zeeland, Ned.) opgevat. Dat deze identificatie niet juist was, volgt uit de talrijke raakpunten tussen Walacria en andere streken, die bij Dorestadum besproken zijn en ongetwijfeld veel zuidelijker dan Nederland gelokaliseerd moeten worden. Dit kan nader aangetoond worden door Walacria systematisch in de bronnen te volgen.

In 839, zeggen de kronieken, doodden de Noormannen in **Walcras** de Franken (1). De tekst geeft geen verder uitsluitel over de juiste ligging van Walacria, maar afgaande op de conclusie, die ten aanzien van de berichten over de Noormannen getrokken zijn, waardoor is komen vast te staan, dat hun aanvallen niet op Noord-Nederland, doch op Noord-Frankrijk betrekking hebben gehad, moet Walcras zuidelijker dan het Nederlandse Walcheren worden gezocht.

Dat de Franken in het begin van de 9e eeuw in Walcheren gevestigd waren, is op grond van de tekst, die in Walcheren werd gesitueerd, wel altijd aangenomen; van de andere kant bestaat er geen enkel bewijs, dat Walcheren in die tijd bewoond is geweest. Er komen nog gegevens ter sprake, die wijzen op de zeer sterke waarschijnlijkheid, dat het eiland Walcheren tussen de 3e en de 10e eeuw zelfs niet heeft bestaan.

Op het jaar 841 verhalen de **Annales Bertiniani** (2) een aanval der Noormannen op Rouen. Heriold, een vorst van de Noormannen, die onophoudelijk invallen in het rijk had gedaan, kreeg van de keizer als leengoed **Gualacras** en andere naburige plaatsen. Aan de hand van tal van gegevens kan worden vastgesteld, dat Heriold in het westen van Noord-Frankrijk resideerde; dáár moet derhalve het leengoed **Gualacras** worden verondersteld. Het is ondenkbaar, dat er Walcheren kan zijn bedoeld, een voor Heriold verafgelegen eiland, dat met zijn eigen gebied geen enkele geografische of institutionele band kan hebben gehad.

Een kroniek verhaalt, dat Boudewijn, graaf van Vlaanderen, in het jaar 1006 de burcht van Valenciennes op de keizer veroverde (3). Nadat de graaf de stad prijsgegeven had, wilde de keizer hem toch te vriend houden; hij schonk hen Valenciennes, waaraan hij bovendien het land van **Valkara** toevoegde.

Een andere kroniek (4) verhaalt deze schenking aan Vlaanderen uitvoeriger: „In het jaar 1007, toen keizer Henricus zonder succes behaald te hebben van het beleg van Valenciennes terugkeerde, trok hij op tegen Boudewijn, graaf van Vlaanderen, en sloeg hij het beleg om Gent.. hij nam zelfs enige aanvoerders van de Vlamingen gevangen. Hiervan schrok Boudewijn; hij gaf de keizer genoegdoening en verliet Valenciennes, nadat hij gijzelaars achtergelaten en in handen van de keizer de eed van trouw

had afgelegd. Daarna gaf de keizer, door een opstand van de zijnen gedwongen, de stad Valenciennes aan Boudewijn, teneinde deze te bewegen hem tegen de opstandelingen te helpen. Later voegde de keizer daar nog **Walachras** aan toe".

Het ligt voor de hand, dat Walacria en Valenciennes niet zó ver van elkander hebben gelegen als Walcheren en Valenciennes. Bovendien is er geen historisch gegeven bekend met een aanwijzing, dat de graaf van Vlaanderen ooit het eiland Walcheren bezeten heeft. Logisch is, dat de graaf van Vlaanderen, door het bezit van Walacria na te streven, aan het uitbouwen van zijn graafschap bezig was. Door de teksten weten wij tevens, dat Walacria gezocht dient te worden in het oude graafschap Vlaanderen.

Uit het midden van de 11e eeuw is een gegeven bekend, dat niet meer de minste twijfel laat bestaan aan de juiste lokalisatie van Walacria in Noord-Frankrijk. In het jaar 1058 hielden de monniken van Winokbergen (5) een omdracht met de relieken van de H. Lewinna door „de plaatsen en burchten van het aan de zee gelegen Vlaanderen" (6). De processie kwam achtereenvolgens in Alveringhem (7) in het land van Veurne, Leffinge (8) in het land van Brugge, Oudenburch (9), Uitkerke (10), het eiland Walacria, Brugge, Dudzeele (11) en Lissewege (12). De tekst is eigentijds, geschreven door Drogo (13). Aan de authenticiteit ervan kan niet worden getwijfeld. Het is zo helder als glas, dat in deze tekst het Nederlandse Walcheren niet kan zijn bedoeld; het genoemde eiland Walacria lag tussen Uitkerke en Brugge.

De ketter Tanchelm, die in Antwerpen, Walacria en de omliggende eilanden en streken aan de zee zijn dwalingen verbreid had, werd in het jaar 1115 gedood (14). Niets wijst erop, dat in deze tekst Walcheren is bedoeld.

In het jaar 1134 verhaalt een kroniek van een geweldige springvloed, waardoor Walacras, Wales en Brabant werden getroffen (15). Met de stormvloed van 1953 nog in onze herinnering, zijn wij sterk geneigd dit Walacria zonder enige aarzeling als Walcheren op te vatten. Voor deze interpretatie is evenwel niet het minste bewijs; de andere genoemde streken spreken dit zelfs tegen. Het landschap Wales is onbekend; in de bronnen wordt het zo zelden genoemd, dat het niet met zekerheid te lokaliseren is. Een interpretatie op Nederland of de directe omgeving mogen wij uitsluiten, daar hier voor Wales geen enkele identificatiemogelijkheid ligt. Brabant blijkt een zeer rekbaar begrip te zijn, daar het zowel zeer zuidelijk als zeer noordelijk geplaatst kan worden. In een oudere tekst komen de **Bracbatensers** naast de Ambiani (Amiens), de Morini (Pas-de-Calais) en de Menapiërs (Pas-de-Calais) voor, zodat in deze periode eer een zeer zuidelijke lokalisatie van Brabant moet worden aangehouden.

In Noord-Frankrijk en West-Vlaanderen verschilt de waterstaatkundige toestand van de kuststreek niet in het minst van die aan de Nederlandse kust. Ook daar ligt een typisch laagland, dat pas in de omgeving van Dieppe overgaat in een kust van rotsen, die een betere natuurlijke bescherming tegen de zee vormen. Het gegeven van de stormvloed past in de beide Vlaanderens evengoed als aan de Nederlandse kust.

* * *

In vrijwel alle teksten wordt Walacria een eiland genoemd. Dit feit heeft de Nederlandse interpretaties in zó sterke mate bepaald, dat men hierin gerust het kernpunt van de misvatting mag zien. Het woord eiland is al te strikt opgevat, en de gegevens over het eiland Walacria meende men met nadruk op het eiland Walcheren te moeten toepassen, dat bovendien fonetisch zeer dicht bij Walacria staat. Beide namen staan zó dicht bij elkaar, dat zij volkomen identiek zijn.

Nu is het een overbekend feit, dat de klassieke schrijvers en de Middeleeuwers de term eiland niet zo eng opvatten als wij doen in het tegenwoordig spraakgebruik. Een schiereiland noemen zij rustig een eiland; een landstreek, die geheel of bijna geheel door water omgeven is (het doet er niet toe, of dit grote of kleine rivieren zijn) heet bij hen een eiland. Delen van het vasteland, midden in andere landstreken gelegen, worden zonder bezwaar eilanden genoemd, als zij door rivieren min of meer omsloten zijn. Een kustlandschap, aan de ene kant aan de zee gelegen en door rivieren min of meer van het overige land afgescheiden, heet eiland. De term „insula” = eiland, blijkt vroeger een veel bredere betekenis te hebben gehad, die in veel gevallen weergegeven moet worden met: waterland. Het meest klassieke voorbeeld is het Eiland van de Bataven, dat in de gangbare interpretatie als de Betuwe opgevat, door en in vasteland omsloten wordt. In zulk een geval gebruikt de huidige taal het woord eiland met enige reserve. Een ander markant voorbeeld is Rijsel (Lille), dat in de Romeinse periode en lang daarna (zelfs tot heden toe, maar nu in de Franse vorm) Insula = Eiland heet. De term eiland mag voor Walacria derhalve niet in zó strikte zin worden opgevat, dat hij persé tot de interpretatie van Walcheren moet leiden, omdat Walcheren beter dan een andere streek aan ons begrip van eiland beantwoordt.

Toch is waarschijnlijk, dat de term eiland voor Walacria in zeer strikte zin moet worden opgevat. Het landschap van de kust van België en Noord-Frankrijk heeft belangrijke veranderingen ondergaan. Het staat vast, dat er grote en langdurige overstromingen hebben plaats gehad (16).

* * *

In het jaar 1213 neemt Walacria een grote plaats in bij de oorlog tussen de graaf van Vlaanderen en de koning van Engeland. De teksten (17) behoeven wij niet gedetailleerd te volgen. Wel dienen de geografische details naar voren te worden gehaald, die aanwijzen, waar de krijgs-handelingen zijn geschied. In de verschillende teksten worden de volgende

plaatsen genoemd: Dam (bij Brugge), Rijssel, Kortrijk, Brugge, Gent, Ieperen, Doornik, Bailleul, Steenvoorde, Hazebroek, Cassel, Douay, Boulogne, Grevelingen, Wulpen en „Midlebourg”. Blijkens de verhalen lag Walacria in de buurt van deze plaatsen.

De bronnen, die over de oorlog spreken, zijn zeer gedetailleerd. Een ervan zou men zonder bezwaar een dagboek mogen noemen, daar het de gebeurtenissen van dag tot dag volgt en zelfs de schijnbaar onbelangrijkste details vermeldt. Deze bronnen noemen evenwel geen enkel raakpunt uit het gebied tussen Noord-Frankrijk en Zuid-België, waar de strijd kennelijk heeft plaats gehad, en Walcheren, wat toch zeer vreemd is, als de schrijvers inderdaad Walcheren bedoeld hebben, en zij alle details opsommen.

Twee teksten verdienen nadere aandacht. De bijzonder gedetailleerde kroniek (18), die van dag tot dag het verloop van de oorlog weergeeft, vertelt, dat de graaf van Vlaanderen, de graaf van Boulogne en de graaf van Salesbières naar het eiland van **Waucres** (Frans voor Walacria) vluchtten.

Elders verhaalt de kroniekschrijver (18), dat de bondgenoten de nacht doorbrachten te Wulpen. „De volgende dag (wat beter vertaald zou zijn met: **volgende morgen**; doch dit wil ik niet opdringen) kwamen zij aan in **Waucres**. Daar troffen zij de hertog (van Normandië) aan te „Midlebourg”, een goede stad in Waucres, en met hem de graaf van Boulogne en graaf Willem van Holland”. Het moet uitgesloten worden geacht, dat de bondgenoten, na de nacht in Wulpen te hebben doorgebracht, de volgende dag Walcheren hebben kunnen bereiken. Midlebourg (Middelburg?) wijst toch weer zo duidelijk op het Nederlandse Walcheren, dat elke twijfel uitgesloten moet worden! In een ander handschrift van dezelfde kroniek staat inplaats van Midlebourg „**Andelbourg**” (20), doch ik houd Midlebourg voor de juiste schrijfwijze. Laten wij met dit Midlebourg even geduld oefenen.

Andere teksten over de oorlog van 1213 schrijven onomwonden: **Walacria in Zelandia**, en schijnen dus positief het Nederlandse Walcheren aan te duiden. Bij het oplossen van deze moeilijkheid behoeft niet zóver gegaan te worden met te veronderstellen, dat ook de toponiem Zelandia van het kustgebied van Frans- of West-Vlaanderen, waar hij oorspronkelijk thuis hoort, naar het Nederlandse Zeeland is overgesprongen. Van de andere kant behoeft dit niet bij voorbaat te worden uitgesloten, daar het vrijwel zeker is, dat de toponiem Walcheren in Nederland ontstaan is als een rechtstreeks gevolg van de dislokatie. De verklaring van **Zelandia** in de teksten is veel eenvoudiger, al hebben wij de keus tussen twee mogelijkheden.

De teksten, waarin het verband tussen Walacria en Zeeland wordt gelegd, komen voor in handschriften van jongere datum dan de andere

teksten over Walacria. Waarschijnlijk zijn zij geschreven in een tijd, dat de identificatie en Walacria en het Zeeuwse Walcheren reeds was geschied. De schrijvers kunnen op eigen gezag een interpolatie (bijvoeging) hebben ingelast, hier een bepaalde interpretatie, in hun tijd al gangbaar, hebben vastgelegd. Dit is een redelijke en alleszins aanvaardbare verklaring, die ik echter niet als de juiste beschouw.

De andere mogelijkheid is, dat Zelandia, door de uitgevers van het handschrift met een hoofdletter geschreven, door de oorspronkelijke schrijver met een kleine letter is bedoeld. Het feit, of zelfs hij het met een grote of kleine letter schreef, doet niet ter zake. Ik bedoel hiermede dit: de mogelijkheid is zeer groot, dat de schrijver niet op een Zeeland doelde, nog minder op het Nederlandse Zeeland, maar dat hij „zelandia” in algemene zin gebruikte: een land aan de zee gelegen, ofwel, wat in Noord-Frankrijk ook klopt: door de zee omringd. Het woord kan hier in een brede geografische betekenis zijn gebruikt en geenszins in een naamkundige of institutionele zin. Zelandia of Sélande komt trouwens in Vlaanderen als toponiem of streeknaam voor.

* * *

Om de gegevens over Walacria volledig te behandelen, moeten hier ook de teksten over St. Willibrord en Walacria besproken worden, al loopt dit enigszins op het volgende deel vooruit.

Op een zekere tijd, zeggen de schrijvers (21), bezocht St. Willibrord het eiland **Walichrum**, waar hij een afgodsbeeld aantrof, dat door de inwoners bijzonder werd vereerd. Dit beeld werd door de apostel omvergehaald. Bij de heidenen verwekte dit zulk een uitbarsting van woede, dat St. Willibrord werd aangevallen en mishandeld. Zijn bloed, zegt Theofried van Echternach in het begin van de 11e eeuw, is nog te zien aan het altaar der kerk van „Waescapelle”.

Op Walcheren ligt de plaats Westkapelle, die als gevolg van de berichten en de identificatie van Walacria als Walcheren deze concrete St. Willibrord-traditie ontving. De gebeurtenis wordt algemeen in het Nederlandse Westkapelle gelokaliseerd. In de Romeinse periode kende Walcheren de verering van de heidense godin Nehalennia; toen er in Westkapelle bovendien nog een votiefsteen gevonden werd, toegewijd aan Hercules Magusanus (22), stond de heidense afgodendienst op Walcheren onwifelbaar vast. Een en ander werd gecombineerd; over het hoofd werd gezien, dat er een lacune van minstens 3 eeuwen ligt tussen de Romeinse periode en de tijd van St. Willebrord. De vraag, of Walcheren in de tijd van St. Willibrord wel bestaan heeft, kwam niet eens aan de orde. Desondanks oordeelde men, dat het gegeven over St. Willibrord prachtig op Westkapelle van Walcheren sloeg!

De moeilijkheid is evenwel, dat er buiten het Zeeuwse nog twee andere plaatsen Westkapelle zijn, waar de gebeurtenis uit het leven van St. Willibrord evengoed, zelfs nog beter te lokaliseren is. De eerste is

Westkapelle in West-Vlaanderen (B.), op 12 km. ten noorden van Brugge gelegen. In de onmiddellijke omgeving van deze plaats zijn andere dorpen gelegen, die door de apostel gedurende zijn missionering zijn bezocht, o.a. Klemskerke, waarvan de kerk door St. Willibrord gesticht en gewijd heet te zijn, welke traditie nog in de naam van de plaats wordt bewaard; Klemskerke betekent immers: Clemens-kerk. Toch is dit niet het Westkapelle van Walacria.

Om andere raakpunten uit de gegevens over Walacria moet het derde West-Cappel, in Frans-Vlaanderen (F.) gelegen, op ongeveer 16 km, ten zuid-oosten van Duinkerken, als de juiste determinatie van het Waescapelle uit de tekst van Theofried worden beschouwd. In deze landstreek immers kunnen ook de andere gegevens van Walacria met volstrekte zekerheid worden gedetermineerd. De algemene situering en de details van de verhalen over de oorlog van 1213 passen alleen in deze streek. Er liggen drie plaatsen: een Millebrugge, de tweede Grand Millebrugge en de derde Petit Millebrugge genoemd. Een van deze is het Midlebourc of het Mithilburgis uit de geciteerde teksten (23). De interpretatie Middelburg (Ned.) behoeft niet weerlegd te worden om de ene en afdoende reden, dat genoegzaam is aangetoond, dat het landschap Walacria niet Walcheren was. Inmiddels zijn wij niet meer verbaasd over de vele en gedetailleerde doublures in de plaatsnamen; er volgen nog talloze andere.

* * *

De teksten over Walacria bevatten te weinig exacte gegevens, om het landschap in Frans-Vlaanderen nauwkeuriger te kunnen begrenzen. Door de weinige gegevens zijn wij slechts in staat, er de ruwe lijn van te volgen. West-Cappel was mogelijk het centrum ervan; het lag aan de zee; nader gepreciseerd: tussen de Schelde en de „Britse” zee; de Noormannen hebben het een tijdlang in leen gehad; later is het aan Vlaanderen gegeven; waarschijnlijk raakte het kort aan Valenciennes; het lag tussen Uitkerke en Brugge; van Wulpen uit was het in één dagreis te bereiken; het was door rivieren of door de zee omgeven. De opgesomde plaatsen wijzen het iets beter aan, al bieden ook deze niet de mogelijkheid tot een nauwere plaatsbepaling.

Uit de gegevens over Walacria zijn desondanks zoveel details naar voren gekomen, dat de interpretatie Walcheren zonder de minste twijfel verworpen dient te worden.

AANTEKENINGEN:

(1) MARTENE DURAND, *Thesaurus novus*, III, blz. 1454.

(2) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 60.

841. „Ondertussen kwamen de zeeroovers der Noormannen vanaf de Oceaen naar Europa, waar zij Rouen aanvielen, te vuur en te zwaard roofden en de stad vernielden.... en veel omliggende steden aan de rivier de Seine ontvolkten. (Enige regels verder gaat de kroniek voort): Heriold, die met de overige Noormannen zoveel onheil over het vaderland gebracht had, ontving *Gualacra* en andere omliggende plaatsen als een beneficium”.

- (3) CHRONICON SITHIENSE, R.H.F. 10, blz. 299.
1006. „Toen gaf de keizer hem als beneficie Valenciennes, waaraan hij nog het land van Valkara toevoegde“.
- (4) SIGEBERTI GEMBLACENSIS CHRONICON, R.H.F. 10, blz. 218.
CHRONICON FRATRIS ANDREAE, R.H.F. 10, blz. 290.
- (5) Winoksbergen = Bergues, Département Nord.
- (6) TRANSLATIO S. LEWINNAE, M.G.S. 15, blz. 788.
MEYERUS, J. Annales rerum Flandricarum, 1561, blz. 25.
- (7) Alveringhem, gemeente in het arrondissement Veurne.
- (8) Leffingas: Leffinghe, gemeente in het arrondissement Oostende, Latfinga 988. Letfingas 1058.
- (9) Oudenburg, gemeente in het arrondissement Oostende.
- (10) Uitkerke, gemeente in West-Vlaanderen (B.), aan het kanaal Blankenberge-Brugge.
- (11) Dudzele, gemeente in West-Vlaanderen, ten noorden van Brugge.
- (12) Lisseweghe, gemeente in West-Vlaanderen, ten noorden van Brugge.
- (13) Drogo, priester en monnik van Bergues, later bisschop van Terwaan, schreef de miraklen van St. Lewinna tussen 1060 en 1070. De relikken van St. Lewinna zijn in 1058 vanuit Engeland naar Bergues overgebracht.
- (14) EX APPENDICE AD SIGEBERTUM, R.H.F. 13, blz. 266.
- (15) EX APPENDICE AD SIGEBERTUM, R.H.F. 13, blz. 270.
1134.... „een grote beweging kwam er in de zee, die haar oevers overtrad, en zich daarna weer in haar oude bed terugtrok. In de volgende nacht, bij het aanbreken van de dageraad, kwam de zee met volle kracht uit haar begrenzing te voorschijn, en vernielde zij alles, wat in de omgeving lag; dorpen, kastelen en kerken werden zo verwoest, dat drie graafschappen, namelijk *Walacra*, Wales en Brabant met mens en dier vergingen.
- (16) Eén voorbeeld moge volstaan: „de Vulps (Wulpen), quae sita est in maris insula“, = Wulpen, gelegen op een eiland in de zee. Heden ten dage is Wulpen geen eiland meer.
- (17) CHRONICON SITHIENSIS S. BERTINI, R.H.F. 18, blz. 605.
SELECTA EX VARIIS CHRONICIS, R.H.F. 19, blz. 256.
CHRONIQUES DES ROIS DE FRANCE PAR UN ANONYME DE BETHUNE, R.H.F. 24, blz. 765.
- (18) EX HISTORIIS DUCUM NORMANNIAE ET REGUM ANGLIAE, M.G.S. 26, blz. 710. 1213, 3 - 6 juni.
„Li cuens de Flandres et li cuens de Bouloigne et li cuens de Salesbieres, qui en la grant nef le roi d'Angleterre estoit, s'en alerent en l'ille de Waucres sauvement“.
De graaf van Vlaanderen en de graaf van Boulogne en de graaf van Salesbières, die op het grote schip van de koning van Engeland waren, gingen naar het eiland Waucres in veiligheid.
- (19) EX HISTORIIS DUCUM NORMANNIAE ET REGUM ANGLIAE, M.G.S. 26, blz. 710. 1213, 3 - 6 juni.
„Cele nuit jurent en une ville que on apiele Vulpen (Wulpen tussen Veurne en Nieuwpoort). L'endemain arrivèrent en Waucres; si trouverent le conte a Midle-

bourc', une boine ville qui siet en Waucres, et le conte de Bouloigne o lui et le conte Willekin de Hollande".

'Een ander handschrift heeft hier : Andelbourg.

(20) Andelbourg = Oudenburg, gemeente in West-Vlaanderen.

Zou deze naam inderdaad bedoeld zijn, dan wijst de tekst nóg duidelijker op het zuiden van België dan op het Nederlandse Walcheren.

(21) ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 468, 469, 480, 482, 489.

ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI, blz. 50.

MIRACULA SANCTI WILLIBRORDI, M.G.S. 30, blz. 1370.

„Het eiland Valacria, waar zijn bloed vergoten is, werd meerdere malen door mirakelen, door hem (St. W.) bewerkt, gered.... Toen Robert, de zoon van graaf Boudewijn van Vlaanderen een onbarmhartige oorlog voerde tegen de *Mithilburgenses*, ...kwamen de *Walicrenses*, gesterkt door zijn (St. W.) bloed samen in de basiliek, die drie of viermaal door het bloed van de zalige Willibrord geconsacreerd was....'.

HUYDECOOPER, Rijkmkroniek van Melis Stoke, I, vs. 97 vv.

Willebroerde, die eerst bekeerde

Die Vriezen, ende gheloven leerde.

Tote Westcappel dat hi quam,

Daer hi aenbeden vernam

Mercuriuse over enen God.

THEOFRIED VAN ECHTERNACH, ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 468.

„Hij verbleef in een eiland, Walichrum genaamd, dat door de rivier de *Schelde* en een arm van de *Britse zee* wordt omspoeld....". Zelfs deze tekst, schoon hij op het Nederlandse Walcheren scheen te wijzen, past beter in het Zuiden van Vlaanderen.

(22) VRIES, J. De, Altgermanische Religionsgeschichte, blz. 176, 196, 204.

(23) Voor Middelburg zijn in België en Noord-Frankrijk zoveel gelijklopende toponiemen aan te wijzen, dat het zelfs een open vraag is, of mijn lokalisatie juist is.

Milembourg, gemeente in het canton Outreau. Emilebore 1179. Milencbrouc 1398.

Milbourg, gemeente in het canton Ardres. Millebroinc 1247. Milbrouc 1500.

Milbourg, gemeente in het canton Arques.

Middelburg, gemeente in Oost-Vlaanderen.

c. De Batua.

In het hoofdstuk over de woonplaats van de Bataven hebben wij het Eiland der Bataven of de Batua in de bronnen gevolgd tot aan het einde van de 8e eeuw, en telkens kunnen vaststellen, dat door de oorspronkelijke schrijvers niet de Nederlandse Betuwe, doch een landschap in Frankrijk is bedoeld. Uit de gegevens over Dorestadum en Walacria, waarmede de Batua talloze malen in direkt verband wordt genoemd, is geen enkele aanwijzing te putten, dat de Batua als Betuwe moet worden opgevat. Er moet integendeel van de veronderstelling worden uitgegaan, dat de Batua geen ander landschap is geweest dan het oude Eiland van de Bataven, in Noord-Frankrijk gelegen, totdat onomstotelijk is vastgesteld, dat de bronnen een andere streek bedoelen.

Bij het verdere onderzoek naar de ligging van de Batua leveren de gegevens en oorkonden van de abdij van Lorsch, die diverse malen spreken over Gannita in de Batua, prachtige criteria. Dit Gannita is als het dorp Gendt in de Betuwe geïdentificeerd. Laten wij deze historische traditie aan een nader onderzoek onderwerpen, en zien wat er van waar is.

In het jaar 793 of 794 gaven Walther en Richlint goederen in de „Falburmarca” en te Gannita aan de abdij van Lorsch (1). De vermelding van de Batawe (hetzelfde als de Batua) schijnt er wel op te duiden, dat hier de Betuwe is bedoeld; het Falburmarca, opgevat als Valburg, kon dit slechts als juist bevestigen. In de Franse Batua ligt een Fauquembergues (Valkenburg), zodat dit detail ook daar zonder bezwaar kan kloppen. Het gaat er trouwens niet om, of de details op de namen kloppen, maar of zij op historische waarheid berusten.

In het jaar 800 ruilde de abt van Lorsch een perceel land te Gannita tegen een perceel te Adelricheim (2). Deze laatste plaats is in de Betuwe of de naaste omgeving ervan niet teruggevonden. Voor de hand ligt, dat ruiling van gronden niet licht geschied met ver van elkander af gelegen goederen. Met Adelricheim stoot de Nederlandse interpretatie op een vraagpunt, dat de identificatie van Gannita als Gendt zeer twijfelachtig maakt.

In het jaar 814 of 815 werden weer landerijen te Gannita aan Lorsch geschonken (3). De landen lagen tussen Gannita en de Wal; dus dacht men: tussen Gendt en de Waal. Is dit dezelfde rivier als de Vahalis, dan moet zij elders dan in Nederland gelokaliseerd worden. Deze aanwijzing houdt voor Gendt ook geen steek meer.

In het jaar 839 gaf Magofrid in Gannita een goed aan Lorsch (4), en in 854 (5) gaf Wikswint, eveneens in Gannita, goederen in Gannita en Huasenheim (6). In de gangbare interpretatie werd dit laatste als Huissen opgevat.

Niet zonder belang is, dat al deze vermeldingen van Gannita niet in originele oorkonden of afschriften daarvan voorkomen, doch slechts in

een codex van Lorsch opgeschreven staan als een (later) relaas van de schenkingen. De volgende oorkonde, die van het jaar 860, is in extenso in de codex opgenomen, waaruit zou kunnen blijken, dat van deze oorkonde het origineel of een afschrift te Lorsch aanwezig was op het tijdstip van het compileren van de codex. Hierin zou een motief gevonden kunnen worden, om tegenover de vroegere schenkingen kritischer te staan dan tegenover de latere. Er is evenwel geen reden, om de juistheid van de medegedeelde feiten in twijfel te trekken.

Lotharius, koning van Lotharingen, gaf in het jaar 860 goederen, te Gannita gelegen, afkomstig van het leengoed van Roerik, aan het klooster van Lorsch (7). Het staat vast, dat hier Roerik de Noorman is bedoeld, die in het jaar 857 een leengoed van de keizer kreeg (8), nadat hij reeds vanaf 850 Dorestadum en het omliggende land in bezit had (9). Een bericht uit het jaar 870 meldt (10), dat de keizer een onderhoud met Roerik te Noviomagus (Noyon) had, om hem weer aan zich te binden. Tussen de twee feiten: de uitgifte van een leengoed en de verzoening, past uitstekend, dat de keizer delen van het leengoed weer aan zich had getrokken en aan anderen gaf. Inmiddels lijkt het niet de minste twijfel meer, dat Roerik in Noord-Frankrijk resideerde, en dat zijn leengoederen daar lagen. Het Gannita, dat deel uitmaakte van aan de Noormannen uitgegeven lenen, die in het westen van Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden, kan het Betuwse Gendt niet zijn.

In het jaar 863 ruilde paltsgraaf Ansfrid goederen met Lorsch, o.a. te Gannida (11). Deze goederen kreeg Ansfrid niet in bezit, doch slechts in bruikleen; na zijn dood zouden zij aan de abdij terugvallen. In Gannida blijken visserijen te bestaan, die Ansfrid ook in gebruik nam: „de vineis (12) quoque ad carradas (13) quator” = ook de visserijen tot vier karvrachten.

In het jaar 864 volgt een nieuwe schenking van goederen te Gannita aan Lorsch (14).

Meginger en zijn vrouw Irinfrid schonken in het jaar 891 of 892 de kerk van Gannita, toegewijd aan **St. Martinus**, en een deel van het terrein, waarop de kerk gebouwd was, aan de abdij (15). Weer bevat de schenking enige details, die Gendt uitsluiten. Het patronaat van St. Martinus vormt geen argument (16); evenmin als het bestaan van een kerk is het patronaat van St. Martinus vóór de 12e eeuw aan te nemen.

Tegen het einde van de 9e eeuw had Gannita een kerk, zoals blijkt uit de oorkonde. Bij de recente vondsten, tijdens de restauratie van de Ned. Herv. kerk van Gendt gedaan, is gebleken, dat de overblijfselen van de eerste kerk niet tot de 9e eeuw teruggevoerd kunnen worden; zij wijzen integendeel op de 12e eeuw. Ook in dit geval komen de archeologische gegevens in strijd met bepaalde historische tradities.

Daarna laten de bronnen van Lorsch ten aanzien van Gannita ruim een eeuw verstek gaan. In het jaar 1024 gaf koning Conrad II het recht,

dat hij op de horigen van de hof te Gannita had, aan de abdij van Lorsch (17). Een curtis, een koninklijke of keizerlijke hof, is te Gendt in de Betuwe nimmer geweest. Zijn bestaan kan met geen enkel gegeven, buiten deze tekst om, aannemelijk worden gemaakt.

Tussen 1125 en 1137 plaatst de kroniek van Lorsch de schenking door Lotharius van het begetingsrecht der kerk van Gannita aan de abdij (18). Voor en na had de abdij van Lorsch een uitgestrekt bezit te Gannita verkregen: verschillende percelen land, de kerk met haar terrein, de horigen van de koninklijke hof, een hof, de kerk, deze zowel materieel als institutioneel. Gannita was derhalve geheel of voor een aanzienlijk deel van de abdij van Lorsch.

Bepaald vreemd doet daarom de verdere geschiedenis van Gendt aan. Als Gerard van Gelre in of voor het jaar 1228 goederen onder Gendt (hier is zeker Gendt in de Betuwe bedoeld) aan het klooster van Oostbroek (19) verkoopt (20), en Otto van Gelre in het jaar 1255 het patronaatsrecht van de kerk van Gendt en een deel van de tienden aldaar aan het klooster van 's-Gravendal (bij Goch) schenkt (21), blijkt het kapitale bezit van Lorsch te Gendt dusdanig radikaal in het luchtledige te zijn opgegaan, dat er zelfs geen spoor meer van is overgebleven! Had Gelre dit bezit aan zich getrokken? En heeft de machtige rijksabdij dit zonder verzet laten gebeuren? Het is moeilijk aan te nemen (22). Zou het niet dichter bij de historische waarheid liggen, dat Gendt in het begin van de 13e eeuw, mogelijk tegen het einde van de 12e eeuw is gesticht, en dat de stukken, die een eeuw vroeger over Gannita spreken, op een geheel andere plaats begrepen dienen te worden?

* * *

In een lijst der cijnsen van de kerk van Gannita, welke lijst niet gedateerd is, doch door Sloet in circa 1046 wordt geplaatst (23), worden als cijnsplichtig aan Gannita goederen en personen uit 37 plaatsen genoemd. De volgende 13 plaatsen zijn, met de schijn van een juiste identificatie, in de Betuwe gelokaliseerd: Triele (Driel); Ecke (Velp); Sovenharen (Zevenaar) Riswich (Rijswijk); Smithusen (Smithuizen); Angeren (Angeren); Kekerceim (Kekerdome); Malberc (Malmberg onder Huissen); Husne (Huissen); Dorinburc (Doerenburg) Griete (Griet onder Eelden); Swolen (Zoelen).

Er is geen enkele reden, om in deze schijnbaar juiste lokalisaties een aanduiding te zien, dat de bron terecht op de Betuwe is toegepast. De lijst wordt door Sloet weliswaar circa 1046 gedateerd, omdat hij meent haar een plaats te moeten geven na een schenking, die ook op de lijst is vermeld. Zij kan evenwel van veel jongere datum zijn. Doch hierop wil ik niet de nadruk leggen. Belangrijker is, dat cijnslijsten over het algemeen zeer onbetrouwbaar zijn in de juiste weergave van de toponiemen. Voorop dient te staan, of en welke cijnsen de abdij van Lorsch genoot in de Betuwe; pas daarna kan men zich wagen aan de interpretatie van de plaatsnamen. Niet onmogelijk is bovendien, dat de abdij van Lorsch op

een gegeven tijdstip de sluimerende cijnsen in de Batua, waarover de abdij verschillende oudere gegevens bezat, weer tot leven wilde wekken, en dat de keldermeester van de abdij (in de 11e of 12e eeuw, misschien nóg later) deze oudere gegevens opvatte als van de Nederlandse Betuwe, zijn lijst bijwerkte, aanvulde of „verbeterde” met toponiemen, die de aanspraken op de Betuwe aannemelijker maakten, of de reeds in oudere gegevens gebruikte toponiemen zodanig „bijwerkte”, dat zij in de Betuwe gelokaliseerd konden worden. Zou men op een gegeven ogenblik in Lorsch zelf de interpretatie van de Nederlandse Betuwe hebben aangehangen (wat zeer goed mogelijk is geweest), dan zegt dit nog niets ten aanzien van de juistheid dier opvatting.

Misschien lijkt het fantasie, het bovenstaande aan te nemen. De goederen van Lorsch in de Batua vormen in het geheel van deze studie slechts een klein onderdeel, zodat ik het niet verantwoord heb geacht, hieraan een intens en tijdrovend onderzoek te besteden.

Vier plaatsnamen uit de cijnslijst zijn door Sloet met een vraagteken geïdentificeerd: Hulsaker (Hulsakker bij Hulhuizen?); Ambe (huis te Ambe, onder Bemmelen?); Hullegisilmaris (Hoge Hul te Maurik?); Cunkenlande (Kinkelenberg of huis, onder Bemmelen?). Voor 20 plaatsen blijkt in de Betuwe of naaste omgeving geen interpretatie-mogelijkheden te liggen. Het overgrote deel van de cijnslijst vormt in de Betuwe een groot probleem.

* * *

Over het algemeen is het voor een vreemdeling in de streek een hachelijke onderneming, een poging te wagen tot het lokaliseren van plaatsnamen. Namen van eeuwen her brengen bijzondere moeilijkheden met zich mee, omdat slechts zelden alle tussenvormen van de etymologische en fonetische ontwikkelingen bekend zijn. Bovendien is het niet zeldzaam (om niet te zeggen regel), dat de plaatsnaam zijn fonetische veranderingen méér onder invloed van het plaatselijk dialect dan van de landstaal ondergaat.

Sloet plaatst de cijnslijst omstreeks 1046. Afgaande op de vormen van de namen, die te lokaliseren zijn, moet met vrij grote waarschijnlijkheid worden aangenomen, dat de lijst minstens een eeuw later gedateerd moet worden. De eerste samensteller van de lijst heeft de vele namen misschien nog begrepen; de latere kopiïst kende de plaatsen niet meer, vooral omdat het mogelijk is, dat hij een geheel ander landschap op het oog had dan dat, waarover de eerste lijst handelde. Enkele toponiemen heeft hij ofwel bijgevoegd, ofwel zodanig veranderd en geïnterpreteerd, dat zij met enige zekerheid in de Nederlandse Betuwe gedacht konden worden. Veel namen uit de lijst moeten derhalve verbasterd zijn. In enkele gevallen kan met vrij grote waarschijnlijkheid worden aangenomen, dat de kopiïst twee opeenvolgende namen als één naam heeft gelezen en overgeschreven. Laat men die woorden zoals Sloet ze geeft, dan zijn zij nergens te lokaliseren; splitst men ze, dan bieden zij wél een mogelijkheid tot verklaring.

Ondanks de bezwaren (die ik niet licht wil tellen), zijn meer dan 20 toponiemen uit de cijnslijst van Lorsch met redelijke zekerheid of aanvaardbare waarschijnlijkheid in Noord-Frankrijk aan te wijzen. In enige van de gevallen is de overeenkomst tussen een naam van de lijst en de daár aanwezige plaatsnaam zo treffend, dat het niet al te gewaagd lijkt beide als indientiek te beschouwen. De toepassing van de cijnslijst op Gendt in de Betuwe is al op historische gronden aanvechtbaar; indien er zoveel toponiemen in een geheel andere streek kunnen worden aangewezen, dan wordt daarmee nogmaals aangetoond, dat de lijst niet op het midden van Nederland slaat. Het moet immers als een absolute onmogelijkheid worden beschouwd, dat goederen in Noord-Frankrijk beschreven staan in een cijnslijst van de Nederlandse Betuwe.

In de onderstaande opsomming geef ik eerst (in alfabetische volgorde) de plaatsnaam, zoals hij in de cijnslijst voorkomt, daarna de mogelijke plaats in Noord-Frankrijk, en dan enkele bekende varianten van de naam met het jaartal, waarin deze voorkomen. Voor sommige namen kunnen zelfs meerdere mogelijkheden worden voorgesteld. Uiteraard mag mij de bedoeling niet worden toegeschreven, dat ik deze interpretaties als absoluut vaststaande wil voorstellen; ik acht de mogelijkheid zeer groot, dat streek-historici tot andere lokalisaties komen. Genoegzaam wordt aangetoond, dat een groot aantal der plaatsnamen met recht in Noord-Frankrijk kan worden gezocht.

Alsenenge: 1. Ausques, gehucht in de gemeente van Tardinghen. Villa Elcica 1110.

2. Alquines, dorp in het canton Lumbres. Alekina 1101.

3. Allouage, dorp in het canton Béthune, Alovana 1072.

4. Alsinghe, een plaats ten zuiden van Millam. Alsinghe 1148.

5. Alsinghen, een heerlijkheid in het canton van Saint-Omer.

Angeren: Angres, in het canton van Lens-Ouest. Ancra 11e eeuw. Hangra 1135. Angres 1255. Angre 1262. Merkwaardig is, dat zelfs deze oer-Nederlands klinkende toponiem een dubbelganger in Frankrijk heeft.

Archeim: 1. Arques, dorp in het canton Saint-Omer-Sud. Arkæ 668. Araca 828. Aracum 867. Archæ 1040.

2. Erkeghem, een heerlijkheid te Oostcamp en Swevezele.

Bersachere: Bersacq, een oud leengoed in het canton Quelmes.

Budeburges: Boubers-lez-Hesmond, in het canton van Campagne-lez-Hesdin. Budberz 1079. Buberch 1079. Botbercium 1099. Boubersch 1237. Boubërcha 1316.

Curtehulle: Courtalon, een verdwenen dorp in de nabijheid van Guines gelegen. Curtelon, Curtello 1084, Curtalo 1119.

Ecke: Ecque, gehucht in het dorp La Pugnoy. Eka 9e eeuw. Eke 1100. Ecke 1340. Esque 1375.

Erchem: Herchem, verdwenen dorp bij Nielles-lez-Ardres, Herchehem, Herkchem 1084. Erkehehem 1297.

Geke: Guelque, in het canton van Réthie, kasteel en leengoed, Ghelleke 1297. Guèques 1337.

Griet: 1. een plaats te Houille.

2. een polder te Lapscheure.
3. een bos te Zonnebeeke.
4. land te Wulpen.
5. streeknaam te Aertrijke.

Grodenhulle: 1. Grand-Rullecourt, dorp in het canton van Avesnes-le-Comte. Roricourt 1104. Roelcourt 1154. Grand-Rulcourt 1725.

2. (waarschijnlijker) a. Groede; alluvielanden te Schoondijke, later ten dele als afzonderlijke parochie en gemeente bekend.

b. Hulle; Hulland, een laaggelegen land te Groede.

Mogelijk is Grodenhulle één toponiem; mogelijk moet het woord in twee delen gelezen worden.

Hukenlande: Huplandre, gehucht onder de gemeenten Bainchthum en Pernes Hupelande prope Boloniam 1298.

Hullegisilmaris: het woord is vermoedelijk samengevoegd uit twee afzonderlijke toponiemen:

a. **Hulleg:** Hulluck, dorp in het canton Lens, Huluz 1098. Huluc 1239. of: Hulis, een plaats te Longvillers.

b. **Isilmaris:** Izel-les-Hameau, een dorp in het canton Aubigny. Iser 1088. Hiser 1142. Yser 1278. Izel-lez-Manin 1565.

Husne: Houdain, dorp in het arrondissement Béthune. Husdinium 1014. Husden 1131.

Malberc: 1. Maubreucq, ook Maubreu geschreven; een molen onder de gemeente Lumbres. Malberc 1218.

2. Malbret of Malbrecq, een hoeve onder de gemeente Boulogne-sur-Mer.

3. Malbac, een leengoed te Hardinghen.

Rincmere: waarschijnlijk heeft de kopiist twee toponiemen aan elkander geplakt. Wij splitsen het woord en krijgen dan:

1. **Rinc:** Rincq, gehucht onder de gemeente Aire-sur-le-Lys, Rinck 1168. Rinc 1207.

2. **Mere:** Meere, Meer, Mare, oude visvijver en leengoed, gelegen onder de gemeenten Saint-Omer en Neurlet, zich uitstrekkend tussen de abdij van Saint-Bertin en de gemeenteweide van Haut-Pont. Vetusta Mera 1056. Mera 1107.

Riswich: Rijswijk houck, een tiende te Kemmel.

Sewinaker: 1. Sanghen, gehucht onder de gemeente Guines. Sauvinghehen, Sonninghehem 1084. Sauvingahem 1040.

2. Sevincourt, een leengoed in Ponthieu.

Triele: La Treille, een leengoed te Sint Omaars, onderhorig aan de koning en afhankelijk van het kasteel aldaar.

Velwa: 1. Fiennes, onder de gemeente Guines. Flidnum 868. Filnes 1084. Felnes 1084. Felnes 1208. Felnae 1208.

2. Valewen, een leengoed te Oost-Vleteren.

3. Valuwé, heerlijkheid, afhankelijk van de abdij van Meesen, te Wijtschaete.

Weilosermerde: het woord is vermoedelijk samengevoegd uit twee afzonderlijke toponiemen.

a. **Weiloser:** Wasselau, oud centrum van een woud, dat zich aan de rechter-

zijde van de Lys uitstreckte, van Aire, Saint-Venan en Merville tot bij Ham-lez-Lillers. Waselau 1119. Wasselo 1302.

b. Merde: Saint-Nicolas-lez-Arras, dorp in het canton Arras-Nord. Medens 1022. Beatus Nicolaus de Mellens 1154.

Werchuserlant: Wirquin, sectie der gemeente Ouvre-Wirquin. Garchin 1119. Werchin 1193.

Werthusen: 1. Westhove of Westove, gehucht onder de gemeente Blandecques.

2. Westhove, een oud goed onder de gemeente Quelmes.

* * *

Op grond van de vermeende details uit de gegevens over Gannita: de kerk, de goederen van Lorsch, het patronaat van St. Martinus, en niet in het minst de niet geïdentificeerde plaatsnamen uit de cijnslijst, moet de interpretatie van Gannita als het Nederlandse Gendt verworpen worden. De vermeldingen van de **Batua** in de teksten van Lorsch slaan dus niet op de Nederlandse Betuwe.

* * *

In het jaar 1015 komt de eerste vermelding voor van de Nederlandse Betuwe (24). Heribert, de aartsbisschop van Keulen, gaf aan de kerk van Deutz de kerk van Zetten, hem opgedragen door graaf Balderik en diens vrouw Adela: „een kerk in de villa, die Sethone (Zetten) wordt genoemd ...; die kerk onder zijn recht en eigendom, gelegen in de gouw, die „vulgo“ Betuam wordt genoemd”. Ongetwijfeld heeft de oorkonde betrekking op de Nederlandse Betuwe, die hier evenwel zeer vreemd een vulgokwalificatie krijgt. Voor de oude en authentieke Batua, bekend sinds de Romeinen en als een klassiek begrip op te vatten, is het „vulgo” toch wel misplaatst. Het wijst erop, dat het gebruik van de naam Batua of Betuwe voor het Nederlandse landschap rond deze tijd is opgekomen. Uit het oogpunt van tekstkritiek geeft het „vulgo” zeer treffend de caesuur aan tussen de naamgeving van het Franse en van het Nederlandse landschap.

* * *

Oppervlakkig gezien, zou verondersteld kunnen worden, dat de Nederlandse Betuwe, waarvan de naam geen verband houdt met de Bataven, vreemde historische tradities toebedeeld heeft gekregen als gevolg van de Nijmeegse mystificatie, mogelijk uit of door deze zelfs haar naam heeft ontvangen. In concreto door de tekst van Einhard, die de Karolingische residentie ogenschijnlijk met de Betuwe verbindt. Deze veronderstelling kan niet juist zijn, omdat bewezen is, dat de Betuwe haar naam al droeg vóórdat het denkbeeld gerezen was (einde 12e eeuw), dat Nijmegen de Karolingische residentie Noviomagus was. Ook was de naam van de Betuwe al gangbaar voordat de Bataven in Nederland waren gelokaliseerd. Zeer waarschijnlijk is, dat de Betuwe enige historische antecedenten van de authentieke Batua ontvangen heeft via Trajectum, waarmede de Batua meermalen in verband was gebracht. Wij zullen nog gelegenheid krijgen,

dit aan de hand van bepaalde gegevens over Trajectum nader toe te lichten. Door de raakpunten tussen de Batua en Trajectum, dat reeds lang vóór de 12e eeuw als Utrecht is opgevat, ligt het begin der Betuwse foutieve interpretaties aanmerkelijk vroeger dan de Nijmeegse Karolingische traditie. Er behoeft niet op gewezen te worden, dat de interpretaties, van diverse zijden bijeenkomend, elkander enorm gesteund hebben.

Na het einde van de 10e eeuw is de naam van de Batua of Betuwe geen probleem meer. Komt hij dan in de bronnen voor, dan slaat hij zonder de minste twijfel op de Nederlandse Betuwe. Tezelfdertijd is de naam van het landschap in Frankrijk al verloren gegaan, al zijn er wel degelijk naamkundige herinneringen aan de Bataven achtergebleven.

De moeilijkheid, hierin gelegen, dat de naam in Frankrijk verloren gaat en in Nederland opkomt, is in schijn groter dan in werkelijkheid. De oude namen van de Gallische en Germaanse stammen, die in de Romeinse periode in groot aantal voorkwamen, zijn practisch alle verloren gegaan. Het is juist rond de 10e en 11e eeuw, dat zij van lieverlede minder worden gebruikt om tenslotte geheel uit de bronnen te verdwijnen. De relikten van Gallische stamnamen zijn soms in de namen van steden overgebleven, en slechts een enkele maal, zoals bij Vermandois, Auvergne, Morinië (25), in de namen van landschappen. In Frankrijk zijn enkele stamnamen behouden, maar zijn er talloze verloren gegaan. In België en Nederland zijn geen stamnamen op een landschap overgegaan. Zou de naam der Bataven rechtstreeks in die der Betuwe zijn opgenomen, dat betekende dit een zeer merkwaardige uitzondering.

* * *

Het direkte etymologisch verband tussen de Bataven en de Nederlandse Betuwe scheen tot heden voor de hand te liggen; dit verband is althans als vanzelfsprekend aangenomen. Toch moet op dit punt een grote voorzichtigheid worden betracht, daar het vrijwel zeker is, dat de Betuwe haar naam in het geheel niet gekregen heeft door of vanwege de Bataven. Het toponiem Betuwe komt in het oosten van het land (elders trouwens ook) veelvuldig voor. Het betekent: goede, vruchtbare aarde. Dit toponiem, dat als perceels-, streek- of akkernaam zo vaak aangetroffen wordt, is in geen geval van het Insula Batavorum of van de Bataven afgeleid. Het werd om zijn eigen betekenis toegepast; bij percelen met deze naam is het immers opvallend, dat het bij uistek vruchtbare gronden zijn. In deze naamgeving mag niet de minste herinnering aan de Bataven gezien worden. Geheel verklaarbaar is, dat er zekere klankovereenkomst tussen Betuwe en Bataven bestaat. Batavi betekent: goede mannen; Betuwe: goede aarde. Beide woorden hebben één Germaanse stam gemeen, de eerste, waarop de klemtoon werd gelegd, terwijl de tweede gedeelten, schoon van verschillende betekenis, in klank zeer dicht bij elkander liggen. Het kan moeilijk geloofwaardig worden gemaakt, dat het éne toponiem, van het landschap der Betuwe, van de Bataven zou zijn afgeleid, terwijl de vele andere precies gelijklopende toponiemen Betuwe en geheel andere oorsprong en afleiding hebben. Ook bij het landschap van de

Betuwe is het toponiem gegeven, en wel met recht, om de eerste betekenis van het woord, op dezelfde manier als dit met de andere toponiemen Betuwe geschiedde. De oorkonde van 1015 deelt mede, dat dit „vulgo”, door de volksmond, is geschied (26). De historische antecedenten van de authentieke Batua zijn **daarna** op de Nederlandse Betuwe van toepassing geacht, maar met het ontstaan van de naam hebben zij niets te maken.

Er zijn tal van analoge voorbeelden te vinden. Op veel plaatsen, o.a. in Rijsbergen (N.B.), komt de toponiem „Holland” voor, die waarschijnlijk in zijn eerste vorm Onland heeft geluid. In het Franse departement Pas-de-Calais komt de naam La Hollande liefst 13 maal voor (27)! Tussen dit toponiem en het graafschap of landschap Holland kan geen ander dan een toevallig taalkundig verband worden gelegd. In de polder van Heer Jans Land (Oud en Nieuw Gastel, N.B.) noemt een stuk uit het jaar 1594 het toponiem „Nederlanden”, aan een streek gegeven om de eerste betekenis van het woord: laag, onbedijkt land (28). Het zou volkomen misplaatst zijn, een nauwer verband te zoeken tussen dit toponiem en Nederland dan een gemeenschappelijke betekenis, die in het ene geval op een zeer klein en beperkt gebied slaat, in het andere geval op een groter landschap, zelfs op een complex van landschappen, de Nederlanden, dat direct een associatie van staatkundige betekenis oproept. Het gebruik van de naam met institutionele ondergrond was er aanvankelijk niet; in die betekenis gebruikte Melis Stoke het zelfs nog niet, toen hij schreef: „Int Nederlant neven den Rine” (29).

Op taalkundige of etymologische gronden mag derhalve niet langer een historisch verband worden gelegd tussen de Betuwe en het Eiland van de Bataven, daar voor het Nederlandse landschap de naam Betua is aangenomen, vóórdat in Nederland het woord Bataven zelfs maar gevallen was.

AANTEKENINGEN:

(1) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 112.
793 of 794. „.....in de pagus Batawe, in de villa Falburmarca.... en in de „mark” van Gannita....”

(2) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 162.
800. „In het 22e jaar van de voornoemde koningruilde bisschop en abt Richbodus met Ruthardus.... een mansus in de pagus Batawa, in de „mark” van Gannita, naast de kerk, die daar is, en gaf hij hem een mansus in Adelricheim”.
Adelricheim moet met grote waarschijnlijkheid als Audruicq worden opgevat.

(3) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 163.
814 of 815. „In het eerste jaar van keizer Lodewijkin de pagus Batawa, in de villa Gannitadie gelegen is tussen de rivier de Wal en Gannita....”

(4) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 167.

(5) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 165.
854. Wikswint geeft goederen te Gannita en in Huasenheim aan het klooster van Lorsch: „in de pagus Batuwa, in de villa Gannita, een hof van de heeren in Huasenheim....”

(6) Huasenheim kan mogelijk geïdentificeerd worden als: Hottinghem. Hos-tinghem, Ostingehem, Ostingahem, Hostingehem 1084. Hautinghem 13e eeuw.

(7) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 53.

860. Lotharius, koning van Lotharingen, geeft goederen uit het beneficium van Roerik te Gannita, aan het klooster van Lorsch: „Lothariusom van onze zaken uit het beneficium van Roerik in de villa Gannita aan de kerk van St. Nazarius, die in Lorsch staat, enige zaken.... in de voornoemde pagus en in de genoemde villa Gannita....”

(8) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 370.

857. Roerik de Noorman, die over Dorestadum regeerde, voerde met toestemming van zijn heer koning Lotharius een vloot naar het gebied van de Denen, en, met de toestemming van Haricus, de koning van de Denen, bezette hij het gebied, dat tussen de zee en Egidora gelegen was, met de zijnen.

(9) Zie de gegevens teksten in het hoofdstuk over Dorestadum.

(10) HINCMARI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 486.

870. Daarom hield (koning) Karel in het paleis van Noviomagus een samenspraak met Roerik de Noorman, teneinde hem aan zich te verbinden.

(11) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 68.

863. Paltsgraaf Ansfrid ruilt goederen met Lorsch: „....Dit alles.... geef ik aan de H. Martelaar God's Nazarius over, in zoverreen wat aan het voornoemde klooster toebehoort in de plaats of villa, die Gannida wordt genoemd.... van de visvangst tot vier karvrachten toe....”

(12) Vineis: zouden wij de tekst lezen, zoals hij er staat, dan zouden wij „wijngaarden” moeten vertalen. Het is integendeel vrijwel zeker, dat er „vinna” of „venna” gelezen moet worden, welk woord vispoel betekent, een kunstmatig meer langs de oever van een rivier, dat met een schep- of treknet wordt afgevisd; „vinna” betekent trouwens ook visnet. In deze zin komt „vinna” tweemaal elders in de bronnen van Lorsch voor, zodat deze betekenis ook hier waarschijnlijker is dan wijngaarden.

(13) DU CANGE, s.v. Carada = zoveel als op een kar geladen kan worden.

(14) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 166.

(15) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 166.

891 of 892. Meginger en zijn vrouw Irinfrid gaven aan de kerk van Gannita, gebouwd ter ere van St. Martinus „....in de villa Gannita het derde gedeelte van een mansus, waarop de kerk zelf gebouwd is....”

(16) De kerk van Gendt is vanaf de 12e eeuw onder het patronaat van St. Martinus bekend.

(17) CODEX LAURESHAMENSIS, I. blz. 160.

1024. Koning Conrad II geeft al het recht, dat hij op de horigen in het hof te Gannita heeft, aan het klooster van Lorsch: „...alle recht, dat tot onze koninklijke macht behoort, op de horigen tot de hof van Gannita behorend....”

(18) CHRONICON LAURESHAMENSIS. M.G.S. 21, blz. 435.

1125—1137. „Lotharius, de hertog van Saxonia, op wiens bevel de hof van Gannita en tien talenten in Bruomat aan ons kwamen, wordt tot koning gezalfd.” Bruomat is Brumat bij Hagenau (DL.).

(19) Oostbroek, een klooster buiten de Witte-Vrouwenpoort van Utrecht. Het was gesticht, naar wordt aangenomen, door bisschop Godebaldus in het begin van de 12e eeuw, en gesteld onder het patronaat van de H. Maagd en St. Laurens. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog ging het klooster teniet.

SLOET, o.c. nr 352; „et sancto Laurentio in Ostbruch....”

SLOET, o.c. nr 395. 1200: „Nicholao sancti Laurentii in Osbrucke abbatibus....”

(20) R. A. Gelderland. Register A, blz. 8v. Arnhem. SLOET, o.c. nr 521.

1228. Koning Hendrik VII keurt de verkoop van goederen te Gendt goed, door

Gerard van Gelre aan het kapittel van Oostbroek gedaan, en bevestigt, dat die is geschied met zijn toestemming: „Henricusde verkoop van goederen in Gent, door onze beminde en trouwe graaf van Gelre aan de abt Conradus en het kapittel van St. Laurentius gedaan....”

Zie ook de noten bij Sloet, o.c.

WOLTERS, J. Gendt aan de Waal, blz. 50 deelt mede, dat in het jaar 1228 de abbdij van Lorsch de goederen in Gendt aan de graaf van Gilze verkoopt, doch dit is een kennelijk onjuiste interpretatie van de bovenstaande oorkonde.

(21) PONTANUS, *Historia Gelriae*, blz. 145. SLOET, o.c. nr 771.

1255. Otto, graaf van Gelre, sticht het klooster van 's-Gravendal en begiftigt dit o.a. met het patronaatsrecht der kerk van Gendt en een deel der tienden aldaar: „....ook verlenen wij hen het patronaatsrecht der kerk van Gent in de Batua, onder het bisdom van Utrecht, en wijl het derde deel van de tienden van de genoemde parochie van Genth en Angeren en Dorenborg aan diezelfde kerk van Genth toebehoort, en de twee andere derdeparten aan ons toebehoren..”

(22) CHRONICON LAURESHAMENSE, M.G.S. 21, blz. 435.

De codex van Lorsch is opgesteld tussen 1167 en 1179. Een monnik van de abbdij heeft er alle oude brieven en oorkonden in opgeschreven, die de abbdij bezat, en veel aandacht besteed aan de titels van de goederen. Op dit tijdstip, nóch later blijkt de abbdij het aktuele bezit van Gendt te hebben.

De historicus, die het handschrift voor publikatie greed maakte en van commentaar voorzag, kent de compiler van Lorsch weinig betrouwbaarheid toe. Hij heeft zóveel aanwijsbare fouten gemaakt, dat zijn weergave van de stukken met grote reserve benaderd moet worden.

(23) CODEX LAURESHAMENSIS, III, blz. 295. SLOET, o.c. nr. 163.

(circa 1046). Lijst van de cijnsen, welke het klooster van Lorsch uit de goederen van de kerk van Gannita trekt: „Proventus camerarii de ecclesia Gannita annuatim solvendi”.

(24) SLOET, o.c. nr

(25) Voor het landschap van de Morini worden over het algemeen de namen Artois of Vermandois gebruikt. De naam Morinië treft men nog slechts bij de historici aan. In de kathedraal van St. Omaars bevindt zich een opschrift: „Thérouanne, la cathédrale de la Morinie”. Een grafsteen in dezelfde kerk uit het jaar 1462 spreekt van de kerk van Doornik en „Morinensis”.

(26) Het „vulgo”, boven gemakshalve vertaald met: door de volksmond, moet niet in de allerstriktste zin van de vertaling worden opgevat. In Latijnse teksten betekent het over het algemeen, dat een woord wordt gebruikt uit de spreektaal, hetwelk niet als Latijns woord gegeven en ook niet in een Latijnse vorm wordt overgezet, in dit geval een zuiver Nederlands woord. De schrijver van de oorkonde heeft nagelaten het woord te latiniseren in het toch voor de hand liggende en klassieke „Batua”, want het verband tussen de Nederlandse Betuwe en de klassieke Batua bestond bij hem niet.

(27) In het departement Pas-de-Calais komen de volgende toponiemen Hollande of la Hollande voor: leengoed tussen Drincham en Exeingham; een gehucht in Zeeuws-Vlaanderen; een plaats te Zouafques; een leengoed te Eperlecques; een plaats te Lombartszijde; een hofstede te Marck; een plaats te Marquise; een wijk te Merlimont; een bos te Muncq-Nieurlet; een hofstede bij Pradelles; een leengoed en wijk te Recques; een oud leengoed te Saint-Omer; de armen van de rivier de Crinchon, in haar loop door Atrecht.

(28) In polderstreken komt de toponiem „Nederland” of „Nederlanden” trouwens veelvuldig voor.

(29) HUYDECOPER, *Rijmkroniek van Melis Stoke*, I.

4. HET RENUS - RIJNPROBLEEM

Wie er geheel of ten dele van overtuigd begint te geraken, dat de Nederlandse geschiedschrijving inderdaad ten prooi is gevallen aan enige ingrijpende vergissingen, zal er wellicht toe neigen zijn opkomende wrevel om hetgeen hem ten onrechte als historische waarheid is voorgehouden af te reageren door het zoeken en het aanwijzen van een schuldige. De historicus, die deze vergissingen, met hun verregaande konsekventies, op zijn geweten zou hebben, verdient immers de verontwaardiging van velen, zeker niet in het minst van hen, die op het vak geschiedenis voor een examen zijn gezakt. Tot op zekere hoogte zouden deze ongelukkigen mogen stellen, dat zij op onware gronden te licht bevonden werden. Het gaat echter niet aan, uit de schaar der historici, die tot voor kort eenparig dubieuze zaken voor waar hebben aangenomen, er één uit te kiezen, om die de schuld te geven. Het zou bovendien niet juist zijn, zelfs als deze historicus de foutieve denkbeelden ferventer en hardnekkiger dan anderen had voorgestaan. De misvattingen zijn zo algemeen geweest, dat iedereen erdoor is misleid. Van „collectieve schuld” kan moeilijk gesproken worden. Het blijft een omstreden begrip; in de historische wetenschap is het een novum, dat daar slechts met het grootste voorbehoud gehanteerd kan worden.

Toch zijn wij niet bevredigd, als de schuldvraag terzijde wordt geschoven. Want érgens, in de persoonlijke of in de zakelijke sfeer, moet een bijzondere omstandigheid, een bijzondere aanleiding gelegen hebben, dat de misvattingen der historici zo gemakkelijk ingang vonden.

Bij het zoeken naar de diepste oorzaak of aanleiding van de dislokaties stoten wij op de Renus, de Rijn, die als de as beschouwd kan worden, waaromheen en waardoor tal van historisch-geografische gegevens van hun authentieke plaats zijn gedraaid. Willen wij persé een hoofdschuldige aanwijzen, dan vinden wij die in de Renus. Vanzelfsprekend kan de rivier, een onpersoonlijk en onmondig wezen, niet voor de historische aberraties aansprakelijk worden gesteld, doch de opvatting van wat men in de oude bronnen onder Renus heeft verstaan. Bij nader inzien immers heeft deze interpretatie, méér dan welke andere zaak ook, de lijn van de gangbare historische geografie bepaald.

* * *

In de vorige hoofdstukken ontmoetten wij reeds talrijke raakpunten tussen de Renus en: Noviomagus, Dorestadum, Batua, de Bataven, Germanië, de scheiding tussen Gallië en Germanië. Alle teksten, waarin die raakpunten rechtstreeks of zijdelings tot uiting komen, zijn zonder uitzondering met de Duitse en de Nederlandse Rijn in verband gebracht. Toch is deze opvatting, naar de schijn de enig mogelijke en de enig juiste, in haar algemeenheid volkomen fout. Talloze malen noemen de klassieke en de latere schrijvers de „monden” of de „drie monden” van de Rijn. Vooral dit laatste gegeven, de drie Rijnmonden, schijnt zó exclusief in Nederland

te passen, dat het als een onweerlegbaar bewijs voor de situering van tal van teksten in Nederland mocht worden beschouwd (1).

Daar komt nog bij, dat de Rijn altijd een geweldig sterke ideologische associatie heeft opgeroepen, omdat de Rijn in de historische literatuur, vanaf de oudste tot de jongste, als een symbool verschijnt. De Romeinse klassieken zijn begonnen met het boetseren van het ruwe beeld; bij hen is de Rijn ontelbare malen de exponent der geografische en ethnologische scheiding tussen Gallië en Germanië. Zij hebben de Renus zelfs tot een godheid gepersonifieerd. Later was hij voor hen de barse grens tussen het Romeinse rijk en de inmiddels prijsgegeven gebieden van de barbaren. Tegen het einde van het keizerrijk kreeg de naam Rijn voor de Romeinen een nare bijklank; daar was hun onoverwinnelijkheid tegen de muur gelopen; daar begon de neergang van het imperium. Voor een totale en blijvende Romeinse kolonisatie van Noord-Europa is de Rijn het voornaamste obstakel geweest; met spijt in het hart en met schaamrood op de kaken spreken de Romeinen na de derde eeuw van de Germaanse „limes”, die praktisch samenvallen met de Rijn (2). Het mooie woord verdoezelt de onmacht; in een recente periode is het vervangen door „strategische terugtocht”. Met moeite kregen de Romeinen het woord Rijn nog over de lippen.

Wanneer in later eeuwen de Germaanse en de Romaanse geesten scherper tegenover elkaar komen te staan, en de conflicten ontbranden tot plaatselijk aanwijsbare vuurhaarden, blijkt de Rijn telkenmale de ultimatieve streep van agressie of defensie te zijn. In de 9e eeuw begint een duidelijk aanwijsbaar politiek en militair demonstratisme rond de Rijn. Het heeft zelfs de Europese geschiedenis voor een groot deel bepaald.

Ook in de laatste eeuwen laten tal van gebeurtenissen zien, hoe een misplaatste ideologie aan de Rijn waarden heeft verbonden, die niet in verhouding staan tot de zuiver geografische betekenis van de rivier. De jongste geschiedenis leert ons, dat nóg de oude denkbeelden leven. Het Duitse Keizerrijk van 1914 heeft de romantische ideologie van de Rijn op grove wijze misbruikt door „die Wacht am Rhein” te transponeren tot een motief voor agressie. Het Nazidom begon zijn brute actie met een geraffineerd appèl aan het Duitse volk over de beheersing van de Rijn. Hoezeer de Rijn tot het Duitse gemoed spreekt, is in 1945 gebleken. De Duitse legers waren in Italië, Frankrijk en België verpletterend verslagen, en de Russische troepen stonden al ver in Duitsland. Doch het Duitse volk achtte zich pas overwonnen, toen de geallieerde legers de Rijn waren overgetrokken, toen het bolwerk van een eeuwenlang gecultiveerde ideologie gevallen was. De Rijn was het psychologisch breekpunt!

Is het wonder, dat practisch geen enkele historicus is kunnen ontsnappen aan een van beide zijden vertroebeld begrip van de Rijn? De geschiedvorsers zijn op dwaalsporen gebracht door politieke, militaire, ideologische, chauvinistische en fanatieke tendensen. Zij zouden de bronnen

tegemoet hebben moeten treden met een tot op top gevoerde sereniteit, objectiviteit en neutraliteit, laten we gerust zeggen: een steriliteit, die in het ons bekende Europa praktisch onmogelijk was. Van hun nationaliteit en hun omgeving ondergingen zij invloeden, die men zonder bezwaar „hersenspoeling” mag noemen.

Alles, wat de Rijn betreft, hebben de Duitse historici naar zich toe getrokken, want de Rijn is Duitsland! De Franse historici keerden zich instinctmatig van de Rijn af, en gaven zodoende heel wat historisch bezit prijs, dat op authentieke gronden aan Frankrijk behoort. Zo zijn in de historische wetenschap materiële fouten gemaakt, die elk op zich genomen niet dramatisch waren, doch die alle tesamen hebben geleid tot een fundamenteel onjuist beeld van de historische geografie van Noord-West-Europa. De konsekwenties ervan zijn voorlopig niet te overzien; het is bovendien beter, deze niet breed uit te meten, daar dit nóg groter weerstand op zou roepen. Die fouten hadden gemakkelijk vermeden kunnen zijn. De teksten immers, die de Renus noemen, duiden beslist niet altijd de Duitse Rijn aan. Iedere historicus kon dit zien, als hij zich los maakte van de dwanggedachte, die de Rijn of de Renus onverbrekkelijk met Duitsland of Germanië en Nederland associeert.

* * *

In mijn opvattingen stroomt een Renus in Noord-Frankrijk. Dit behoeft geenszins zó opgevat te worden, dat in Noord-Frankrijk een rechte aftakking van de Rijn, een arm van deze rivier verondersteld moet worden. De stratigrafie van Frankrijk laat moeilijk toe aan te nemen, dat in de eerste eeuwen van onze jaartelling tussen de Kanaalkust en de Duitse Rijn een directe waterverbinding heeft bestaan, al beeldt de Peutinger-kaart dit zeer simplificerend wel zo af. Een geheel andere vraag is echter, of de Romeinen dit misschien gedacht hebben, en in de overtuiging leefden, dat een of meer rivieren van Noord-Frankrijk in directe verbinding stonden met de Rijn. Het is bekend, dat in de Romeinse periode meer dan 70% van de oppervlakte van Frankrijk met bos was bedekt (3). Het moet uitgesloten worden geacht, dat de Romeinen het gehele gebied nauwkeurig geëxploreerd hebben en het grondig kenden, nog afgezien ervan, dat zij het onmogelijk juist gekarteerd kunnen hebben. Recentere voorbeelden uit de geografische wetenschap tonen aan, dat de juiste kennis van de loop der rivieren bijlange na niet de eerste vrucht van de exploratie van een land is. Bij de ontdekkingsstochten in Midden-Afrika is een exactere kennis van de Nijl betrekkelijk laat gevolgd. Wat weten wij (om dichter bij huis te blijven) over de juiste geografische toestand der binnenlanden van Nieuw-Guinea? Ondanks de moderne hulpmiddelen zijn grote delen van de kaart blanco gebleven, of gevuld met vraagtekens. Zouden de Romeinen zich in de loop of in de juiste benaming van de Rijn vergist hebben (waar het af en toe wel naar lijkt), dan behoeft dit niet de minste verwondering te wekken. In de 4e eeuw geeft Julius Honorius een beschrijving van de Rhône, Saône en de Renus, die in haar geheel en in de details absoluut onaanvaardbaar is (4).

Hierdoor wordt het wel duidelijk, dat een nauwkeurige en geheel juiste aardrijkskundige beschrijving niet de sterkste kant van de Romeinen was. Het probleem van de Renus ligt echter geheel anders, zodat niet ingegaan behoeft te worden op de veronderstelling, dat de klassieken grote lokalisatie-fouten zouden hebben gemaakt.

* * *

De naam Renus is oorspronkelijk in een zeer ruime zin gebruikt. Renus betekent: rivier, stroom, groot stromend water. Deze algemene naam, van oorsprong en naar zijn betekenis geen eigennaam, is al vroeg voor de Duitse Rijn een eigennaam geworden, terwijl hij voor andere rivieren nog de soortnaam bleef, die pas in onbruik raakte, toen de rivieren een geheel afwijkende eigennaam ontvingen, of toen een reeds bestaande eigennaam ging overheersen. Gijsseling legt een verband tussen de Rijn en de Schelde (5); hij meent zelfs, dat het woord Schelde, wat zijn betekenis betreft, geheel het woord Rijn dekt. In Noord-Italië bestaat nog de Reno. Deze voorbeelden tonen aan, dat de naam Renus een wijde verbreiding heeft gehad; in zijn eerste determinatie (zuiver taalkundig gezien), duidt hij beslist niet exclusief de Duitse en de Nederlandse Rijn aan. Een analoog verschijnsel kent de Nederlandse taal in de Vliet. Dit woord, van oorsprong en in betekenis een wijd verbreide soortnaam, is in tal van gevallen een eigennaam geworden, of in combinatie met andere woorden als een eigennaam bewaard gebleven (5a).

Wanneer het woord Renus in de bronnen voorkomt, betekent het in de meeste gevallen de Duitse Rijn. Misschien mag dit zelfs nader beperkt worden, daar er aanwijzingen zijn, dat bij voorkeur de Duitse Rijn is aangeduid. In de vorige hoofdstukken is duidelijk geworden, dat veel plaatsen, steden en landschappen, in verband met de Renus genoemd, in Noord-Frankrijk te situeren zijn. Aangetoond moet dus nog worden, dat de naam Renus redelijkerwijs in Noord-Frankrijk te verklaren is. Daar het keerpunt in de historisch-geografische opvattingen tussen de 10e en de 12e eeuw ligt (dan immers hebben de merkwaardige dislokaties zich voltrokken), moet bewezen worden, dat het woord Renus vóór de 10e eeuw een geheel andere betekenis dan Rijn kan hebben.

Ook hier laat ik de teksten zelf spreken, die in de meeste gevallen slechts weinig commentaar behoeven. Speciale aandacht moet geschonken worden aan de „Ostia Reni” = de monden van de Rijn. Vanzelfsprekend zijn op de eerste plaats de teksten gekozen, waar door nadere geografische details duidelijk wordt gemaakt, dat de rivier of de rivieren, in de tekst eenvoudig Renus genoemd, tóch in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden. Uiteraard heb ik veel teksten moeten laten vallen, die wel veel logischer en aannemelijker dan de gangbare mening in Noord-Frankrijk te verklaren zijn, doch die te weinig nadere geografische bijzonderheden bevatten, of wier aanwijzingen te vaag zijn. Voor het onderhavige probleem bewijzen zij niets. Hierdoor wordt vanzelf een beperking bereikt; het kan immers niet in de bedoeling liggen, alle interpretaties van Renus

in de bronnen na te speuren, en alle nuances kritisch te beschouwen, die in de opvattingen opgetreden zijn (6).

Daar de schrijvers het woord *Renus* gebruiken in veel gevallen, waar niet zonder méér *Rijn* mag worden gelezen of vertaald, geef ik er de voorkeur aan, de oorspronkelijke dictie van de schrijvers te volgen. Het is van kapitaal belang, los te komen van de dwanggedachte, dat de *Renus* de Duitse *Rijn* is. Wordt in de weergave of vertaling van de teksten en het commentaar daarop altijd het woord *Rijn* gebruikt, dan zal het voor velen moeilijk zijn, hun gedachte op iets anders dan de Duitse *Rijn* te richten.

Bovendien mag men zich afvragen, of een klakkeloze vertaling met *Rijn* van alle in de oude teksten voorkomende passages met *Renus* wel juist is. Geheel aannemelijk is immers, dat in meerdere gevallen de kroniekschrijvers de naam van *Renus* niet als een eigennaam gebruikt hebben, doch geheel als een soortnaam. Een zin als: „*transfretavit Renum*” = hij trok de *Rijn* over, kan evengoed opgevat worden als: hij trok de rivier over. De mogelijkheid moet geheel open worden gelaten, dat de oorspronkelijke schrijver het woord *Renus* niet als de eigennaam van de *Rijn* gebruikte, doch als de algemene term van rivier. Of het woord al dan niet met een hoofdletter in de bronnen geschreven staat, doet in het geheel niet ter zake; vanzelfsprekend hebben de latere schrijvers of kopiïsten een hoofdletter gebruikt. De oudste schriftsoorten kenmerken zich door het totale gemis aan hoofdletters; andere door het zeer spaarzame gebruik ervan. Zuiver taalkundig en tekstkritisch gezien, is de simpele vertaling van *Renus* door *Rijn*, in alle gevallen, zeer aanvechtbaar. Ik neem *Renus* (7) derhalve onvertaald uit de oorspronkelijke bron over, behalve waar het duidelijk is, dat de *Rijn* is bedoeld.

* * *

Alvorens te beginnen met het onderzoek van de teksten, moeten wij eerst kennis nemen van het landschap, waar zij geplaatst dienen te worden. Al kan nog niet met volstrekte zekerheid worden vooropgesteld, dat talrijke vermeldingen van de *Renus* in Noord-Frankrijk gelokaliseerd waren, toch zijn bepaalde gegevens over het landschap onontbeerlijk om de teksten goed te verstaan. Bovendien komen wij zo op enige geografische bijzonderheden terecht, die niet alleen voor het *Renus-Rijn*-probleem, doch voor de gehele dislokalisatie afdoende bewijzen bevatten.

De geologische formaties van het kustlandschap tussen Boulogne en Duinkerken, de streek, waarmee het onderzoek ons in contact brengt, vertonen een opmerkelijke mengeling van krijtrotsen en laagland. De rotsen zijn door de zee aangetast en aangevreten; het laagland werd beurtelings overstroomd en drooggelegd, verlaagd en verhoogd. Ter plaatse heeft de bodem zeer grote veranderingen ondergaan. De Franse geologen, waterstaatkundigen, archeologen en historici hebben van de stratigrafie van dit gebied diepgaande studies gemaakt (8), waardoor enige belangrijke

conclusies onomstotelijk vaststaan, wjl zij steunen op geologische, archeologische en historische gegevens Zie kaart V.

Voor ons onderzoek bepalen wij ons tot de veranderingen uit de historische periode; de vorming van het landschap vanaf de laatste IJstijd is niet direkt van belang. Oorspronkelijk liep de kust van Noord-West-Frankrijk veel verder westelijk. Recente onderzoekingen hebben aangetoond, dat de kust, die overwegend uit krijtrotsen bestaat, nog regelmatig door de zee wordt afgebroken. Dit gebeurt niet overal gelijkmatig, doch met plaatselijke verschillen, die afhangen van diverse bijkomstige omstandigheden, zoals de sterkte van de stroming en de hardheid van het gesteente. Er worden getallen genoemd van 30, 40 en 60 meter per 40 jaren. Voor een bepaald punt berekende Briquet een afkalving van 100 meter per eeuw.

In de Romeinse periode bevond de kust van Blanc-Nez zich verder in zee. Korte tijd later lag het dorp Sangatte (in de nabijheid waarvan ik Dorestadum lokaliseer) op een plaats in zee, enige honderden meters verwijderd van de huidige kust, op het uiteinde van de Romeinse weg de Leulène, die van Terwaan kwam.

Verskillende rivieren, de Canche, de Liane, de Slack, de Hem en de Aa, hadden een veel bredere bedding, vooral aan de mond, waar de meeste van deze rivieren feitelijk een zeebaai waren. In de riviermonden drong het zoute water ver het land binnen, zodat men de brede riviermonden met recht zeearmen noemde. Verschillende plaatsen, nu ver landinwaarts gelegen, lagen aan de zee, zoals Etaples, ofwel aan een zeearm, zoals Isques, Marquise en Leulinghen. Op sommige plaatsen vormde de zee een nieuwe kust vóór de oorspronkelijke, en kwamen de zeearmen op de duur geheel of gedeeltelijk droog te liggen.

Tegen de 2e eeuw vóór onze jaartelling had de zee de laaggelegen delen van Morinië in bezit genomen, voornamelijk de streek rond Calais, het land van Brédenarde (Audruicq, Nortkerque, Zutkerque en Polincove) en het gehele laagland tot bij Watten. De rivier de Aa was van Watten tot bij St. Omaars veranderd in een uitloper van de zeearm, zodat St. Omaars aan het zoute water lag en met recht een zeehaven kon worden genoemd. Eb en vloed brachten dagelijks stenen en zand in de inham; op de lijn van de huidige kust wierp de zee van kleine steentjes een dam op, die de Banc des Pierrettes wordt genoemd. Kort vóór de Romeinse periode kwam er in de regelmatige overstroming van dit gebied enige stilstand; er bleef een uitgestrekt moerassig land over, waarin de Banc des Pierrettes, de hoge gronden van Coulogne, Attaques, Holque en Bergues doorlopend droog bleven. Deze reconstructie der vorming van het landschap is door archeologische vondsten nauwkeurig bevestigd; op verscheidene plaatsen in het gebied zijn bewijzen van menselijke bewoning (of jacht?) aangetroffen op meer dan 3 meter onder het huidige niveau. Delen van dit gebied zijn door de prehistorische mens bewoond, in elk geval als jachtterrein gebruikt geweest (9).

Dit land, door de zee gedeeltelijk prijsgegeven, bleef geruime tijd hetzelfde aanzien houden. In het begin van de Romeinse periode woonden er de Morini en de Menapiërs. De Commentaren (10) zeggen over hen, dat zij een land bewonen, vol bossen en moerassen, waarin zij zich verschuilen. Omstreeks 300 schrijft de Panegyricus (11): „Het land der Menapiërs verdient nauwelijks de naam van land. Het is zó doordrenkt met water, dat het niet alleen in de moerassige delen wijkt voor de voeten en zich terugtrekt, maar zelfs op plaatsen, waar de grond solieder lijkt, zucht onder de stappen, en boven een afgrond schijnt te schommelen”. De oeverwal van de Banc des Pierrettes vormde wel enige bescherming voor het binnenland, doch deze door de zee opgeworpen dijk was niet van die aard, dat hij voor het daarachter liggende land een effectieve bescherming bood. De waterstaatkundige toestand was niet gunstig, zodat de Romeinen er bijvoorbeeld geen haven hebben aangelegd. Dit was trouwens niet nodig, want op korte afstand hadden zij aan de westkust van Frankrijk voldoende havenplaatsen.

Diverse mededelingen van de klassieke schrijvers, waarin zij spreken over het merkwaardige waterland, de eilanden, de visvangst, de watervogels en de levensgewoonten van het volk, op de scheiding van Gallië en Germanië gevestigd, blijken dus volledig te passen in het gebied, dat als het authentieke land van de Bataven en de Menapiërs moet worden beschouwd. Men kan zich slechts verbazen over de frappante doublure tussen het Franse en het Nederlandse landschap, die tot in de kleinste details in beide streken overeenstemt.

De mededeling van de Panegyricus over de moerassige, wijkende grond blijkt zelfs in Noord-Frankrijk beter te passen dan in Nederland. Nabij St. Omaars, onder Lyzel, bevindt zich de „Wandelmeersch”, de vlottende eilandjes, waarvan een 18e-eeuwse tekst de volgende woordverklaring geeft (12): „Het landt, dat zij te Sinte Omers namen (noemden) „Terres Flottantes”, en is proprie geen Wisselmersch, maar Wandelmersch, omdat die wandelt ende waeyt van d'een plaatse naar d'ander”.

De Franse historici passen met veel beslistheid en zonder aarzeling de teksten van het Commentaar en van de Panegyricus op het land van St. Omaars toe (13); toch worden deze geografische details door de Nederlandse archeologen met Nederland in verband gebracht. Van geen van beide zijden is doorgedacht op dit merkwaardig verschijnsel, toen meerdere teksten over de Renus, waarin hetzelfde landschap beschreven wordt, werden gelokaliseerd.

* * *

Het bodemonderzoek in dit deel van Frankrijk heeft aangetoond, dat na een lange periode van overstroming, die de oorspronkelijke bodem met dikke lagen ophoogde, een periode van drooglegging is gevolgd, waarin de mens het land opnieuw in bezit nam. Na deze periode kwam een derde, ditmaal bestaande uit een langzamere en waarschijnlijk kortere overstromingsperiode, bekend als de Duinkerkse transgressies (14).

Deze hebben na de Romeinse periode plaats gehad. In het kustgebied, door de overstroming verloren gegaan, zijn Romeinse voorwerpen gevonden, die bewijzen, dat het gebied door de Romeinen bezet is geweest. Zelfs werden er de Romeinse wegen teruggevonden, die vanaf Cassel naar het noorden uitwaaiëren, en waarvan men aanvankelijk gedacht had, dat zij eindigden bij Looberghe, Steene, Hoymille en Leysele. Op diverse plaatsen zijn de wegen aangetroffen onder een dikke laag van maritieme afzettingen. Uit een en ander trekken de Franse historici de conclusie, dat de verhoging van het zeeniveau, die de overstroming veroorzaakte, in het begin van de 4e eeuw heeft plaats gehad. Vanaf Sangatte, Ardres, Audruicq en verder naar het oosten in de richting van Brugge, was een groot gebied opnieuw door de zee in bezit genomen.

Zeer waarschijnlijk is de gehele streek gedurende de 5e en 6e eeuw onbewoonbaar gebleven. Langzaamaan kwamen, door de voortdurende aanslibbingen en door het terugtrekken van de zee, sommige delen hoger en bijgevolg droog te liggen, zoals te Loon en Synthe, waar de verlanding al in de 7e eeuw plaats vond. De hogere gronden van Coulogne vormden een heuvel, waar zich een Romeinse nederzetting bevond, die bij de overstroming van de 4e eeuw boven water is gebleven. Nog lang daarna, toen het omringende land al geheel droog was, bleef Coulogne het „eiland Colonia” heten. St. Folquin en St. Willibrord (Marck) verschijnen in de 12e eeuw; Saint-Omer-Capelle en St. Marie-Kercke in de 13e eeuw.

Tegen het midden van de 10e eeuw blijkt het grootste deel van het gebied drooggevallen te zijn. Toen in het jaar 944 de relieken van St. Wandrille van Boulogne naar Brugge werden overgebracht (15), trok de (voet) processie over Weretha (Sangatte) via de hoge zandrug van Oye en Bergues naar Brugge. In de omgeving van Marck had zij het laatste restant van de zeearm, de Neuna (Nieuwe Rivier, thans Enna), moeten oversteken. In de 11e en 12e eeuw komen in de historische bronnen verschillende namen voor de dag van dorpen in het inmiddels drooggevallen gebied, waardoor vrij nauwkeurig bepaald kan worden, hoe de cultivatie van het nieuwe land is geweest.

Een feit van het hoogste belang moet ten aanzien van de naamgeving van dit gebied signaleerd worden. De brede zeearm, in de Romeinse periode wat teruggetrokken, maar daarna weer geheel doorgebroken tussen Ride, Watten en Duinkerken, draagt in de bronnen de naam van **La Mer**. Het ligt wel voor de hand aan te nemen, dat dit dezelfde naam is als het befaamde **Almere**, waarmede de inmiddels ook in Frankrijk aan te wijzen **Helinium** en **Flevum** geografisch verband houden. Ten onrechte is het Almere als de Nederlandse Zuiderzee opgevat (16).

De nieuwe identificatie kan trouwens aan de hand van oude teksten geheel bewezen worden. Rond 1200 wordt de naam **Almari Vallum** gebruikt voor een plaats in het land van Brédénarde. In een andere tekst wordt gesproken van „le Clos Almer”, het „gesloten” Almere, dat ook „La Fleur” (misschien een relict van Flevum!), „Le Clos” of „La

Motte Almer" wordt genoemd. Coolen (blz. 19) legt een etymologisch verband tussen Marini en mer; keltisch en bretons: mor.

„La Mare" heet een visvijver nabij St. Omaars; dezelfde naam draagt een goed onder Bourbourg. Het afwateringskanaal tussen de Hem en de Aa, dat in de bronnen voor het eerst in 1107 voorkomt, heet „Mardick". Op grond van al deze gegevens staat het onomstotelijk vast, dat het Almere daar ter plaatse heeft gelegen.

* * *

De nadere kennismaking met het landschap, voor het goede begrip van de nog volgende details van veel belang, roept vragen op met betrekking tot Romeins en vroeg-Middeleeuws Nederland. Spreekt het niet vanzelf, dat de verhogingen van het zeeniveau, de periodieke en langdurige overstromingen, en vooral de Duinkerksse transgressies ook in Nederland gevolgen hebben gehad? Een zelfs maar oppervlakkige beschouwing van de hoogtekarten leert, dat het Nederlandse kustgebied en het lage binnenland meters lager ligt dan de kuststrook van Noord-Frankrijk en Vlaanderen, waar de transgressies aanzienlijke veranderingen hebben teweeggebracht. Ik wil hierop niet verder ingaan, omdat het onderzoek meer dan voldoende op de geschreven bronnen kan steunen, en omdat een detaillering van dit vraagstuk mogelijk de schijn van een onbewezen veronderstelling zou kunnen wekken, uitgesproken om bepaalde opvattingen over de historische geografie van Nederland rond te krijgen. Toch behoeft de vraag niet achterwege te blijven, of de aangenomen historie van Nederland wel voldoende getoetst is aan de gegevens uit de stratigrafie. Merkwaardig is in elk geval, dat de laatste tijd deze vraag meermalen aan de orde is gesteld (17). Er moet namelijk gevreesd worden, dat meerdere historische lokalisaties in Nederland radikaal vervallen door een grote waarschijnlijkheid, dat in bepaalde perioden de bodem van hun situering niet eens bestond (17a).

* * *

De teksten van de klassieken worden in chronologische volgorde gegeven. Terwille van de overzichtelijkheid zijn zij in hoofdstukjes volgens de schrijvers ingedeeld. Een enkele maal wordt hiervan afgeweken, als het dienstig is bepaalde mededelingen samen te trekken.

Bijzondere aandacht moet worden gevraagd voor de oudste teksten, die van vóór het begin van de 1e eeuw. Vanzelfsprekend is het van het hoogste belang, vanaf het begin der schriftelijke traditie de Renus te volgen, om te zien, wat de schrijvers met Renus bedoelen. De min of meer nauwkeurige en gedetailleerde beschrijvingen van de rivieren en het landschap, in nauw verband met de Renus genoemd, kunnen immers vóór de 1e eeuw al heel moeilijk op het midden van Nederland worden begrepen, dat door de Romeinen nog niet in bezit genomen, vermoedelijk zelfs nog niet door een Romeinse voet betreden was (18). Desondanks bestaat er een duidelijk parallelisme tussen de oudste en de jongere teksten. Spreken zij over de monden van de Renus, de begrenzingen van Gallië en Belgica, dan hebben zij kennelijk dezelfde streek op het oog.

Terecht ligt er een zware nadruk op de oudste teksten. Moeten deze in Noord-Frankrijk worden gesitueerd, dan kunnen de jongere niet in Nederland worden geplaatst.

Daar de Renus bij de klassieken zowel als bij de Middeleeuwse schrijvers talloze malen als de grens van Gallië wordt genoemd, behoort eveneens de volle aandacht geschonken te worden aan de juiste uitgestrektheid van Belgia, dat het noordelijk deel van Gallië was. Nu eens wordt de Renus de noordelijke grens van Gallië genoemd, dan weer schijnt de rivier te worden aangeduid als de afbakening van Belgia van het overige Gallië. In elk geval komt de Renus telkenmale ter sprake, als de grenzen van Gallië en Belgia worden beschreven. De gangbare opvatting legt, afgaande op de vermelding van de Renus, de noordgrens van Gallië aan de Nederlandse Nederrijn. Wij zullen zien, dat deze opvatting niet langer te houden is.

* * *

1. Pytheas. (ca. 325 vóór Chr.)

Pytheas van Massilia ondernam omstreeks het midden van de tweede helft der 4e eeuw vóór Chr. een tocht langs de westkust van Europa. Zijn reisverhaal is niet in zijn geheel, doch slechts in fragmenten bij andere schrijvers bewaard gebleven. Een passage over Britannië en de Renus is door Strabo vermeld en becritiseerd (19):

„Hij (Pytheas) zegt, dat de lengte van het eiland (Britannië) meer dan 20.000² (stadia) bedraagt, en dat Kent enige dagen varen verwijderd is van Keltica en van de streek der Osimi (in Bretagne wonend). Alles wat hij verhaalt over de plaatsen aan de overzijde van de Renus, is echter verzonnen”.

Er blijkt uit, dat Pytheas een verband legde tussen Britannië, Kent, de Kelten, de Osimi en de Renus. Uit het citaat van Strabo wordt echter niet duidelijk, wat Pytheas nu precies geschreven heeft.

2. Caesar. (beschreef vóór 44 vóór Chr. gebeurtenissen, tussen 58 en 50 geschied).

Met zijn „Gallia est omnis divisa in partes tres”, dat bij duizenden een boeiende herinnering oproept aan hun intrede in de wereld van het Latijn, begint Caesar zijn boek in deze beschrijving van Gallië (20):

„Gallië is in zijn geheel in drie delen verdeeld, waarvan er een bewoond wordt door de Belgae, het tweede door de Aquitaniërs, en het derde door hen, die in hun eigen taal Kelten heten, en in de onze Galliërs worden genoemd. Al deze volkeren verschillen onderling in taal, instellingen en wetten. De Galliërs worden van de Aquitaniërs gescheiden door de Garonne; van de Belgae door de Marne en de Seine. Van hen zijn de Belgae de sterksten... zij wonen het dichtst bij de Germanen, die zich aan de overzijde van de Renus ophouden, en met wie zij voortdurend oorlog voeren... Het deel (van Gallië), dat, zoals gezegd is, door de Galliërs is bezet, begint aan de rivier de Rhône; het wordt begrensd door

de rivier de Garonne, de Oceaan en de gebieden der Belgae; vanaf de Sequanen en de Helvetiërs reikt het tot aan de rivier de Renus, en is in zijn geheel naar het noorden gericht. De Belgae wonen vanaf de uiterste grenzen van Gallië; hun gebied strekt zich naar het noorden en het oosten uit tot aan het laagste deel (het einde) van de rivier de Renus. De Aquitaniërs wonen in een gebied, dat zich naar het westen en het noorden uitstrekt vanaf de rivier de Garonne tot aan de Pyreneeën en het deel van de Oceaan, dat bij Spanje ligt".

Lang commentaar is bij deze tekst overbodig. Caesar lokaliseert de Belgae tussen de Oceaan, de Marne, de Sequanen, de Helvetiërs, de Seine en de Renus. Men vatte de Renus, zo men wil, op als de Duitse Rijn (langs de Frans-Duitse grens), dan blijft het toch onmogelijk Gallië en Belgia door te trekken tot in het midden van Nederland. Toch zou dit moeten kunnen, willen in Nederland de andere teksten enigszins passen, die de Renus als de noordgrens van Belgia, en derhalve van Gallië noemen. De opvatting, dat Gallië zich tot in het midden van Nederland zou hebben uitgestrekt, wordt door deze tekst van Caesar zo grondig weerlegd, dat daar niet meer op teruggekomen behoeft te worden.

Elders schrijft Caesar (21): "... de Germanen en de Tenchteren trokken met een grote menigte volk de Renus over, niet ver van de plaats, waar de Renus in de zee valt". Men zou geneigd zijn te veronderstellen, dat Caesar hier een streek in Nederland bedoelt, doch dit kan niet juist zijn, omdat de Usipeten en de Tenchteren onmogelijk in Noord-Nederland gesitueerd kunnen worden, en het bovendien als een paal boven water staat, dat de krijgstochten van Caesar zich niet tot het midden van Nederland hebben uitgestrekt. Waar de twee volken gelokaliseerd moeten worden, deelt Caesar trouwens zelf mee; hij wijst hun plaats aan met een afdoend geografisch detail (22): „De Usipeten en de Tenchteren... vestigden zich bij de Renus, welke streken de Menapiërs bewoonden". Door tal van gegevens staat onomstotelijk vast, dat de Menapiërs in Noord-Frankrijk woonden. Als Caesar desondanks de Renus met de Menapiërs verbindt, blijkt daar volkomen uit, dat hij geenszins de Rijn bedoelt.

In verband met dezelfde gebeurtenissen legt Cassius Dio een ander verband, dat niet zonder belang is. Hij schrijft (23): „Vandaar trok hij (Caesar) tegen de Germanen op, die de Renus wilden oversteken, en sloeg hen terug. Zelf begaf hij zich door het Eiland van de Bataven naar de landstreek van de Usipeten".

Op een andere plaats spreekt Caesar van het Ardenner woud (24), „dat het grootste van Gallië is, en dat vanaf de oevers van de Renus en de gebieden der Treveri tot aan de Nerviërs reikt, en meer dan 500 mijlen lang is". Verbindt men dit gegeven al te strikt met de Ardennen, dan wijst het eer op de Duitse Rijn. Ziet men voor het Ardenner woud het befaamde Kolenwoud aan, dat in latere teksten meermalen ter sprake komt, dan wijst de tekst op een geheel andere streek. In elk geval kan deze Renus niet met de Nederlandse Rijn in verband worden gebracht.

Evenmin kan aan Nederland worden gedacht bij de volgende tekst van Caesar (25): „De Germanen... wierpen zich uit de legerplaatsen, en toen zij aan de samenvloeiing van Maas en **Renus** gekomen waren...” Het verhaal van Caesar speelt zich in zijn geheel in Noord-Frankrijk af; daar vindt steeds zijn samentreffen met de Germanen plaats. De samenvloeiing van Maas en **Renus** kan niet in Nederland gesitueerd worden, temeer omdat in de volgende tekst van Caesar die samenvloeiing der twee rivieren met het Eiland van de Bataven in verband wordt gebracht. Het is bovendien zeer de vraag, of de loop van de rivieren in Nederland in de Romeinse periode reeds zo was, dat daar van een samenvloeiing van Maas en Rijn gesproken kon worden.

De meest waardevolle tekst van Caesar is echter die waarin hij de Maas en haar samenhang met de **Renus** beschrijft. Ofschoon de tekst verschillende moeilijkheden bevat, en het niet geheel duidelijk is, wat Caesar nu precies bedoelt (26), toont hij toch zonneklaar aan, dat noch de **Renus**, noch de Maas in Nederland te situeren zijn. De tekst luidt (27): „De Maas ontspringt in het Vogezengebergte, dat in het gebied van de Lingonen ligt. Nadat zij een deel (van het water) van de **Renus** ontvangen heeft, dat **Vacalus** wordt genoemd, vormt zij het Eiland van de Bataven, en stroomt zij in de **Renus** op niet verder dan 80 mijlen van de Oceaan. De **Renus** echter ontspringt in het gebied der Lepontii, die de Alpen bewonen, en stroomt in een lange loop door de gebieden der Nantuaciërs, Helvetiërs, Sequanen, Mediomatrici, Tribicoren en Treveri. Waar hij de Oceaan nadert, verdeelt hij zich in meerdere armen en vormt er vele en ontzaglijk grote eilanden, waarvan het grootste deel bewoond wordt door wilde en barbaarse volkeren (onder wie er zijn, waarvan men zegt, dat zij van vissen en vogeleieren leven); met veel monden stroomt hij in de Oceaan”.

De **Vacalus** en het Eiland van de Bataven maken duidelijk, dat Caesar een streek van Noord-Frankrijk aan het beschrijven is, ondanks het feit, dat hij daar de Maas plaatst, die naar onze begrippen toch verder oostelijk ligt. De **Renus** verbindt hij met de genoemde stammen in Frankrijk; het is niet aan te nemen, dat Caesar ineens naar westelijk Nederland overspringt, als hij de nadering van de **Renus** tot de Oceaan beschrijft. Het detail van de vele en grote eilanden, door de **Renus** gevormd, past volkomen bij het Almere, dat in Noord-Frankrijk lag. Nóg weten wij niet, welke rivieren Caesar met de namen van **Renus** en Maas aanduidt, doch dat hij met zijn gedachte in Noord-Frankrijk vertoeft, is voor geen enkele tegenspraak vatbaar.

Caesar zegt, dat de **Renus** „met veel monden” in de Oceaan stroomt. Andere schrijvers noemen twee, weer andere drie Rijnmonden. Zijn mededeling past geheel en al in de streek ten noorden van Boulogne, waar in zijn tijd de kust doorbroken was door de brede zeearm van het Flevo-meer. Hier stroomden verschillende rivieren in uit, en hadden zich, zowel in het meer als aan de huidige kustlijn, meerdere eilanden gevormd, die evenzoveel riviermonden te zien gaven. De afwijkingen in het getal van de Rijnmonden bij de verschillende schrijvers zijn zelfs

geheel aanvaardbaar. Zij behoeven in het geheel niet aan onnauwkeurigheid geweten te worden, doch zij kunnen integendeel geheel overeenkomstig de geografische werkelijkheid zijn geweest, daar het landschap van het Almere tussen de 1e en de 7e eeuw belangrijke veranderingen heeft ondergaan.

3. Agrippa. (62 - 12 vóór Chr.)

Ook van deze schrijver zijn slechts fragmenten bewaard, door andere schrijvers overgenomen. Van belang is zijn beschrijving der grenzen van Gallië, niet omdat zijn mededeling zo gewichtig is, doch vooral omdat men dezelfde grensbeschrijving bij de latere schrijvers terugvindt (28): „Agrippa geeft de gehele afmeting van Gallië tussen de Renus, de Pyreneën, de Oceaan, de Cevennen, de Jura...” Nog talloze malen zullen wij hetzelfde tegenkomen, namelijk dat de Renus tegenover de Pyreneën wordt geplaatst; beide vormen tegenover elkander liggende grenzen van Gallië. Ervan afgezien, dat de rangschikking van het midden van Nederland onder Gallië om tal van redenen reeds onmogelijk is, maakt deze tekst uit de eeuw vóór Chr. wel heel duidelijk, dat bij de hier genoemde Renus niet aan de Nederlandse Nederrijn gedacht mag worden.

4. Vergilius. (70 - 19 vóór Chr.).

In zijn Aeneas verhaalt de dichter over de triomf van Augustus, die op het schild van Aeneas is afgebeeld. Onder de afbeeldingen noemt hij (29):... de Morini, de laatste der mensen, en de tweehoornige Renus”.

Veelzeggend is het, dat hij de Morini in direkt en nevengeschiedt verband met de Renus noemt. Al zegt Vergilius het niet met zoveel woorden, zijn zin kan alleen in deze betekenis worden opgevat, dat de Morini bij de tweehoornige Renus wonen. De Morini moeten met volstrekte zekerheid rond St. Omaars gesitueerd worden. Volkomen helder is derhalve, waar de schrijver de Renus plaatst.

5. Livius. (59 vóór Chr. - 17 nà Chr.)

Als Livius de nederlaag van de Usipeten en de Techteren beschrijft, hen door Caesar toegebracht, zegt hij (30): „Toen de Germanen in Gallië overwonnen waren, trok Caesar de Renus over en bedwong hij de nabijgelegen delen van Germanië”. De Usipeten en Techteren bestreed Caesar, volgens zijn eigen woorden, in het noorden van Frankrijk. Daar moet dus ook de plaats gelokaliseerd worden, waar hij de Renus overtrok, en waar hij de nabijgelegen delen van Germanië bedwong.

6. Strabo. (65 vóór Chr. - 20 nà Chr.)

Zijn Geographia, waaruit de onderstaande teksten genomen zijn, is in 18 nà Chr. voltooid, maar waarschijnlijk was het werk in 7 nà Chr. gereed, misschien zelfs al uitgegeven. Deze teksten bevatten doorslaggevende bewijzen, dat in de Romeinse periode de Renus in Noord-Frankrijk werd gesitueerd.

Over de Renus zegt Strabo het volgende (31): „De Renus... is onstuimig, om welke reden hij weinig bruggen heeft. Nadat hij van de bergen is gekomen, stroomt hij door de vlakten... Men zegt ook, dat hij twee monden heeft; zij, die er méér noemen, zijn abuis.

De Renus omvat met zijn kronkelige loop, evenals de Seine, een deel van de streek, maar niet zoveel als die rivier. Beide rivieren stromen van het zuiden naar het noorden (32). Tegenover hun monden ligt Britannia, dat echter dichterbij de Renus ligt, zodat Cantium (Kent), dat de het verst naar het oosten strekkende punt van het eiland (Britannia) is, vanaf zijn monden gezien kan worden. De Seine ligt op enige afstand hiervan”.

De tekst is bijzonder interessant, omdat Strabo een geografische nevenschikking legt tussen de Seine en de Renus. Het is duidelijk, dat hij één streek beschrijft, die door de beide rivieren wordt geraakt. Kent legt hij tegenover de monden van de Renus; vandaar af is dit punt van Engeland te zien. Dit detail voert ons met absolute zekerheid naar het westen van Noord-Frankrijk, waar (en waar alléén!) dit gegeven klopt. Ten overvloede onderstreept Strabo nogmaals, alsof hij er geen enkele twijfel over wil laten bestaan, dat de Seine op enige afstand van de monden van de Renus ligt. Het zou de reinste zotternij zijn te schrijven, dat de Seine op enige afstand van de Nederlandse Rijnmonden ligt. Strabo heeft dit dan ook niet aldus bedoeld.

Andere teksten bevestigen de mededeling van Strabo volkomen en met nieuwe details. Zozimus schrijft (33): „Op de uiterste grenzen van Germanië, waar de zetel is van een zeker Gallisch volk, stroomt de Renus in de Atlantische Oceaan; daar ligt het eiland Britannia op 900 stadia afstand”. Over het algemeen wordt de zee, waar de Renus in uitstroomt, Oceaan, noordelijke of westelijke Oceaan genoemd. Aan de mogelijke twijfel, hoe deze opgevat moet worden, maakt Zozimus een definitief einde, door Atlantische Oceaan te schrijven.

De door hem gegeven afstand is echter rijkelijk overdreven, zodat het vrijwel zeker is, dat hier een fout is ingeslopen. Er zal dus eer 90 dan 900 gelezen moeten worden. Doch een aantal van 90 stadia, neerkomend op 14 à 17 km. is weer te weinig (34). Andere schrijvers, die ook afstanden opgeven als zij kennelijk over dezelfde plaats spreken, geven geheel andere getallen, zodat deze opgave van Zozimus vrijwel zeker als een schrijf- of kopieerfout beschouwd moet worden.

Cassius Dio geeft tussen Engeland en Belgia een afstand van 56 mijlen; ongeveer diezelfde afstand noemt Beda tussen Engeland en de omgeving van Gessoriacum (Boulogne), waardoor hij tevens aan de mededeling van Cassius Dio (op dit punt klaarblijkelijk zijn bron) een duidelijker plaatsbepaling van Belgia voegt. Beda zegt 50 mijlen of 450 stadia. Zijn deze getallen exact, dan moeten zij dezelfde afstand aanduiden, en zijn er Romeinse mijlen (1.5 km) bedoeld, die een totaal van 75 km opleveren,

en Attische stadia (185 M.), die een totaal van 83.2 km. geven. Deze afstand is geheel aannemelijk tussen Boulogne en de Engelse kust. Uit de gebruikte terminologie, vooral die van Beda, blijkt duidelijk, dat het geenszins de bedoeling was, de kortste afstand tussen Cap Gris Nez en Engeland te geven (35), doch de afstand over de normale verbindingroute Boulogne - Richborough.

Het getal van 75 of 83 km. is beslist te klein voor de afstand tussen het midden van Nederland (de Rijnmonden) en de dichtstbijzijnde Engelse kust, die minstens 180 km. bedraagt, of tussen Nederland en Kent, welke afstand minstens 250 km. telt. De, kennelijk foutieve, afstand van 900 stadia, medegedeeld door Zozimus (in Attische stadia neerkomend op 166 km.), zou dus wél tussen Nederland en Engeland passen; dat deze opgave foutief is, blijkt genoegzaam uit de afstanden bij de andere schrijvers, en uit de gegevens, die ertoe dwingen de monden van de Renus in Noord-Frankrijk te situeren.

Over de Menapiërs schrijft Strabo (36): „... en als de laatsten de Menapiërs, die dicht bij de mondingen aan beide zijden van de rivier (de Renus!) de moerasgronden bewonen en bossen van kreupelhout, dat niet hoog, maar wel dicht en doornig is”.

Een andere tekst luidt (37): „Van die Galliërs zegt men, dat de Belgae de sterksten zijn, verdeeld in 15 volken, tussen de Renus en de Loire langs de Oceaan wonen”.

Over Engeland en diens ligging ten opzichte van Gallië en Belgia zegt hij (38): „Britannia heeft de vorm van een driehoek, die met zijn grootste zijde langs Keltica ligt. In lengte is het niet buitengewoon groot, en ook weer niet te klein. Die lengte bedraagt ongeveer 4300 of 4400 stadia (774 of 792 km.) in beide gevallen; in het eerste geval, gerekend langs Keltica vanaf de monden van de Renus tot de noordelijkste punt van de Pyreneën en Aquitanië; in het tweede geval vanaf Kent, recht tegenover de monden van de Renus, de meest oostelijke grens van Britannia, tot aan de westelijke punt van het eiland tegenover Aquitanië en tegenover de Pyreneën. Dit is ... de afstand vanaf de Pyreneën tot aan de Renus...”

Een bijzonder merkwaardig detail, dat alléén aan de westkust van Frankrijk past, bevat een tekst, die handelt over de verbindingen van Engeland met het vasteland (39): „Vier verbindingen zijn er, die gewoonlijk gebruikt worden tussen het eiland en het vasteland, namelijk vanuit de mondingen van de (vier) rivieren: Renus, Seine, Loire en Garonne.

Voor degenen, die vertrekken vanaf de plaatsen rond de Renus, begint de vaart niet in de mondingen zelf, maar vanaf de Morini (die aan de Menapiërs grenzen), bij wie ook Itium gelegen is, welke haven de goddelijke keizer gebruikte, toen hij opbrak naar het eiland (Britannia)”.

Weer wordt de Renus in geografisch verband gebracht met de Morini en met de haven Itium, die in de omgeving van Boulogne lag. Wij zagen

reeds, dat het Almere of het Flevum, waarin tenminste één mond van de Renus zich uitstort, in waterstaatkundig opzicht niet geschikt voor havens was. De Romeinen, die vanaf de monden van de Renus naar Engeland wilden vertrekken, begaven zich daarom naar de havens van Boulogne. Nu kan het in ónze tijd niet abnormaal worden genoemd, dat iemand uit Midden-Nederland met zijn auto naar Oostende, Duinkerken of Calais reist, om vandaar per ferryboat naar Engeland over te steken. Het is echter, op zijn zachtst gezegd, hoogst twijfelachtig, of de Romeinen de omweg over Boulogne maakten, als zij van het midden van Nederland (ostia Reni!) naar Engeland reisden. Nota bene: vóór zij Nederland bezet hadden!

7. Pomponius Mela (vóór 44 na Chr.)

De west- en noordkust van Gallië beschrijft hij, na de vermelding van Spanje, aldus (40): „Volgt de andere kust van Gallië... die zich naar het noorden uitstrekt, en in een lange en rechte loop tot aan de oevers van de Renus reikt”.

Over de volken van Gallië schrijft hij dit (41): „De volken (van Gallië) hebben drie namen; zij worden begrensd door de machtige rivieren. Want tussen de Pyreneeën en de Garonne leven de Aquitaniërs; vandaar tot aan de Seine de Kelten; vandaar tot aan de Renus de Belgae”.

Een mooie aardrijkskundige beschrijving geeft Mela in het volgende (42): „Van hen uit (nl. de Santonen en de Osimi, in Bretagne wonend) gaat de kustlijn weer naar het noorden, waar de kust aan de Morini behoort, het laatste volk van Gallië. Daar is de haven overbekend, die men Gessoriacum (Boulogne) noemt. De Renus, die in de Alpen ontspringt, vormt dicht bij zijn hoofd (begin of einde?) twee meren, Venetum en Acronium. Lang stroomt hij in een zekere en stevige bedding, maar niet ver van de zee verspreidt hij zich her en der. Een linkerarm ervan heet nog altijd Renus totdat hij (in de zee) stroomt. Aan de rechterkant blijft hij eerst majesteitelijk en zichzelf gelijk. Dan is hij geen stroom meer, maar, waar hij de velden overstroomt, een onmetelijk meer, Flevo genaamd, dat een eiland van dezelfde naam omvat, waarna hij weer smaller wordt en als een stroom in de zee vloeit”.

De beschrijving van deze tekst is door de historici in volle gemoedsrust in Nederland gesitueerd, zodat de voormalige Zuiderzee na haar afsluiting de naam van Flevomeer heeft gekregen. De tekst van Mela past helemaal niet op de Waal, de Rijn, eventueel de Oude Rijn en de IJssel in Nederland, al heeft men hem ook in deze richting trachten te wringen. De beschrijving van de Renus laat de schrijver direkt op de vermelding van Boulogne volgen. Ligt het niet voor de hand aan te nemen, dat hij een rivier op het oog heeft, vlak bij Boulogne stromend?

Ofschoon in deze tekst het Almere niet met name wordt genoemd, wordt toch algemeen de identiteit aanvaard tussen het Flevo en het Almere. Het is dus geen vraag meer, in welk meer de Renus uitstroomt.

Over Engeland en diens ligging ten opzichte van het vasteland zegt Mela (43): „Britannia bestaat, zoals reeds gezegd is, uit een grote driehoek, die noord en west gericht uitziet op de monden van de Renus; zijn schuine zijden zijn naar achteren gericht, waarvan de ene tegenover Gallië, de andere tegenover Germanië ligt”.

8. Plinius de Oudere (tussen 47 en 79 na Chr.)

Uit een bericht over de ontdekkingstocht onder Augustus in de „Noordelijke Oceaan” blijkt (44), dat Plinius hiermede de Atlantische Oceaan bedoelt. In de historische litteratuur wordt hardnekkig aan de interpretatie van de Noordzee vastgehouden, ofschoon in deze en andere teksten meer dan voldoende indicaties liggen, dat die opvatting zelden of nooit juist is.

„In de Renus zelf”, zegt Plinius (45), „ligt, bijna honderd mijlen lang, het edele eiland van de Bataven en de Caninefaten, en andere (eilanden) van de Frisii, de Chauci, de Frisiavonen, de Sturii, de Marsaci, die zich ophouden tussen Helium en Flevum. Zo immers heten de mondingen, waar de Renus zich (in de zee) uitstort, in het noorden in meren, in het westen in de stroom van de Maas. In het midden ertussen bevindt zich de monding, waar de Renus zijn eigen naam bewaart”.

Deze tekst biedt ons een mogelijkheid, één der stromen van de Renus nader te determineren. Helium, elders Helinium geschreven, moet vermoedelijk als Hesinde worden opgevat. Flevum moet noordelijk daarvan liggen (46). Tussen beide plaatsen ligt een mond van de Renus, die daar zelfs zijn eigen naam bewaart. Ter plaatse in Noord-Frankrijk stroomt de rivier de Hem, in de oude bronnen ook Rhim geschreven (46a), die met vrijwel volkomen zekerheid als de middelste Rijnmond moet worden beschouwd. Deze rivier mondt in het Kanaal uit, vlak tegenover Engeland. Voorheen stroomde zij in het Almere uit, vormde zij zelfs voor het grootste deel dit Almere. Straks komen nog meerdere gegevens te voorschijn, die deze determinatie bevestigen.

Over wat Plinius onder Gallië en Belgica begrijpt, geeft hij in het volgende een heldere uiteenzetting (47): „Gallië, dat in zijn geheel met de naam van Comata wordt aangeduid, is in drie soorten van volken te onderscheiden, die voornamelijk door de rivieren van elkaar gescheiden zijn. Van de Schelde naar de Seine heet het Belgica; vandaar naar de Garonne Keltica, wat hetzelfde is als Lugdunensis; vandaar naar het gebergte van de Pyreneën heet het Aquitanica, dat vroeger Aremorica werd genoemd”.

Op een andere plaats schrijft Plinius als terloops (48): „... daar wonen de Ubii, ligt Colonia Agrippinensis, de Guberni, de Bataven, en die wij genoemd hebben in de eilanden van de Renus”.

In de juiste omschrijving van Gallisch Belgica schijnt bij de klassieken geen eenstemmigheid te heersen, zodat een deel van het Recueil erop

wijst (49), dat Plinius de Belgae tussen de Seine en de Schelde plaatst, Mela hen tussen de Seine en de Renus situeert; Ptolemeus, Orosius en anderen noemen als de begrenzing van Gallisch Belgia: in het noorden de Britse Oceaan, in het oosten de rivier de Renus; in het zuiden de provincie van Narbonne, in het westen de rivier de Seine en Gallia Lugdunensis. Tussen deze van elkander afwijkende beschrijvingen bestaat slechts een schijnbare tegenspraak. Beschouwt men de teksten vanuit het enige juiste uitgangspunt, de taalgrens, dan doet zich geen enkele moeilijkheid voor, en blijft alleen nog de mogelijkheid te overwegen, of een schrijver misschien de naam van Renus heeft gebruikt, waar een ander de naam van een andere rivier schrijft.

Volgens Plinius vormt de Schelde de noordelijkste grens van Gallisch Belgia. Nog wordt geenszins duidelijk, of hij de zuidelijke dan wel de noordelijke loop van deze rivier op het oog heeft. Uit zijn tekst zou men tevens mogen afleiden, dat de Schelde eveneens in aanmerking komt, om als een der drie befaamde Rijnmonden gedetermineerd te worden, temeer wijl er misschien zelfs een taalkundig verband tussen Renus en Schelde aangenomen mag worden. Dit lijkt mij echter weinig waarschijnlijk, omdat de uitmonding van de Schelde in elk geval te ver van de grens van Gallisch Belgia ligt. (Dat Gallisch Belgia niet vereenzelvigd mag worden met het huidige België, moge duidelijk zijn, ondanks de moderne naamgeving, die ook hier misleidend werkt) (49a). Eer moet de Franse Aa als de noordelijkste mond van de Renus beschouwd worden; deze determinatie wordt zeer sterk gesteund door de geografie van Ptolemeus (zie de kaart aldaar). Dat sommige schrijvers die mond „oostelijk” en niet „noordelijk” noemen, zal nog worden opgehelderd.

De zeeën rond de kust van Gallia zijn volgens Plinius (50): „aan de Renus de Noordelijke Oceaan; tussen de Renus en de Seine de Britannische Oceaan, en tussen daar en de Pyreneën de Gallische Oceaan”. De Noordelijke Oceaan behoeft ook hier niet als de Noordzee opgevat te worden, al schijnt de opeenvolging van Gallische Oceaan (Golf van Biscaye), Britannische Oceaan (het Kanaal) en de noordelijke Oceaan dit aan te duiden. Bij andere schrijvers vindt men weer teksten, waarin het Kanaal Noordelijke Oceaan is genoemd. De namen van de oceanen staan bij de klassieken lang niet vast; uit een bepaalde naam kan derhalve niet het laatste argument worden geput.

Nadat Plinius de afmeting van Gallië, berekend vanaf de Alpen over Lugdunum naar Boulogne, gegeven heeft, gaat hij direkt daarop verder (51): „Maar een zekerder maat naar het westen en de mond van de Renus over de legerplaatsen van Germanië...” In beide gevallen is zijn hoofdrichting dezelfde; beide berekeningen eindigen in de omgeving van Boulogne. Daar ligt de mond van de Renus.

Plinius is vooral bekend om de vele en merkwaardige bijzonderheden, die hij van het gebied van Noord-Gallië en Germanië weet te vertellen. Die details hebben met de Renus rechtstreeks niet veel uitstaande. Aan

de andere kant is echter duidelijk, dat hij deze dingen vertelt uit de streek aan de monden van de Renus; een enkele maal zegt hij dit zelfs nadrukkelijk. Zijdelings kunnen zij dus wel van belang zijn. Hij vermeldt zalmen in de Renus (52), ganzen en kropganzen in Noord-Gallië, voornamelijk bij de Morini (53); platanen bij de Morini (54), appels en kersen in Belgia (55). „Op de uiterste hoek van het rijk, waar de Renus uitstroomt”, heeft hij de wilde kaneel of het vijfvingerkruid gezien (56). Bij de Morini heeft het weven van linnen hem getroffen (57). Het behoeft geen betoog, dat al deze zaken inderdaad in Noord-Frankrijk te vinden waren. De ganzen en kropganzen zijn bij de Morini trouwens altijd een „spécialité de la maison” geweest! Elders spreekt Plinius van de witte steen in Belgia, die zich als hout, en zelfs gemakkelijker nog, laat snijden, en die onder andere wordt gebruikt voor het leggen van vloeren (58). Byvanck meent, dat Plinius hier de mergel van Zuid-Limburg beschrijft. Dit kan niet juist zijn, omdat deze zeer zachte steensoort totaal ongeschikt is om er plavuizen van te maken. Wordt op mergel gelopen, dan verpoedert hij op zeer korte tijd. Ongetwijfeld heeft Plinius de Noord-Franse kalkzandsteen bedoeld, die bovendien, in tegenstelling tot de mergel, echt wit van kleur is.

9. Tacitus. (54 - 120 na Chr.)

Publius Cornelius Tacitus wordt aangezien voor de zoon van een procurator der provincie Belgia. Hij huwde met de dochter van Agricola, bekend als stadhouder van Britannia. Er mag dus aangenomen worden, dat hij Gallië persoonlijk heeft gekend, of indien niet, dat hij dan de geografische details van zijn geschriften uit de eerste hand heeft gehad.

Over de Renus en de Bataven geeft hij in de beschrijving van de veldtocht van Germanicus in het jaar 16 dit bericht (59): „Het eiland van de Bataven, waar het boven verhaalde geschiedde, was om zijn goede toegankelijkheid en zijn uitgestrektheid zeer geschikt om de legers te ontvangen, die er zich tot de oorlog konden ontplooien (60). Want de Renus, die lang als één stroom vloeit, verdeelt zich aan het begin van het land van de Bataven als het ware in twee stromen. Hij bewaart zijn naam en de snelheid van zijn loop, waar hij langs Germanië stroomt, totdat hij zich met de Oceaan vermengt. Naar de Gallische oever echter stroomt hij breder en rustiger, waar de inwoners hem Vahalis noemen. Spoedig verandert hij ook deze naam in die van Maas; daar stort hij zich met een geweldige monding in de Oceaan uit”.

Enige details uit deze tekst, die sterk aan die van Caesar herinnert (61), vragen om wat nadruk. Dat de Renus naar de Gallische oever stroomt, kan gevoeglijk aldus weergegeven worden, dat de rivier op de kust van Frankrijk in zee valt. Duidelijk is immers, dat Tacitus hier aan het einde van de rivier denkt, en dat hij dus niet de Duitse Rijn kan bedoelen. Weer wordt de Renus als de grens tussen Gallië en Germanië genoemd.

„De **Renus**”, zegt Tacitus elders (62), „ontspringt als een onstuimige en ontoegankelijke stroom in de Raëtische Alpen; met een flauwe bocht stroomt hij naar het westen, waar hij zich met de Noordelijke oceaan vermengt”. Tacitus schijnt de Duitse Rijn en de Franse Renus als één onafgebroken loop van dezelfde rivier te beschouwen, hetgeen al heel moeilijk juist kan zijn. Dezelfde formulering vindt men bij andere schrijvers, behalve bij Caesar en Cassius Dio, terwijl de Peutinger-kaart het in gelijke zin afbeeldt. Tacitus noemt de rivier onstuimig en ontoegankelijk. Misschien mag hierin een aanwijzing worden gezien, dat de Romeinen bepaalde delen van de Rijn niet nauwkeurig gekend hebben, waardoor het denkbeeld is kunnen ontstaan, dat de Franse Renus in direkt verband met de Rijn stond.

„De Grote en de Kleine Friezen worden aldus genoemd naargelang hun kracht. Beide volken wonen rond de Renus aan de Oceaan; zij beheersen bovendien ontzaglijk grote meren, die door de Romeinse vloten bevaren worden” (63). Volgens meerdere teksten waren de Friezen naburen van de Bataven. Moeten deze laatste in Noord-Frankrijk gesitueerd worden, dan dienen de Friezen ook daar te worden gezocht. Desondanks bevat de bovenstaande tekst enkele bijzonderheden, die prachtig op Friesland lijken te passen. Die details komen evenwel ook aan de Franse kust geheel tot hun recht, waar veel meren en eilanden waren. (In deel II wordt op het Friezen-probleem nog uitvoeriger ingegaan).

„De Bataven waren, toen zij de **Renus** overtrokken, een deel van het volk der Chatten, dat om een opstand uitgedreven was. Na hun verdrijving bezetten zij de uiterste streek van de Gallische kust, waar niemand woonde, en een daarbijgelegen eiland, dat van voren door de Oceaan, in de rug en in de zijden door de **stromen van de Renus** wordt omspoeld (64)”. De tekst bevat meerdere punten, die zich positief tegen zijn toepassing op Nederland verzetten. De verdreven Bataven vestigden zich in een streek van **Gallië**; dit kan Nederland niet zijn. Zij vestigden zich op de kust, aan de Oceaan; hierdoor is de Betuwe uitgesloten. Dit detail zou in Nederland nog enigszins verklaard kunnen worden, als men ook hier een transgressie-periode aanneemt, waardoor de zee verder landinwaarts reikte, en de Betuwe direkt aan de zee lag. Doch dan komt men in conflict met de Romeinse relikten in het westen van het land, zelfs tot ver in zee, die aantonen, dat vanaf de 1e tot de 3e eeuw het grondgebied van westelijk Nederland bestond. De Peutinger-kaart beeldt bovendien de ligging van het Eiland der Bataven af geheel overeenkomstig de tekst van Tacitus, namelijk direkt aan de zee gelegen.

Op de uitvoerige berichten, die Tacitus wijdt aan de Opstand van de Bataven, behoeft hier niet meer ingegaan te worden, omdat elders (65) uitvoerig en afdoende is aangetoond, dat noch het geheel, noch een deel van deze opstand zich in Nederland heeft afgespeeld.

Aan de Drusus-gracht, die in dat verhaal ook wordt genoemd, moet wel aandacht geschonken worden, omdat deze nauwer met de Renus in

verband staat. Byvanck lokaliseert haar, op gegevens van Tacitus, tussen het Eiland van de Bataven, de grote meren en de Oceaan (66). Ofschoon het dus zonder méér al duidelijk is, dat zij zich in Frankrijk heeft bevonden, is het toch dienstig, de teksten nog eens te geven.

In het verhaal over de gebeurtenissen in Germanië in 58 en de vorige jaren schrijft Tacitus (67): „Op dat tijdstip waren de zaken in Germanië rustig... om de soldaten evenwel niet in vadsigheid te laten vervallen, liet hij (Paulinus of Vetus) hen de dam afmaken, die Drusus vóór 60 jaren (derhalve 8 vóór Chr.) begonnen was, om de **Renus** te bedwingen. Hij liet de Oude Moezel en de Saône door een kanaal aan elkaar verbinden, zodat de troepen (of voorraden) over de zee (Middellandse Zee), vervolgens over de Rhône en de Saône konden varen, spoedig over de rivier de Moezel naar de Renus, en vandaar de Oceaan bereiken, terwijl zodoende de moeilijkheden van een zeereis vermeden werden en de westelijke en noordelijke (68) kusten door een vaarweg verbonden waren”.

Suetonius (c. 70 - 140) deelt over de Drususgracht mede (69): „Drusus... bevoer als eerste der Romeinse veldheren de Noordelijke Oceaan; aan de overzijde van de **Renus** liet hij nieuwe en ontzaglijk grote grachten bouwen, die heden nog de „*Drusinae*” genoemd worden”.

Dit kunstwerk werd door Civilis verwoest, toen hij in het jaar 70, na het mislukken van de opstand der Bataven, een vertwijfelde poging deed, de Romeinen schaakmat te zetten. Tacitus verhaalt het aldus (70): „... daarom vernielde hij de dijk, door Drusus Germanicus gebouwd, waardoor hij bewerkte, dat de **Renus** zich in een rechte stroom naar Gallië in stortte, terwijl de rivier verder wegbrak, wat er (van de dijk) nog over was. Want de afgedamde stroom had met zijn smalle loop tussen het Eiland (van de Bataven) en de Germanen (aan deze streek) het aanzien van onafgebroken land gegeven”.

Ook hier is lang commentaar overbodig. Oppervlakkig schijnt een waterweg tussen Rhône, Saône, Oude Moezel en Renus wel duidelijk in de richting van de Nederlandse Rijn te wijzen; die richting werd bepaald afdoende aangegeven door het Eiland van de Bataven, dat, hoe dan ook, met de Drusus-gracht verband hield. Nu het Eiland van de Bataven en de Renus naar Noord-Frankrijk zijn teruggevoerd, is het geen vraag meer, waar de Drusus-gracht gelegen heeft. Afgezien daarvan, is het tijdstip, waarop Drusus het werk bouwde, reeds doorslaggevend. In het jaar 8 na Chr. kan in het midden van Nederland nog geen sprake zijn van zó belangrijke militaire operaties, dat Drusus er een groot werk liet aanleggen.

In de veldtocht van Corbulo tegen de Friezen (47 na Chr.) schrijft Tacitus over de gracht van Corbulo (71): „Om de soldaten niet in ledigheid te laten vervallen, liet hij tussen de Maas en de **Renus** een gracht van 23 mijlen graven, waardoor de onzekerheden van de Oceaan vermeden konden worden”.

Enigszins anders vertelt Cassius Dio het (72): „Hij (Corbulo) liet hen een gracht door het land graven tussen de Renus en de Maas, ongeveer 170 stadia lang, opdat de rivieren niet buiten hun oevers zouden treden, wanneer zij door de vloed van de Oceaan terugstroomden”. Tacitus ziet de gracht als een vaarweg binnen het land, met het doel de vaart over de zee te kunnen vermijden; bij Cassius Dio heeft de Corbulogracht een waterstaatkundige functie. Het een behoeft het ander niet uit te sluiten; beide doelen kunnen door de ontwerper beoogd zijn. Er is geen enkele reden meer, om de Corbulo-gracht in Nederland te situeren, al treft men hier ook werken aan, die als de Corbulo-gracht geïdentificeerd zouden kunnen worden. Het spreekt vanzelf, dat de Romeinen in het laaggelegen Nederland ook waterstaatswerken hebben moeten uitvoeren. Het gaat niet aan, relikten van zulke werken lukraak als de Corbulo-gracht aan te zien.

10. Florus. (c. 90 - c. 138)

Een opmerkelijk bericht geeft deze schrijver (73): „De Kimbren, Teutonen en de Tigurini (Tungri?) zijn van het uiterste punt van Gallië verdreven, toen de Oceaan hun gebied overstroomde, en zij genoodzaakt waren een nieuw woongebied te zoeken”.

Het gegeven is niet gedateerd, zodat niet blijkt, of de schrijver een vroegere gebeurtenis dan wel een eigentijds feit vertelt. Belangrijker is echter, dat het juist gelokaliseerd kan worden, waardoor het bericht de aangenomen transgressies in Noord-Frankrijk bevestigt.

11. Ptolemeus. (c. 100 - c. 178) (74)

Ptolemeus is vooral bekend om zijn *Geographia* in 8 boeken, waarin hij de aardrijkskundige gegevens van de gehele toen bekende wereld heeft bijeengebracht. Zijn werk bevat tabellen met een zeer groot aantal namen van plaatsen, waarvan de geografische lengte en breedte wordt opgegeven, als materiaal voor het ontwerpen van landkaarten. De graden zijn berekend naar de meridiaan van Alexandrië.

Veel van zijn gegevens zijn afkomstig van zijn oudere tijdgenoot Marimes van Tyrus. Slechts weinig van de opgegeven getallen zijn door mathematische berekeningen of door astronomische waarneming verkregen; bijna alle zijn zij vastgelegd op grond van mededelingen van reizigers over de afgelegde afstanden. Ook zal Ptolemeus ongetwijfeld berekeningen hebben opgemaakt op bestaande kaarten, want meer dan eens toont de reconstructie van een deel zijner gegevens precies dezelfde manco's (uiteraard uit het oogpunt van de huidige kartografie gezien) als de vertekeningen van de Peutingerkaart.

Daarom zijn de getallen, die Ptolemeus geeft, verre van betrouwbaar. Om duidelijke fouten en grote afwijkingen is Ptolemeus dan ook bij veel historici sterk in discrediet geraakt. Daar kwam nog bij, dat sommige van zijn mededelingen ten onrechte als grove fouten werden aangezien (speciaal de zaken uit onze materie), niet omdat hij, doch wij een foutieve lokalisatie in het hoofd hadden.

Duidelijk moet ook zijn, dat niet elk detail op zichzelf voor discussie vatbaar is; er zijn inderdaad zoveel en zo grote afwijkingen aan te wijzen, dat zulke discussie oneindig en vruchteloos zou zijn. Getracht moet worden, uit al die details een totaalbeeld te vormen, dat tot een eindconclusie kan leiden. Daarom geef ik de mededelingen van Ptolemeus niet in een dorre opsomming van zijn tekst, doch heb ik de voor onze materie belangrijkste plaatsbepalingen in een kaart verwerkt, waarbij getracht is, de door Ptolemeus gegeven getallen der lengte- en breedtegraden zo adequaat mogelijk weer te geven. Zie kaart VI.

Als voornaamste conclusie voor dit hoofdstuk springt uit die reconstructie naar voren, dat Ptolemeus de **drie monden van de Renus** en meerdere plaatsen uit de Patavia op enige uren afstand ten noorden van Parijs en andere Franse plaatsen legt. Op de andere details behoeft niet uitdrukkelijk gewezen te worden; zij spreken voor zichzelf.

Wanneer men dus met de geografische gegevens van Ptolemeus over de monden van de Renus en de plaatsen in de Patavia onmogelijk in Nederland terecht kan komen, mag men niet blijven vooropstellen, dat deze lokalisaties van Ptolemeus foutief zijn. Dit kan zeker niet meer, nu door tal van andere gegevens kan worden aangetoond, dat practisch de gehele schriftelijke traditie van Romeins Nederland in het noorden van Frankrijk behoort te worden gesitueerd. De reconstructie van Ptolemeus mag als het sluitstuk der bewijzen worden beschouwd, dat de klassieken een of meer rivieren in Noord-Frankrijk Renus noemden.

12. Cassius Dio. (c. 160 - c. 235)

„De Renus ontspringt in de Keltische (sic!) Alpen, een weinig buiten Raetia, en voortgaande scheidt hij in het westen aan de linker kant Gallië en die het bewonen, aan de rechterkant de Kelten, en mondt tenslotte in de Oceaan uit (75)”.

Nieuw en vreemd is de benaming van de Keltische Alpen. Mogelijk heeft de schrijver hier niet de Duitse Rijn in zijn hoofd.

„Sommige van de Kelten, die wij Germanen noemen, hebben heel Belgica bij de Renus in bezit, wat zij Germania noemen, Superior het gedeelte na de bronnen van de rivier, Inferior het gedeelte tot aan de Britannische Oceaan (76)”.

Een bijzonder merkwaardig verhaal schrijft Cassius over de veldtocht van Drusus in de jaren 12 en 11 vóór Chr. (77): „En daarna stak hij over naar het gebied van de Usipeten en naar het Eiland van de Bataven, en toen hij vervolgens in het gebied van de Sicambri aankwam, plunderde hij het grondig. Door de Renus voer hij stroomafwaarts in de richting van de Oceaan; hij verbond de Friezen aan zich. Na door het meer (78) in het gebied van de Chauken binnengevallen te zijn, kwam hij in een netelige positie te verkeren, daar de schepen door de getijwerking van de Oceaan op het droge liepen”. Topografisch zou het bericht in Nederland

best kunnen passen; chronologisch echter niet, omdat het midden van Nederland nog niet bezet was door de Romeinen.

Keizer Gaius vertrok in het jaar 39 naar Germanië. Cassius beschrijft dit als volgt (79): „Hij (Gaius) vertrok naar Gallië... Maar op weg daarheen verbitterde hij geen enkele vijand. Want dadelijk nadat hij even over de Renus was gegaan, keerde hij om en trok hij zich terug door in de richting van Britannië te gaan, om vanaf de Oceaan zelf te strijden...”

13. Festus. (369)

„Caesar... onderwierp in 8 jaren Gallië vanaf de Alpen tot aan de Renus, en toen hij met de barbaren van de overzijde van de Renus slaags raakte, stak hij naar Britannië over (80)”.

14. Libanius. (314 - 393)

„Het graan gaat vanouds vanaf het eiland (Britannia) over de zee en door de Renus (81)”. In het jaar 359 herbouwde Julianus enige forten aan de Renus, voornamelijk om de toevoer van koren te beschermen, waaronder ook Castra Herculis, een plaats in de Patavia (Ammianus Marcellinus). De route van het graanvervoer wordt wel heel duidelijk aangewezen door de Renus en door Castra Herculis, dat zonder twijfel in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moet worden (82).

„Er is een Keltisch volk, boven de Renus bij de Oceaan wonend, zo goed uitgerust voor de oorlog, dat het met de naam, die het zich door zijn daden heeft verworven, de Frakti wordt genoemd, wat bij de meerderheid Franken luidt... (83)”.

* * *

Met deze teksten zijn wij chronologisch reeds zeer ver gekomen, namelijk in de tijd, dat de Romeinse bezetting van Nederland al lang voorbij was. Zowel vóór, tijdens en na de Romeinse kolonisatie van Nederland vermelden de klassieke schrijvers de Renus, dikwijls met details, die naar de schijn duidelijk op Nederland wijzen. Het moet zonder meer al uitgesloten worden geacht, dat de schrijvers vóór en na de Romeinse bezetting enige aandacht aan Nederland hebben besteed. Hun berichtgeving over de Renus en diens raakpunten vormt echter één geheel; zowel de vroegste als de latere schrijvers hebben dezelfde strek in hun gedachte. Dat zij op geen enkele manier erop attenderen, (wat na de derde eeuw toch wel zeer noodzakelijk was), dat zij het over een niet-Romeins gebied hadden, vormt een doorslaggevend criterium, dat zij met Renus niet de Nederlandse Rijn bedoelen.

15. Avienus. (tweede helft v.d. 4e eeuw)

In een dichtwerk op de beschrijving der aarde zegt de schrijver, dat het land van Britannië tegenover de Renus ligt (84).

16. **Ammianus Marcellinus.** (c. 330 - c. 400).

De grenzen van Gallië beschrijft hij aldus (85): „Gallië... wordt in het zuiden door de Tyrenese Zee en de Gallische Zee omspoeld; waar de Grote Beer staat (het noorden), wordt het afgescheiden van de wilde volken van de Renus; waar het onder de westerster ligt, wordt het begrensd door de Oceaan en het gebergte der Pyreneën; vandaar, waar het naar het oosten reikt, raakt het aan de Cottische Alpen (86)”.

17. **Hieronymus** (348 - 420) vermeldt: „Gallië en de Morini, de laatste der mensen, waar de Renus zich in twee hoornen splitst (87)”.

18. **Servius** (begin 5e eeuw) geeft commentaar op de bekende versregels van Virgilius (88): „Morini: volkeren van Gallië in het gebied, dat op Britannia uitzielt, naast de Oceaan”. Renus: rivier van Gallië, die de Germanen van Gallië scheidt. Bicornis: kan een naam zijn, die op alle rivieren slaat; of is een naam speciaal voor de Renus, die door de twee stromen vloeit: de een, waar het Romeinse rijk is, de ander, waar hij langs de barbaren stroomt, waar hij ook Vahal wordt genoemd en hij het Eiland van de Bataven vormt”.

19. **Marcianus.** (c. 400) (89):

„Belgica met de Twee Germaniën wordt in het noorden begrensd door de Noordelijke Oceaan, die zich langs Britannië uitstrekt (89), in het oosten door de Renus, die langs het Grote Germanië loopt tot aan zijn bron, en nog door de bergen vanaf zijn bron in de Alpen, die Adoulas (St. Gothardt) wordt genoemd, en in het westen door de provincie Lugdunensis, en door de bovengenoemde rivier de Seine; in het zuiden door het overige deel van Narbonesia”.

„De lengte van Belgica met de twee Germaniën vanaf de monden van de rivier de Phrudis, en overstekend naar het oosten door de rivier de Renus, langs het Grote Germanië tot de bron van de rivier, heeft een lengte van 2685 stadia.

De breedte ervan begint bij de berg Adoula (St. Gothardt) en de algemene grens van de Alpen, en eindigt bij de westelijke monding van de Renus...”

„Alles vanaf de Seine tot de Renus, tenminste tot de zogenaamde westelijke monding ervan, heel de zeereis van het aan de zee gelegen Belgica met Germania Inferior en Superior is op zijn hoogst 3850, op zijn minst 3180 stadia”.

20. **Orosius.** (c. 418)

In zijn geschiedenis vertoeft Orosius op dezelfde plaats, als hij schrijft (90): „Britannia heeft in het zuiden Gallië; van de kust uit zien zij, die de zee oversteken, het eerst de stad Rhutubi portus (Richborough); vandaar uit naar het oosten, niet ver van de Morini af, ziet het (Britannia) de Menapiërs en de Bataven”.

Deze mededeling detailleert de schrijver nog nader door een andere tekst (91): „Gallisch Belgia heeft als grenzen: in het oosten de rivier **de Renus** en Germanië; in het zuidoosten de Apennijnse Alpen; in het zuiden de provincie van Narbonne; in het westen de provincie Lugdunensis (Lyon); in het noordwesten de Britse Oceaan; in het noorden het eiland van Britannia”.

Deze tekst, waarin verschillende windrichtingen zijn genoemd, toont bijzonder duidelijk aan, dat Orosius (en met hem andere klassieke schrijvers) een niet geheel juiste oriëntatie van Gallië hadden. Waarschijnlijk is dat sterk in de hand gewerkt door de kaarten en de itineraria, die het Romeinse rijk niet geheel juist georiënteerd afbeeldde. De beschrijving van Orosius moet een kwartslag gedraaid worden. De provincie Lugdunensis ligt niet west, maar zuid ten opzichte van Belgia; Britannia niet noord, maar west of noordwest. Hieruit valt ook te begrijpen, waarom de Oceaan nu westelijk, dan weer noordelijk heet. De Renus en Germanië liggen dus niet oost van Belgia, maar in het noorden of noordoosten. Zo opgevat is Orosius' beschrijving in Noord-Frankrijk in te passen en in het geheel niet in Nederland. Tussen verschillende klassieke schrijvers schijnt er tegenspraak, of minstens een afwijking te bestaan in de beschrijving van Gallië en Belgia. Past men, waar nodig, de correctie in de windrichtingen toe, dan vervallen daardoor de meeste moeilijkheden (91a).

„Europa... wordt begrensd - ... door de kusten van de Noordelijke Oceaan tot aan Gallisch Belgia en de rivier **de Renus**, die in de Oceaan valt (92)”.

Over de tocht van Caesar in het jaar 55 vóór Chr. naar Engeland zegt Orosius (93): „Toen kwam (Caesar) naar de Morini, waar de naaste en kortste oversteek naar Britannia mogelijk is”.

21. Zozimus (c. 500) verhaalt, dat Julianus in het jaar 358 schepen liet bouwen, om daarmee langs de Renus koren te vervoeren (94):

„Bij de uiterste gebieden van Germanië, zover tenminste het Gallische volk reikt, stroomt **de Renus** in de Atlantische Oceaan uit; van zijn monding is het eiland Britannië 900 stadia (166 km) verwijderd. Door uit de bossen rond de rivier balken aan te voeren, vervaardigde hij 800 vrachtschepen, die groter dan sloepen waren, en na die naar Britannië gestuurd te hebben, liet hij ze graan halen. Dat liet hij door de rivierschepen over **de Renus** landinwaarts voeren...”.

Een zeer merkwaardig bericht heeft Zozimus, als hij de landing van Constantinus II in het jaar 408 te Bononia verhaalt (95): Toen hij aankwam te Boulogne-sur-Mer, - deze stad ligt als eerste aan de zee, en zij is de hoofdstad van Germania Inferior...”.

22. Procopius. (c. 562) (96):

„In Gallië stromen verschillende rivieren, o.a. de Rhône en de Renus. De loop van beide rivieren is tegengesteld; de een mondt in de Tyrenese Zee uit; **de Renus** heeft zijn monden in de Oceaan.

Daar zijn veel meren, die vanouds door de Germanen bewoond worden, een barbaars volk, in zijn oorsprong niet zeer vermeldenswaard, dat nu de Franken wordt genoemd".

23. Johannes van Lydië. (c. 560) (97):

„De Renus, die heel het binnenland van Gallië doorloopt, dat in drie delen uiteenvalt: een Keltisch, een Germaans en een Gallisch deel, bevoelt niet alleen het land nà de Rhône, maar dient ook als bescherming, doordat hij de toegang bewaakt. Bijna aan het einde van zijn loop wordt hij, vallend in de rivier de Maas, die in het westen aan de Noordelijke Oceaan ligt, met de naam, die de Maas vanouds heeft, aangeduid; daarna sleept hij (de Renus) zich naar de golven van de Britannische Oceaan".

24. Eustathius. (tussen 1192 een 1194) (98):

„De Keltische Renus, tweemondig in de Noordelijke Oceaan uitkomend, is snel, met slechte bruggen en bochtig".

25. Peutinger-kaart. (4e eeuw)

Wat de klassieken ons totnutoe over de Renus verhalen, waarmede zij duidelijk maken, dat de door hen aldus genoemde rivier of rivieren in Noord-Frankrijk te situeren zijn, wordt visueel in beeld gebracht door de Peutinger-kaart. De Renus laat de tekenaar uit Zwitserland komen, langs Mainz en Keulen; daar is zijn kaart vrijwel geheel in overeenstemming met de geografische werkelijkheid. In dezelfde onafgebroken lijn, die een rechte, ononderbroken loop van de rivier suggereert, tekent hij deze rivier langs het Eiland van de Bataven; ten overvloede zet hij er Rhenus boven, terwijl in de zee naast de uitmonding van de rivier Renus nog eens herhaald is. Ten tijde van de opmaak der Peutinger-kaart (einde 4e eeuw) moeten de Romeinen wel zoveel kennis van de loop der rivieren hebben gehad, dat zij toen zeker niet meer in het denkbeeld leefden, dat een of meer rivieren in Noord-Frankrijk een rechte aftakking van de Rijn waren. Dit zou men wellicht in de eerste eeuw mogen aannemen. Toch beeldt de tekenaar van de Peutinger-kaart het zodanig af, dat men geneigd zou zijn de éne loop van de Renus overeenkomstig de ware geografie te reconstrueren, en dan met de mond van de Renus tóch in het midden van Nederland te belanden.

Het eigen werk van de tekenaar bevat voldoende contra-argumenten tegen deze opvatting. De Maas legt hij in het zuidelijk deel van haar loop geheel juist overeenkomstig de werkelijkheid in Noord-Frankrijk, en in eenzelfde onafgebroken lijn tekent hij deze onder het Eiland van de Bataven, waar de rivier echter Patabus wordt genoemd, een naam, die wij een enkele maal bij een schrijver als Reni Patabus tegenkomen, en waarmede zonder twijfel de Vahalis, Walis of Walum is bedoeld. Noch in Nederland, noch in Frankrijk kan deze weergave van de Maas overeenkomstig de geografische werkelijkheid zijn. Lager op de kaart tekent hij een rivier, die afgaande op de plaatsen, langs de stroom gelegen, als de

Seine bedoeld is; doch haar oorsprong en haar loop zijn op meerdere punten niet correct. De Saône en de Loire heeft de tekenaar ook in één lijn getekend. In dit geval, waar de beide rivieren zonder de minste twijfel als Saône en Loire te determineren zijn, spreidt hij een oppervlakkigheid tentoon, zó onaanvaardbaar, dat de éne lijn van de Renus in Duitsland en in Noord-Frankrijk, van de Maas en de Patabus niet langer als criterium voor de determinatie van de rivieren of de erbij gelegen landschappen te hanteren is.

Door middel van andere gegevens is voldoende aangetoond, dat het Eiland van de Bataven, de plaatsen en de wegen uit de Patavia der P.K., in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden. De P.K. toont derhalve aan, dat bij de Romeinen de Renus in Noord-Frankrijk een heel gewoon begrip was. Wat de klassieke teksten ons mededeelden, wordt door de P.K., zij het schetsmatig en met voorbijzien van details, duidelijk in beeld gebracht, zodat de hoofdzaak toch wel buiten kijf staat: namelijk het voorkomen van de Renus in Noord-Frankrijk.

26. *Dimensuratio provinciarum.* (verm. 5e eeuw) (99).

„Gallia Comata wordt in het oosten begrensd door de rivier de Renus, in het westen door de bergen der Pyreneën (100), in het noorden door de Oceaan...” Ook deze beschrijving moet een kwartslag gedraaid worden.

27. *Divisio Orbis terrarum.* (c. 435) (101):

Gallia Comata met de Britannische eilanden (102) wordt in het oosten door de rivier de Renus, in het westen door de Pyreneën, in het noorden door de Oceaan, in het zuiden door de Rhône en het gebergte der Cevennen begrensd”.

28. *Julius Honorius.* (verm. 5e eeuw) (103).

„De rivier de Rhône ontspringt in het midden van het land van Gallië. Hem stroomt de Bicornis (tweehoornige) tegemoet, die uit Patavione komt... Maar die wij als de Bicornis genoemd hebben, heeft, vóór zijn samenvoeging of vermenging met de Rhône, in de hogere streken een andere naam; behalve Bicornis heet hij Renus... De rivier, die met de Bicornis verbonden is, ontspringt in het land van Germanië, en het land verrijkend stroomt hij de Patavia binnen”.

29. *Ravennas Geographus.* (tussen 638 en 678)

De Anonymus van Ravenna vormt chronologisch een mooie overgang tussen de klassieken en de Middeleeuwse schrijvers. Ook hij vermeldt voor de juiste opvatting van de Renus nog altijd dezelfde details als de klassieken, terwijl tevens nieuwe elementen verschijnen, die het geheel nóg zekerder stellen (104): „Aan de voorzijde van het land der Friezen... ligt het land, dat Francia Rhinensis wordt genoemd, en dat vroeger Gallia Belgitia Alobrites heette. In dat land waren verschillende „civitates”, van wie wij er enige willen opsommen, namelijk langs de rivier de Renus:

de stad, die Magontia (Mainz) wordt geheten, Bingum (Bingen), Bedrecas (Boppard), Bosagnia (Oberwesel), Confluentes (Koblenz), Aternacha (Andernach), Rigomagus (Remagen), Bonnae (Bonn), Colonia Agrippina (Keulen), Rongo (Burgel), Novesio (Neuss), Trepitia (Trypt of Dreven), Asciburgo, Beurtina (Béthune) Traja (Colonia Trajana), Noita (Noviomagus, Noyon), Coadulfaveris (Carvone of Castra Herculis), Evitano (Levesano der P.K. = Laventie), Fletione (Fiennes), Mattelione (Le Mat)".

Opmerking verdient de grote overeenkomst tussen de Ravennas en de Peutinger-kaart; het lijkt erop, dat de Ravennas in zijn beschrijving van de steden de kaart voor zich had liggen, en dat hij de steden langs de Renus met de vinger volgt. Er behoeft niet op gewezen te worden, dat zijn beschrijving van de Renus niet in Nederland, doch in Noord-Frankrijk eindigt.

„Verscheidene rivieren", zegt Ravennas (105), „doorstromen het gebied van de Franken, waaronder als grootste de Renus. Deze Renus stroomt in de Oceaan onder Dorestate in het land van de Frigonen (106). In het land van de Franken lopen nog andere rivieren, zoals de Logna (vermoedelijk de Loignon), de Nida (de Nied), de Dubra (de Doubs), de Movit (Mosa?), de Rura (Roer?), de Inda en de Arnefa (Ernée?)".

„Ook liggen in die Noordelijke Oceaan verscheidene eilanden, echter nà het land van de Saksen, waarvan er een Nordostracha heet, het andere Eustrachia (107)". De eilanden Oostergo en Westergo onderdelen van het authentieke Frisia, worden in deel II nog duidelijker in Noord-Frankrijk gelokaliseerd.

30. Dicuil. (825) (108):

„Gallia Comata met de Britannische eilanden (109) wordt in het oosten begrensd door de rivier de Renus, in het westen door de Pyreneën, in het noorden door de Oceaan, in het zuiden door de Rhône en het gebergte der Cevennen".

* * *

Dezelfde opvattingen over de Renus, die bij de klassieke Romeinen bestonden, blijken bij de vroeg-Middeleeuwse schrijvers te heersen. Duidelijk springt uit hun teksten naar voren, dat zij onder de naam van Renus geenszins de Duitse en Nederlandse Rijn bedoelden, eensdeels omdat zij in hun teksten meermalen woordelijk gelijkkluidende passages aan de klassieken ontleenden, anderdeels omdat ook door nieuwe gegevens en andere geografische raakpunten wordt aangetoond, dat zij de naam Renus in Noord-Frankrijk lokaliseren. Het veelvuldig voorkomen van een meervoudsvorm, zoals in het Vita S. Galli „Rheni fluenta" = de stromen van de Renus (110), of in de Gesta Karoli „et liquidissima Rheni fluenta" = de heldere stromen van de Renus (111), doet zelfs vermoeden, dat zij aan de naam en de toepassing ervan een nóg wijdere verbreiding gegeven hebben dan de klassieken, m.a.w. dat zij er nóg meer rivieren onder begrepen dan de Romeinen.

„De Renus” zegt Ermenricus (112), „ontspringt in het oosten uit hoge bergen, en komt tot rust in de Britse zee”. In een gedicht geeft de schrijver een poëtische beschouwing op de Rijn, die hierop neerkomt (113): „De Renus stroomt door een gebied, dat door Francia, de Chamaven en Germanië wordt begrensd; hij stroomt her en der door het land en wordt er „bicornis” (tweehoornig) genoemd. Daar heet de rivier ook Wandalus”. „Chamavi qui et Franci” staat boven de Renus van de Peutinger-kaart. Deze volksstam moet ongetwijfeld in Noord-Frankrijk worden gelokaliseerd; de tweehoornige Renus situeert Ermenricus derhalve daar.

Dit komt nog duidelijker tot uiting in een andere tekst van dezelfde schrijver (14): „de Renus, die door Francia stroomt, wordt in de Oceaan opgenomen, en waar de rivier de Wandalus hem ontmoet, wordt hij tweehoornig genoemd, omdat hij daar in twee stromen vloeit.

Verschillende malen komen de kroniekschrijvers terug op de klassieke beschrijving van Gallië. Aimoinus schrijft (115): „De Belgae wonen op de uiterste grenzen van Gallië, zij verblijven aan het benedenste deel van de rivier de Renus... Deze provincie wordt afgebakend door de rivieren de Schelde, Marne en Maas, die in het Vogezengebergte ontspringt, dat in het gebied van de Lingonen ligt. Nadat zij een deel van het water uit de Renus ontvangen heeft, dat Vaculus heet, in de volksmond echter Walis wordt genoemd, vormt zij het Eiland der Bataven, dat bij de inboorlingen Battue heet”.

„Germania heeft een lengte van 686 mijlen en een breedte van 147 mijlen. Er zijn de rivieren de Guthabus (116), de Visurgis en de Renus, die in de Oceaan uitstromen. De Renus zelf vormt in zijn loop misschien wel honderd eilanden, waarvan het voornaamste het Eiland van de Bataven is; nog talrijke andere zijn er, die liggen tussen de Renus en Flevum. Zo immers heten de mondingen, waardoor de Renus uitstroomt, in het noorden in meerdere rivieren, in het zuiden in de rivier de Maas; in het midden hiervan bewaart de Renus nog korte tijd zijn loop en zijn naam (117)”.

Aimoinus heeft niet klakkeloos klassieke teksten overgeschreven. Dit blijkt daaruit, dat hij aan de volksmond de naam Walis voor Vaculus, en Battue voor Eiland der Bataven ontleent. De teksten van de klassieken begreep hij dus nog ten volle; hij wist die tevens te lokaliseren (118). In zijn opvatting van de Renus sluit hij zich geheel bij de klassieken aan. Zouden de geografische aanduidingen naar waarheid in Nederland en in de Betuwe thuis horen, hoe kon Aimoinus, een monnik van Saint-Benoit-sur-Loire!, dan de namen weten, die de inboorlingen aan het land en de rivier gaven?

De teksten van Beda, die bij de behandeling van de afstand tussen Engeland en de monden van de Renus al vermeld werden, luiden letterlijk (119): „Britannia heeft in het zuiden Gallia Belgica. Vanaf de kust hiervan, die het dichtst bij Britannia ligt, komen zij, die de zee oversteken, het

eerst bij de stad, die Rutibi portus (Richborough) heet... Aan de overzijde van de zee bij Gessoriacum woont het volk der Morini vlak op de kust, die op een afstand van 50 mijlen van Engeland ligt, of zoals anderen geschreven hebben, op een afstand van 450 stadia".

„Dat Britannia", gaat Beda verder (120), „was voor de Romeinen tot aan Gaius Julius Caesar ontoegankelijk en onbekend. Deze kwam in het jaar 55 vóór Chr. Geboorte, toen hij met Lucius Bibules consul was, en hij oorlog voerde tegen de Germaanse en Gallische volkeren, die slechts door de rivier **de Renus** gescheiden werden, bij de Morini, waar hij de korste weg naar Britannia vond en vanwaar hij inderdaad is overgestoken". Ook bij Beda dient de Renus in Noord-Frankrijk gesitueerd te worden. Zijn opvatting loopt geheel parallel met die van de Romeinse klassieken. Het is van bijzonder belang, omdat daaruit blijkt, dat in de 8e eeuw, een periode, die in de gangbare Nederlandse geschiedschrijving bepaalde accenten heeft gekregen, de Renus in Noord-Frankrijk nog een volkomen normaal begrip was.

De beschrijving van Aimonus van de Maas, die sterk aan die van Caesar en Tacitus herinnert, komt voor in het Vita S. Salabergae (121): „... bij een zekere villa, Mosa (122) geheten, welke genoemd is naar de rivier, die er voorbijstroomt. Deze rivier ontspringt in het gebied der Lingonen. Na veel onderbrekingen en tal van kronkelingen ontvangt zij een deel der stromen van **de Renus**, die zeer snelle rivier, in zich, en stort zij zich in een brede bedding uit in de **oceaan der barbaren**". De laatste omschrijving is een nieuw geluid; voor de rest herinnert de beschrijving sterk aan die der klassieken. Toch heeft zij een eigen terminologie en voert zij nieuwe details aan. De schrijver geeft een oude gedachte in eigen woorden weer, wat een veilig teken is, dat hij de lokalisatie der rivier geheel begrijpt. De term van barbaren wijst kennelijk op de Germanen, die voor de Romanen de barbaren waren, zodat de Germaanse Oceaan redelijk in het Kanaal te situeren is. In een tekst van de 9e eeuw noemt de aartsbisschop van Reims de bevolking van het bisdom Terwaan „barbaren" (123).

* * *

Het valt op, dat wij bij veel Middeleeuwse schrijvers dezelfde berichten over de ligging en indeling van Gallië terugvinden als bij de klassieken. Er bestaat geen enkel bezwaar, die mededelingen als een ware en voor hun tijd geldende beschrijving van Gallië te aanvaarden, al geven zij ons af en toe door hun vrijwel woordelijke gelijkkluidendheid met de klassieke schrijvers de indruk, dat zij al te gemakkelijk en te slaafs overgenomen zijn. Aan de andere kant bevatten de berichten toch weer nieuwe elementen.

De kroniek van Hugo zegt (124): „Gallië... wordt in het oosten door het gebergte der Alpen beschermd; in het westen door de Oceaan afgesloten; in het zuiden door de keten van de Pyreneën; in het noorden door de **stromen van de Renus** en door Germanië. Zijn begin wordt door Belgia gevormd, zijn einde door Aquitanë".

Richerus schrijft (125): „Gallië wordt in drie delen onderscheiden: Belgica, Celtica en Aquitanica. Het eerste, Belgica, strekt zich uit van de Renus, die Germanië van de Oceaan scheidt, tot aan de rivier de Marne. Aan de ene kant wordt het begrensd door de Penninische Alpen, aan de andere kant door de zee, die rond het eiland Britannia stroomt... Zo blijkt, dat de gehele uitgestrektheid van Gallië wordt omsloten: in het oosten door de Renus; in het westen door de Pyreneën, in het noorden door de Britse zee; in het zuiden door de Middellandse Zee”.

De tekst is zeer helder; hij geeft van Belgica een nauwkeurige beschrijving, dat het ligt tussen de Alpen, de Britse zee en de Marne, in het „oosten” grenst het aan de Renus. De plaatsbepaling van de Renus kan onmogelijk op Nederland wijzen, want deze landstreek ligt ver in Germanië en kan niet als de noordgrens van Belgica beschouwd worden. Dat hier, in afwijking met de tekst, noorden gelezen moet worden, volgt hieruit, dat de Pyreneën in het westen zijn genoemd. Overigens blijkt uit het vervolg van de tekst, dat de gehele oriëntatie van Richerus een kwartslag gedraaid moet worden. Gallië grenst ten zuiden aan de Pyreneën (hij zegt west), en ten westen aan de Britse zee (hij zegt noord). De Renus sluit derhalve Gallië in het noorden af. De noordgrens van Belgica, die tevens de noordgrens van Gallië is, moet op of nabij de taalgrens gereconstrueerd worden.

De juiste begrenzing van Belgica wordt duidelijk aangegeven door een andere tekst, die practisch dezelfde omschrijving geeft, maar nu met een goede oriëntatie (126): „Gallië wordt in zijn geheel als volgt begrensd: in het oosten wordt het beschermd door de Alpen; in het westen is het afgesloten door een boezem van de Oceaan; in het zuiden rijzen de Pyreneën op; en in het noorden wordt het door de stromen van de Renus en door Germanië afgesloten”.

Over Germanië deelt Rudolfus belangrijke dingen mede (127): Germania, dat aan de rivier de Renus begint en zich vandaar omhoog (sursum) naar het noordelijk einde van de wereld uitstrekt (128), wordt door meerdere volkeren bewoond, die zeer wild en van gemengd ras zijn. Onder hen munt er één door wreedheid uit, dat in het verste deel van het Tweede Retia verblijf houdt. Want het Eerste Retia, schoon de beide landstreken naar de Renus zijn genoemd, valt samen met het westelijk deel van dezelfde Renus. Het wordt in de volksmond, doch niet geheel juist, het rijk van Lotharius genoemd. In het andere (het Tweede Retia) woont, zoals gezegd, het volk der Leutici, dat zeer wild en wreed is”.

Ekkehard heeft een aardige beschrijving van Gallië gegeven, die aan sommige klassieke termen als het ware een vroeg-Middeleeuwse opheldering toevoegt (129): „Gallië is in zijn geheel in drie delen verdeeld: in Belgica, Celtica en Aquitanica. Belgica strekt zich uit van de Renus die Germanië van de Oceaan scheidt, tot aan de rivier de Marne. Aan de ene kant wordt het begrensd door de Apennijnse Alpen, aan de andere kant door de zee, die rond het eiland Britannia stroomt... Over de Renus

tot aan de rivier de Loire woonden de Romeinen; aan de overzijde van de Loire echter heersten de Gothen; terwijl de Bourgondiërs bij de Rhône woonden (130)".

Van een geloofsverkondiger verhaalt een kroniek (131): "... na de rivier de Loire overgestoken te hebben, reisde hij door de gebieden van Gallië, onderwijl het geloof verkondigend, tot hij het uiterste punt van Germanië (caput Germaniae) bereikte, dat wil zeggen de stromen van de Renus". Consulteren wij hiernaast de geografie van Ptolemeus, die het Caput Germaniae vlak boven Noord-Frankrijk plaatst, dan valt het niet moeilijk deze reis en haar eindpunt te lokaliseren. Het vertrekpunt aan de Loire, de reis door Gallië en de markante combinatie van het Caput Germaniae met de stromen van de Renus sluiten absoluut uit, dat deze schrijver de Duitse of Nederlandse Rijn kan hebben bedoeld.

* * *

Het Chronicon Saxonicum houdt in de grote lijn nog aan de klassieke beschrijving van Gallië vast, al geeft het ook afwijkende details, die nóg strikter de noordelijke begrenzing van Belgica in Noord-Frankrijk leggen (132): „Neustrië is een deel van Keltisch Gallië, namelijk dat wat ligt tussen de Seine en de Loire. Gallië is in drie delen te onderscheiden: in Belgica, Celtica en Aquitanica. Belgica strekt zich uit van de Renus, die Germanië van de Oceaan scheidt, tot aan de rivier de Marne. Aan een kant wordt het begrensd door de Appennijnse Alpen; aan de andere kant door de zee, die het eiland Britannia omspoelt. Keltisch Gallië strekt zich van de Marne tot aan de Garonne uit. Zijn zijden vormen de grenzen van de Britse Oceaan en het eiland van Britannia". De tekst is ook hierom van belang, wijl de kroniek ruimschoots de duistere periode overbrugt tussen de Romeinse klassieken en de vroeg-Middeleeuwse schrijvers, die Gallisch Belgica, nauw met de Renus verbonden, nog geheel overeenkomstig de situering bij de klassieken opvatten.

* * *

Na deze meer algemene berichten van de Middeleeuwse schrijvers bevatten andere verhalen, die historische gebeurtenissen behandelen, eveneens aanwijzingen over de Renus. Ik zal deze in chronologische orde geven; de chronologie der teksten speelt in dit probleem geen overwegende rol.

Over de veldtocht van koning Clovis naar Francia geeft het Chronicon Moissiacense een tekst, die men in tal van kronieken vrijwel woordelijk gelijklopend aantreft (133): „Toen koning Clovis in het gebied der Toringen in de streek van Germanië gekomen was, zond hij vanuit Dispargum (Duisburg) verspieters naar de stad Kamerijk (134). Nadat deze alles verkend hadden, trok hij met een groot leger over de Renus, dreef veel volk van de Romeinen op de vlucht, trok het Kolenwoud binnen en nam de stad Doornik in, van waaruit hij naar Kamerijk doorstootte. Daar werden veel Romeinen gedood, en nam de koning de stad in. Korte tijd daarna trok hij verder, en bezette hij het land tot aan de rivier de Somme".

Vroeger vereenzelvigde men Dispargum met het Duitse Duisburg; heden echter is de opvatting algemeen aanvaard, dat Duisburg bij Brussel is bedoeld, waar het detail, dat dit in het gebied der Toringen (Tungri) lag, geheel tot zijn recht komt. Van daaruit trok Clovis naar het zuiden, naar Doornik en Kamerijk. Ondertussen passeerde hij de Renus. Hier kan onmogelijk aan de Duitse of Nederlandse Rijn gedacht worden.

„Deze Clovis”, verhaalt een andere kroniek (135), „werd door de H. Remigius tot eerste koning van de Franken... gedoopt. Hij verdreef Egidius, de Romeinse consul, en doodde diens zoon Siagrius. Aan keizer Martianus ontnam hij alles, wat de Romeinen tussen de rivieren **Renus** en Loire bezaten”. Tegen het einde van de vierde eeuw, waar deze gebeurtenis geplaatst moet worden, bezaten de Romeinen geen gebieden meer in Nederland, zodat de Renus, in combinatie met de Loire, zonder de minste twijfel in Noord-Frankrijk geïnterpreteerd moet worden.

* * *

Talrijk zijn in de kronieken de verhalen over de langdurige en herhaalde opstanden van de Saksen. Het is wellicht een der meest ingrijpende konsekwenties van de misvattingen geweest (niet zozeer voor de Nederlandse, dan wel voor de West-Europese geschiedenis), dat aan de Saksen aan geheel onjuiste lokalisatie gegeven is. Bij de behandeling van Trajectum ga ik daar dieper op in, omdat tussen Trajectum en de Saksen meerdere raakpunten liggen. Hier worden slechts enige teksten over de Saksen gegeven van gebeurtenissen vóór de 8e eeuw, die nauwer in verband met de Renus staan.

„In die dagen”, vermelden de Gesta regum Francorum op het jaar 622 (136), „vormden de opstandige Saksen een groot leger... tegen koning Dagobert of Chlotarius. Dagobert verzamelde een sterke krijgsmacht, trok de **Renus** over en aarzelde niet de strijd tegen de Saksen aan te binden. (daar hij het alleen niet klaren kon, riep hij zijn vader te hulp). Die snelde spoedig toe, en drong het Ardenner woud binnen (137), nadat hij de **Renus** overgetrokken was. Daar kwam koning Chlotarius ook heen met een machtig leger... Toen zij aldus verenigd, blij van hart in de handen klaptten, trokken zij naar de rivier de Wisara, waar zij hun tenten opsloegen”.

De Renus, als Rijn opgevat, en de Wisara, (elders als Wisurgis vermeld), als de Wezer geïnterpreteerd, hebben ertoe geleid, dat de Saksen in Noord-Duitsland zijn gesitueerd. Met grote zekerheid moet aangenomen worden, dat de oorspronkelijke schrijvers in het geheel niet de Wezer, doch de Wimereux of de Vézère bedoelden. Zou dit juist zijn, dan dienen de Saksen in een geheel andere streek gelokaliseerd te worden.

Een volgend bericht over het optreden van Dagobert tegen de Saksen uit het jaar 625 wijst duidelijk op Noord-Frankrijk (38!): „Hij ging terstond op weg, stak de **Renus** over, en door het Ardenner-woud, waar koning Chlotarius zich toen ophield, kwam hij tot bij Langolarium”. Met deze laatste plaatsnaam is Longvillers bedoeld, een gemeente in het

canton Etaples, of Longueville, een gemeente in het canton Desvres (139).

Nauw met de Saksen zijn de Friezen verbonden, die door meerdere kronieken in één adem met de Saksen genoemd worden. Ook zij hebben meerdere raakpunten met de Renus. Zo verhaalt een kroniek op het jaar 698 (140): „Weer kwamen de Friezen, onder aanvoering van de heiden Radboud, in opstand. Zij vernielen de gehele landstreek tot aan de Renus”.

„Op deze manier”, zeggen de kronieken van St. Denis (141), „was Pepijn heer van geheel Austrasië en van geheel Francia, dat wel eens met een andere naam Neustrië wordt genoemd. Dit strekt zich uit, aan de ene kant van de grote zee van Klein Bretagne tot aan de rivier de Maas, en aan de andere kant van de Rhin tot aan de Loire”. Geenszins merkwaardig is, dat deze Franse kroniek het woord Rhin gebruikt. Wel verdient het aandacht, dat ook het Franse woord Rin niet zonder meer als Rijn vertaald kan worden. Dat het in de bovenstaande tekst niet op de Duitse of Nederlandse Rijn wijst, is toch wel heel duidelijk.

Uit het leven van St. Lambertus, bisschop van Maastricht, dienen de volgende bijzonderheden gememoreerd te worden (142): „Want Austria werd dat deel van het rijk der Franken genoemd, dat zich vanaf Bourgondië tot aan de zee der Fresonen uitstrekt, en aan de ene kant tussen de Renus, aan de andere kant tussen het Kolenwoud of Argonarisch woud besloten ligt.

Hij (Lambertus) ging om het Evangelie te prediken naar de uiterste volkeren van Taxandrië, waar de rivier de Maas, aangevuld en vermeerderd door de wateren van de stromen van de Renus, steeds groter wordt en in het geheel niet meer lijkt op de oorspronkelijke rivier, en niet ver van de Engelse zee de Taxandriërs en andere inwoners van dezelfde streek van de Friezen scheidt (143)”.

De terminologie en het verband tussen Maas en Renus herinneren zo sterk aan de klassieke schrijvers, dat nog altijd dezelfde streek bedoeld moet zijn, die de Romeinen met de Renus en het Eiland van de Bataven verbinden. Het gevolg is ook, dat Taxandria zuidelijker dan de gangbare lokalisatie gedacht moet worden.

Prachtige geografische details bevatten enige teksten over de gebeurtenissen uit de jaren 716 en 717, in verband met de oorlog van de Franken tegen de Friezen: (ik volg de tekst van St. Denis (144): „De koning Chilperik en Raginfred stonden tegen hem op. Zij traden het Ardennerwoud binnen, passeerden de Rhin en trokken naar Couloigne, onderwijl het gehele land vernielend. Maar Plectrudis (145) bood hen geschenken aan en bereikte, dat zij aftrokken. Op het punt echter, dat zij wilden terugkeren, kwam Karel (Martel) hen tegemoet op een plaats, die Amblave (Amblave) genoemd wordt. Hij bracht hun een groot verlies toe, doch zij ontkwamen hem, en leverden slag tegen hem recht tegenover een plaats

in het Kamerijkse, die Vinchy wordt genoemd". Het Chronicon S. Benigni voegt er nog aan toe, dat Raginfred na de slag van Vinchy wist te ontkomen en tot aan de rivier de Wisera vluchtte. Deze rivier determineren de Franse historici als de Vézère, wat, gezien de grote afstand tussen deze rivier en Vinchy, al erg onwaarschijnlijk is. Eer zal de Wimereux als de juiste identificatie beschouwd moeten worden.

Dat de beslissende slag te Vinchy plaats vond, maakt duidelijk, dat de aanval van Chilperik en Raginfred op Colonia of Couloigne niet op Keulen, doch op het Franse Coulogne was gericht. Amblave is niet Amblève in de omgeving van Luik, doch Ambleteuse ten zuiden van Boulogne.

De opstand van de Friezen leidde tot een veldtocht van Karel Martel, die door de schrijvers afwisselend in 733, 734 of 736 wordt geplaatst, maar waarover zij vrijwel eenstemmig dit bericht geven (146): „Toen het harde volk van de Friezen een wrede opstand begon, ondernam de vorst een stoutmoedige aanval; hij rustte een vloot uit, streed zich een weg naar de zee (certatim ad mare ingressus), viel, daar hij voldoende schepen had, Wistrachia en Austrachia (147) aan, de eilanden van de Friezen, en richtte bij de rivier de Burdine (Burone, Bordine) zijn legerplaats in”.

Vanuit zijn standplaats in Noord-Frankrijk vocht Karel Martel zich een weg naar de open zee, vanwaar hij Ostracia en Westracia opnieuw aanviel. Bij de rivier de Bourre (48) richtte hij zijn legerplaats in. De tekst is in Noord-Frankrijk geheel logisch te plaatsen; in Noord-Nederland is zijn lokalisatie niet aannemelijk te maken.

„Karel Martel”, zegt de schrijver van St. Denis in het jaar 738 (149), „stak de Rhin over op de plaats, waar een rivier stroomt, die Lippia wordt genoemd”. Deze rivier, opgevat als Lippe, heeft de toepassing van deze en andere teksten op Noord-Duitsland, sterk in de hand gewerkt.

„In het jaar 806”, schrijven verschillende kronieken (150), „vertrok Karel de Grote van Thionville, ging hij per schip over de Moezel naar de Renus, en kwam te Niumago (in de Batua, voegt Regino erbij!), waar hij de gehele Vastentijd verbleef en het Paasfeest vierde”.

Naar de mening van de voorstanders der Nijmeegse traditie wijst deze tekst zó sterk op Nijmegen, dat hij als een bewijs moet worden opgevat voor het Karolingisch paleis aldaar. Zij betogen, dat Karel de Grote van Thionville de Moezel af reisde, en via de Rijn te Nijmegen kwam. Dat de keizer de Moezel **stroomafwaarts** bevoer, wordt gemakshalve en terwille van het goede doel maar aangenomen, doch dit staat in geen enkele tekst.

Tussen Thionville en Nijmegen bestaat door de Moezel en de Rijn een rechtstreekse en onafgebroken verbinding te water, zodat de interpretatie Nijmegen wel voor de hand ligt, indien men aan de tekst de uitleg geeft, of maar stilzwijgend aanneemt, dat de keizer uitsluitend te

water heeft gereisd. Dit laatste steunt op geen enkel detail uit het verhaal. Uit andere berichten, die eveneens over reizen van de koningen handelen, mag worden afgeleid, dat de kroniekschrijvers over de manier, waarop de koningen reisden, in de details niet exact en volledig hebben willen zijn. Het is dienstig, dit met enkele voorbeelden aan te tonen. In het jaar 821 hield keizer Lodewijk een rijksvergadering te Aken. Vandaar begaf de keizer zich **per schip** over de Maas naar **Noviomagus**, zeggen de kronieken (151). In geen van de beide gevallen, Noyon of Nijmegen, is de opvatting te verdedigen, dat de keizer uitsluitend te water reisde, daar Aken, Noyon en Nijmegen geen van alle aan de Maas liggen. In het jaar 873, verhalen de *Annales Fuldenses*, kwam de koning naar Mainz, vanwaar hij zich **per schip** over de **Renus** naar het paleis van Aken begaf (152). Ook in dit geval heeft de koning Aken niet uitsluitend te water kunnen bereiken. Het deel der reis over land vermeldt de schrijver niet eens. Op het jaar 891 verhaalt een schrijver, dat de koning de rivier de Oise opvoer, waarna hij te **paard en per schip** de stad Noyon bereikte (153). Hier had hij wel degelijk een onafgebroken waterweg ter beschikking; desondanks heeft hij gedeeltelijk te paard gereisd. Misschien vond de kroniekschrijver het ook merkwaardig genoeg, om het hier nadrukkelijk te vermelden.

Laat men de twee onjuiste (in dit geval tendentieuze!) motieven voor de interpretatie Nijmegen vallen, namelijk de mening, dat de keizer stroomafwaarts reisde, en dat hij de gehele weg per schip aflegde, dan bewijst de tekst niets meer ten gunste van Nijmegen, doch dan kan er enkel uit begrepen worden, dat de keizer een deel van de reis over de Moezel aflegde, een ander deel over de Franse Renus. Beide rivieren behoeven niet in direkte verbinding met elkander te staan. Het deel van de reis, dat te paard of over land werd afgelegd, hebben de kroniekschrijvers als een onbelangrijk detail niet vermeld, zoals zij net zo min deden bij de berichten over de reizen van of naar Aken. Er moet dus verstaan worden: van Thionville over de Moezel en de Franse Renus naar Noyon.

* * *

Op het jaar 836 of 837 verhalen de *Gesta regum Francorum* (154): „De Noormannen vielen met woede Gallië binnen, vernielden Dorestadum en staken de stad Antwerpen en de haven van Witla, gelegen bij de mond van de Maas, in brand. Van de Friezen eisten zij brandschatting. Daarna vielen zij het eiland Walachria aan”.

Deze tekst hoort geenszins in Nederland thuis, al wordt er de mond van de Maas in genoemd. Ptolemeus plaatst een mond van de Maas in Noord-Frankrijk, al kan niet met volle zekerheid worden uitgemaakt, welke rivier hij precies bedoelt. Een andere kroniek handelt over dezelfde gebeurtenissen, doch maakt door haar kontekst, o.a. door de Seine en Noyon te noemen, nog beter duidelijk, waar de feiten te lokaliseren zijn.

In het jaar 840 viel Lodewijk, de zoon van keizer Lodewijk, het deel van het rijk over de Renus (trans Renum) aan. De kronieken gaan verder

(155): „Toen de keizer dit vernomen had, was hij gedwongen de zaken van Aquitanië te laten voor wat zij waren; hij zond zijn aartschapelaan Drogo en graaf Adelbert met vele anderen vooruit, om de oostelijke oever van de **Renus** te beschermen". De Annales Mettenses schrijven: westelijke oever. Beide zegswijzen bedoelen dezelfde plaats; zij hebben slechts een ander gezichtspunt.

Als de Renus derhalve niet zonder meer als Rijn mag worden opgevat, en ook bij de passages over de Maas een ernstig voorbehoud moet worden gemaakt, of daarmee wel altijd de Maas is bedoeld, worden de aanwijzingen, die ten aanzien van de Rijksverdelingen uit de vermeldingen van de rivieren zijn geput, geheel problematisch. Slag op slag immers vindt men in de teksten, die de verdelingen geven, de rivieren genoemd als de grenzen van de afzonderlijke rijken. Waarschijnlijk moeten de gevolgtrekkingen, steunend op de Renus, geheel herzien worden, terwijl bij de deducties, van de vermelding der Maas afgeleid, de vraag past, of met de voor de hand liggende interpretatie wel de juiste rivier getroffen is.

Op het jaar 838 verhaalt een kroniek (156): „Lodewijk verdeelde zijn rijk tussen zijn zonen. Lotharius... kreeg het deel van Francia, dat tussen de Maas en de **Renus** besloten ligt".

Met nog meer details is de rijksverdeling van het jaar 842 omgeven (157): „Toen zij meer dan vier dagen aan de verdeling van het rijk besteed hadden, werd eindelijk besloten, dat alle bisschoppen en abten tussen de **Renus** en de Maas, en vandaar naar de oorsprong van de Saône (Sagonna) en zo langs de Saône tot aan de samenvloeiing met de Rhône tot in de Tyrenese zee (Middellandse Zee)...". Het is een omschrijving van het gehele rijk der Franken. Lotharius kreeg het rijk, „dat ligt tussen de **Renus** en de Schelde, waar deze in zee stroomt, vandaar terug over Kamerijk, Henegouwen... en de graafschappen, die naast de overzijde van de Maas liggen, tot aan de Saône, die in de Rhône stroomt". Een andere kroniek zegt (158): „Lotharius kreeg de Provence, en het **middelste deel** van Francia tussen de Schelde en de **Renus**, dat naar hem Lotharingia werd genoemd, maar voorheen Thoringia (159) heette".

Het „Middelrijk" moeten wij ons derhalve niet voorstellen als een pal noord-zuid gerichte strook tussen de Rijn in Midden-Nederland en de Rhône, doch als het deel van het oude rijk der Franken tussen de Schelde (waarschijnlijk de benedenloop van deze rivier), en de Seine naar het zuidwesten toe. Het overschietende deel van Noord-Frankrijk ressorteerde onder het Germaanse deel van het rijk.

Hierover geeft Sigebert een merkwaardige bijzonderheid (160): „Karel ontving de westelijke streken van het rijk, vanaf de Britse zee tot aan de rivier de Maas, aan welk deel toen en nu nog de naam van Francia verbonden bleef. Aan Lodewijk stonden zij de oostelijke delen af, namelijk geheel Germanië tot aan de **Renus**, en aan de overzijde van de **Renus** enige steden met onderhorigheden, omdat daar een overvloed van wijn

was. Lotharius, die de oudste was en keizer werd genoemd, hield het rijk van Italië en Rome, tevens de Provence, en het **middelste deel** van het rijk tussen de Schelde en de **Renus**".

De Rijn lag ver in het gebied van Lodewijk, zodat de Duitse, eventueel Nederlandse Rijn nauwelijks in aanmerking kon komen, om als grens-afbakening genoemd te worden. Dat rijk omvatte geheel Germanië, zodat de woorden „tot aan de Renus" slechts opgevat kunnen worden vanuit een zuidelijk gezichtspunt. „Aan de overzijde" moet eveneens verstaan worden: aan deze zijde van de Renus. Het rijk van Lodewijk, Germanië, het latere Oost-Frankische rijk, nog later het Heilige Roomse rijk, ontving derhalve enclaves in Francia, die aan de hand van latere gebeurtenissen zonder de minste twijfel in Noord-Frankrijk gesitueerd moeten worden. Deze gebieden kregen de graven van Vlaanderen later van de Duitse keizers in leen, waardoor aan de ene kant de herkomst van de territoria duidelijk is, aan de andere kant het verschijnsel volledig verklaard is en historisch vaststaat, dat het Duitse rijk gebieden in Noord-Frankrijk had. Het motief, waarom Lodewijk bepaalde gebieden in Noord-Frankrijk kreeg, is vrij simpel; het ging erom, hem ook enige wijnstreken te verschaffen (161). Het bevat echter een prachtige geografische aanduiding.

* * *

De verhalen over de Noormannen bevatten tal van vermeldingen van de Renus. Bij het begin van hun aanvallen in West-Europa zegt een kroniek (162): „De Noormannen drongen door vier grote rivieren Francia binnen: door de **Renus** en de Schelde in het oosten, de Seine en de Loire in het westen". Opmerking verdient, dat de Renus tegenover of naast de Schelde wordt geplaatst; het wijst er al sterk op, dat men hier de Romeinse naamgeving van de Renus in acht moet nemen. In de latere berichten over de Noormannen komt de Renus nog talrijke malen ter sprake, waar nog duidelijker blijkt, dat de rivier, in verband met de invallen genoemd, eer in Noord-Frankrijk dan in Nederland gelokaliseerd moet worden.

In het jaar 847 verhalen de Annales Xantenses (163), dat de Noormannen „over het vicus Dorestatum 9 mijlen over de **Renus** trekken tot aan het vicus van Meginhard". Het bericht is verdacht, omdat geen andere Franse of algemene kroniek het vermeldt. Het „vicus Meginhardi" wordt als Meinerswijk geïnterpreteerd; hiervoor is echter geen enkele parallel beschikbaar. Naar alle waarschijnlijkheid is het bericht een interpolatie van latere datum, toen Dorestadum reeds als een Nederlands bezit werd opgevat. Temeer is dit aan te nemen, wijl geen enkele tekst rond die jaren op een tocht der Noormannen in Nederland wijst. In elk geval is moeilijk te verklaren, hoe de Annales Xantenses als enige bron aan dit feit gekomen zijn, terwijl de Franse kronieken toch regelmatig de berichten over de aanvallen der Noormannen op Dorestadum bevatten.

In het jaar 864 geven diezelfde Annales (164) een bericht over een aanval der Noormannen op Xanten, die merkwaardig genoeg ook bij

de Franse kronieken ontbreekt. Dit bericht noemt wel de **Renus** (hier duidelijk als Rijn op te vatten), doch verder geen enkel lokaal-geografisch detail van Nederland. Ten aanzien van de documentatie over de Noormannen blijken de *Annales Xantenses* en de Franse kronieken zover uiteen te lopen, dat aan het bericht uit het jaar 847 niet de minste waarde kan worden toegekend.

Prudentius verhaalt in het jaar 850 (165): „Roerik... nam een leger van Noormannen met zich mee, en vernielde met een aantal schepen Fresia, het Eiland van de Bataven, en andere plaatsen, die langs de **Renus** en de Vahalis liggen. Daar Lotharius hem niet dwingen kon, nam hij hem als vazal aan, en gaf hij hem Dorestadum en andere graafschappen”.

„Onverwijd”, zegt een andere kroniek (166), keerden de Noormannen van de rivier de Walus zonder enige buit terug, en vielen zij het land van Vlaanderen aan”.

Nog duidelijker lokaliseren de *Annales Bertiniani* de gebeurtenissen: (167): „Daar keizer Lotharius hem niet bedwingen kon, nam hij hem als vazal aan, en gaf hem Dorestadum en andere graafschappen. Een ander deel van de Noormannen viel de Menapiërs en Terwaan aan, en andere streken aan de zee”.

De *Annales Fuldenses* (168) en de *Annales Mettenses* (169) schrijven: „Roerik... wilde het gebied van de Saksen, die de naburen van de Noormannen zijn, in bezit krijgen... vernielde hij de streken, aan de kust van de noordelijke Oceaen gelegen, en kwam door de monden van de **Renus** te Dorestadum, dat hij in bezit nam... onder aanvoering van Godfried drongen de Noormannen de Seine binnen, om het rijk van Karel te plunderen”.

Op het jaar 857 geven de *Annales Bertiniani* (170) een bericht over een aanval van de Noormannen op Dorestadum en het Eiland van de Bataven, dat onmiddellijk volgt op een relaas van hun aanval op Parijs.

„De Noormannen”, zeggen meerdere kronieken (171), „gingen de **Renus** op naar Colonia. Nadat zij de haven, die Dorestadum wordt genoemd, ontvolkt hadden, en ook de villa Nonmodoca (172), waarheen veel Friezen gevlucht waren, trokken zij door tot bij een zeker eiland, in de omgeving van het kasteel van Neuss (173) gelegen”.

Colonia is niet Keulen, doch Coulogne (174): Dorestadum is niet Wijk-bij-Duurstede. Colonia en Neuss, naast de **Renus** genoemd, wezen ten onrechte op de Duitse Rijn. De afstand van de Franse kust recht naar Neuss is veel korter dan de afstand door de Nederlandse Rijnmonden naar Neuss, zodat er geen enkel bezwaar is, de tekst in de eerste zin op te vatten. Overigens is het een vraag, of de oorspronkelijke schrijver wel Neuss geschreven heeft. De **Renus** is niet de Rijn; duidelijk is hier de Hem bedoeld.

„In het jaar 859”, verhalen de kronieken (175), „vernielen de Noormannen het klooster van St. Walrik (St. Valéry-en-Somme), Amiens, de stad der Ambinai, en andere omliggende plaatsen. Daarna vallen zij met gelijke woede het eiland van de Renus, Patavus, aan (insulam Reni Patavum). Tenslotte trekken zij in de nacht de stad Noyon binnen, waar zij bisschop Immo, met andere edelen, priesters en leken, gevangen nemen”.

Het lijkt niet de minste twijfel, dat hier Noyon is bedoeld, niet alleen omdat de teksten „Noviomagus” schrijven, de Romaanse vorm van Noviomagus die uitsluitend met Noyon in verband te brengen is, doch vooral om de vermelding van bisschop Immo, wiens zetel in Noyon heeft gestaan. Dit Noyon wordt in de tekst in direkt verband gebracht met de Renus en met het Eiland van de Bataven, dat de opmerkelijke omschrijving krijgt „insula Renis Patavus”, die geheel aansluit bij de terminologie en de afbeelding van het landschap op de Peutinger-kaart. Deze tekst bewijst dan ook meerdere details van mijn stellingen.

* * *

Hincmar (176) verhaalt op het jaar 864: „De Noormannen streken met veel schepen in Vlaanderen neer. Toen de inwoners hen weerstonden, voeren zij de Renus op, en vernielden zij op zijn beide oevers de naastgelegen streken van de rijken van Lotharius en Lodewijk”.

Regino schrijft in het jaar 876 over de „Reni fluentia” (177). Weer is een meervoudsvorm gebruikt, hetgeen in het gehele probleem niet zonder belang is.

In het jaar 877 bevestigde Karel de Kale de abdij van Sithieu (Sint-Omaars) in haar bezittingen (178): „in Casello **ultra Renum**” = Cassel aan de overzijde van de Renus. Daar Casello niet met het Duitse Kassel gedetermineerd kan worden, waar een bezit van de abdij van Saint-Bertin trouwens problematisch is, moet Cassel in Noord-Frankrijk zijn bedoeld, en moet de hier genoemde Renus in Noord-Frankrijk gelokaliseerd worden.

Rond het jaar 880 schrijft Anselmus (179): „Wij lezen, dat rond deze tijd het harde volk van de Noormannen onder aanvoering van de wrede Godfried van overzee onze streken aanviel, en vanaf de Oceaan deels in de stroom van de Renus, deels in die van de Maas plots met hun legers binnenvielen”.

Een ander bericht van de Annales Maximiniani (180), dat op het jaar 810 is gesteld, doch vermoedelijk wel later moet worden geplaatst, luidt: „Een grote vloot der Noormannen kwam naar Fresia en vernielde veel eilanden in deze landstreek (181)... Toen de keizer dit vernomen had... trok hij de vloot tegemoet, en na de rivier de Renus overgestoken te hebben, wachtte hij te „Lippehamma” het leger af... Vandaar trok hij bij de samenvloeiing van de rivieren de Alara en de Wisura tegen koning Godfried op (182)”.

In het jaar 881 „vielen de Noormannen met een vloot de rivier de Wal binnen, en legerden zij zich in (of bij?) het koninklijk paleis van Niumaga" (183). Daar belegerde de keizer hen enige dagen. „Toen hij zich terugtrok", verhalen de Annales Mettenses (184), „staken de heidenen het paleis samen met hun versterking (185) in brand, en keerden zij op hun schepen naar de monden van de Renus terug". Het is afdoende bewezen, dat de aanval van de Noormannen op het koninklijk paleis te Noyon en niet te Nijmegen plaats vond. Ook tegen het einde van de 9e eeuw moeten de „ostia Reni" = de monden van de Renus nog in Noord-Frankrijk gelokaliseerd worden.

In het jaar 881 of 882 versloeg de koning de Noormannen in de slag bij Saucourt (dép. Somme). De kroniek gaat verder (186): „Zij die ontkomen waren, en zij die in Kortrijk (!) achtergebleven waren, werden door hevige vrees aangegrepen. Zij vluchtten naar de Batua en vernielden wreed alle plaatsen langs de Maas". Nog uitvoeriger verhaalt Sigebert het (187): „De Noormannen... zwierven door Francia en Lotharingen. Te vuur en te zwaard vernielden zij: Amiens, Atrecht, Corbie, Kamerijk, Terwaan, de gebieden der Morini, Menapiërs en Bracbatensers, en het gehele land rond de rivier de Schelde, en ook de kloosters van St. Walrik (St. Valéry-en-Somme) en Richarius (St. Riquier). Vandaar vielen zij de rivier de Wal binnen, en staken de gehele Batua met het paleis van Noviomagus in brand". Al wordt in deze tekst de Renus niet uitdrukkelijk genoemd, toch staat het geografisch verband tussen Renus, Wal en het Eiland van de Bataven buiten twijfel. Het bericht geeft een groot aantal geografische details uit Noord-Frankrijk, zodat het geen vraag meer is, waar de gebeurtenis gelokaliseerd moet worden.

Regino schrijft in het jaar 884 (188): „De Noormannen, die met verlof van Godfried uit „Denemarca" en „Chinheim" gekomen waren, voeren per schip de Renus op, en namen de stad Diusburch in". Duidelijk is, dat Chinheim niet als Kennemerland geïnterpreteerd kan worden.

In het jaar 885 vond de befaamde moord plaats op Godfried, de koning van de Noormannen. Deze gebeurtenis is door de historici in de Nederlandse Betuwe gelokaliseerd. Een vrijwel afdoend bewijs tegen deze situering wordt geleverd door de Annales Xantenses, die deze gebeurtenis, vlak bij Xanten geschied en voor de Noormannen (en derhalve voor de mensen, die hen vreesden!) van veel belang, in volkomen stilzwijgen voorbijgaan.

Een onderdeel van het verhaal moet nader beschouwd worden, omdat de verdedigers van de traditie er een bewijs, of minstens een sterke adstructie in zien ten gunste van de Nederlandse Betuwe. Regino schrijft (189): „Godfried hoorde van hun (nl. van de keizer en zijn gevolg) komst, en ging hen tegemoet naar een plaats, die Herispich heet, waar de rivieren de Renus en de Wal zich tot één stroom verenigen, en zij verder van elkander af lopend, de provincie Batua met hun stroom (stromen) omvatten".

In mijn vorige studie nam ik het standpunt in, dat het tweede deel van de tekst (nà: verenigen) een latere interpolatie is, die min of meer in tegenspraak schijnt te staan met het eerste deel. Daar de oudste handschriften der kroniek van Regino uit de 10e of 11e eeuw dateren, en zij toch deze tekst onveranderd bevatten, is die veronderstelling waarschijnlijk niet juist, en moet integendeel worden aangenomen, dat Regino aldus geschreven heeft. De mogelijkheid van een interpolatie laat ik niet geheel vallen, omdat de mystificatie van Nijmegen pas in de 12e eeuw ingang heeft gevonden, doch de andere Nederlandse misvattingen, die nauwer verband met de Renus houden, zeker veel vroeger zijn ontstaan. Het is derhalve zeer goed mogelijk, dat de tekst van Regino vóór de 12e of 11e eeuw bij de een of andere kopiist een verandering heeft ondergaan. De tekst kan echter gemakkelijk verklaard worden, ook als de kwestie, of de tweede halfzin al dan niet een interpolatie is, geheel terzijde wordt gelaten, en de tekst als authentiek wordt aanvaard.

De Renus, Wal, Herispich (opgevat als Spijk!) en de Batua wijzen wel sterk op de Nederlandse Betuwe, waar de rivieren Rijn en Waal zich inderdaad uit één stroom losmaken, en in hun verdere loop de Betuwe omvatten.

Stolte (190) poneert met grote stelligheid, dat ik van deze tekst een onjuiste en tendentieuze vertaling forceer. Ik vertaal namelijk: „waar de Renus en de Wal zich **tot één stroom verenigen**”. Neen, zegt hij, dwingend is deze vertaling: waar de Renus en de Wal zich uit één stroom losmaken (191)”.

De Latijnse tekst geeft : *uno se alveo resolvunt*. *Se resolve* betekent : zich oplossen is, opgaan in, overgaan in. *Mors qua corpus resolvitur*: de dood, waardoor het lichaam wordt opgelost. Bij St. Paulus vinden wij: *tempus resolutionis meae instat* = de tijd van mijn oplossing (dood) nadert. Het woord houdt als diepste betekenis in, dat iets eindigt, dat het ophoudt te bestaan, dat het zich in iets anders oplost. Zich oplossen in: staat het dichtst bij het Latijnse *resolve*. *Uno alveo se resolvunt* wordt derhalve, zowel grammaticaal als taalkundig, geheel juist vertaald met: zich in één stroom oplossen (192). Beide rivieren houden op te bestaan; zij lossen zich op in een nieuwe stroom. Bij mij gaat het om een samenvloeiing; bij Stolte om een splitsing van twee rivieren. Men mag zich zelfs afvragen, of mijn vertaling niet dwingend is in vergelijking met die, welke Stolte voorstaat. Wilde Regino, die over het algemeen goed Latijn schrijft, uitdrukken wat Stolte hem in de mond tracht te leggen, namelijk dat de rivieren zich als twee stromen uit één rivier splitsen, dan zou hij eer de formulering gekozen hebben als in de kroniek van Kamerijk: „Wal fluvius de Reno effluens”. Op zijn minst had Regino, indien hij persé *resolve* in de betekenis van „losmaken uit” wilde gebruiken, „*ex uno alveo*” geschreven: uit één stroom. In de zin met de betekenis, die Stolte eraan geeft, is het voorzetsel „*ex*” bepaald onontbeerlijk. Mijn vertaling is de eerste voor de hand liggende; die van Stolte is zowel logisch als grama-

citaal geforceerd. In de tekst drukt de ablativus uit, dat de handeling (het zich oplossen) geschiedt dóór de ene stroom. Overigens is volledig te begrijpen, waarom Stolte op deze tekst zoveel nadruk legt. Indien mijn vertaling de juiste is, dan bevat de tekst van Regino wel een zó gedetailleerd gegeven tegen de toepassing ervan op de Betuwe, dat hij als een afdoend bewijs voor de onjuistheid van de gangbare lokalisatie te beschouwen is.

Het tweede deel van de tekst behoeft geenszins als een interpolatie te worden beschouwd. Het „recedentes” is ook voor meer dan een uitleg vatbaar, wat in een vertaling op nuances neerkomt. Regino beschrijft de rivieren in zijn gedachte stroomopwaarts. Hij zegt niet meer dan dat de rivieren naar boven toe verder van elkander af wijken (recedentes: de letterlijke vertaling) en zo de Batua omvatten. Het kan echter ook worden opgevat in deze zin, dat de schrijver wil zeggen, waar de vroegere loop (vóór de samenvloeiing) van de rivieren ligt, en hij dit overdrachtelijk aldus uitdrukt: waar zij teruglopen (recedentes), omvatten zij de Batua. Overigens hebben deze taalkundige details nog maar weinig betekenis meer naast de bewijzen, die afdoende duidelijk hebben gemaakt, dat de Batua, de Renus en de Wal in Noord-Frankrijk liggen. Ik heb ze toch behandeld, om aan te tonen, dat deze tekst zich niet tegen mijn stellingen verzet, maar integendeel ze volledig steunt.

In hetzelfde bericht wordt Confluentes genoemd als een der plaatsen, die Godfried in bezit had willen krijgen. Kort daarna, in het jaar 891, geeft een tekst de merkwaardige aanduiding, dat Confluentes in nauw contact met Noyon staat (193): „... gekomen op een plaats, die om de geweldige samenvloeiing van wateren Confluentia wordt genoemd (Conflans-St.-Honorine), voer hij de rivier de Isera (Oise) op, en kwam te paard en per schip tot onder de stad Noyon, waar hij in de buurt van de villa een versterking bouwde, door de natuur beschermd, namelijk door water en bos, die Chyrisiacus (Quiercy) wordt genoemd”. Naar alle waarschijnlijkheid moet Herispich, waar Godfried werd vermoord, als Quiercy worden opgevat.

* * *

Langzaam maar zeker verdwijnt in de 10e eeuw uit de bronnen het gebruik van het woord Renus voor rivieren, die andere dan de Rijn zijn geweest. Dan wordt de naam vrijwel niet meer gebruikt voor rivieren, die kennelijk in Noord-Frankrijk liggen, enkele uitzonderingen daargelaten, die op hun beurt weer aantonen, dat de veranderingen in de naamgeving zich niet abrupt, doch geleidelijk aan hebben voorgedaan. Opvallend is, dat in de oudere Franse kronieken het woord Renus tientallen malen voorkomt, terwijl het in de latere Franse kronieken nauwelijks meer wordt genoemd.

Luitprant schrijft op het jaar 939 (194): „De krijgers van de koning kwamen bij de Renus op een plaats, die de naam van Bierzuni draagt, en waren reeds begonnen de Renus over te steken, niet wetend dat Hendrik met de genoemde graven reeds nabij was”.

Dat onder Bierzuni of Biorzuna niet Birten (Dl.) kan worden verstaan, doch Béthune, is boven aangetoond.

In het jaar 1004 begaf de abt van Stavelot zich „naar de Batua in de nabijheid van de rivier **de Renus**”, waar hij zaken te behartigen had voor het klooster van St. Vaast te Atrecht, dat daar goederen en inkomsten had (195). Dat hier niet de Betuwe is bedoeld, moge duidelijk zijn. Nog in de 11e eeuw blijkt de Renus in Noord-Frankrijk een aanmerkelijk begrip te zijn.

Opmerkelijk is, dat Alpertus Mettensis wel over de Merwede (Meriwedio), de Waal (Wal) en de Lek (Laica) schrijft, maar dat hij het woord Renus zelfs niet noemt (196).

Kort daarna vinden wij de eerste tekst over de Nederlandse Rijn (197): „Er was een plaats, door bossen en moerassen onbewoonbaar, die door de inwoners Mereweda wordt genoemd, namelijk waar de rivieren de Maas en de Wal, een tak van **de Renus** samenkomen. Daar woonde voorheen niemand anders dan jagers en vissers. Het gebied was bij de bisschoppen van Trier en Keulen, en enige abten, in gemeenschappelijk bezit als vis- en jachtgebied”. Dit bericht is het overdenken waard. Het geeft over de gesteldheid, de bewoning en de ondergeschiktheid aan Trier en Keulen van het midden van Nederland berichten, die in feite in schrille tegenspraak staan tot hetgeen de historische geografie van ons land heeft aangenomen.

Nog zeer laat, als het ware bij het scheiden van de markt, wordt de Renus met de Karolingische residentie in verband gebracht. In een verhaal over de verwoesting van het oude Karolingisch paleis van Noyon door de Vlamingen in het jaar 1047 wordt gezegd (198): „De graaf achtervolgde hem tot aan **de Renus**; en nadat hij het edele paleis van Neumaga in brand gestoken had, keerde hij met een ongeschonden leger terug”.

In het jaar 1054 schrijft een kroniek (199): „tussen de rivieren **Renus** en Seine, dat Gallisch Belgia wordt genoemd”. Tegen het midden van de 11e eeuw bestaan nog duidelijke reminiscenties aan de klassieke indeling van Gallië, en worden dezelfde grensafbakeningen genoemd. Dit toont aan, dat de Renus nog werd opgevat in gelijke zin als bij de Romeinen.

Een andere kroniek schrijft c. 1066 over de verdeling van Normandië (200): „Hij nam zelf het bestuur over Gallisch Keltica, dat tussen de rivieren de Garonne en de Seine ligt, met al wat hij aan krijgers had, en stelde zijn broer Odo aan over het volk van Gallisch Belgia, dat tussen **de Renus** en de Seine woont”. Het oude Normandië viel uiteen in een zuidelijk deel, Normandië, en een noordelijk deel, Artois. Dit laatste wordt aangeduid tussen de Seine en de Renus te liggen. De Duitse en de Nederlandse Rijn kan hierbij zelfs niet in overweging genomen worden, want geen zinnig historicus kan Normandië aan het midden van Nederland vastknopen.

* * *

Toen bepaalde historische zaken eenmaal naar Nederland getrokken waren, bleken door een bijna duivels toeval de geografie en de topografie van Nederland tot in de kleinste details een volmaakte doublure van de authentieke streek. Dit had dan ook tot gevolg, dat vrijwel alle teksten zonder bezwaar in Nederland gelokaliseerd konden worden. Zeer in het bijzonder scheen de toepassing van de Renus op Nederland voor de hand te liggen, want alle raakpunten uit onze onderwerpen zijn eer met de Nederlandse, dan met de Duitse Rijn in verband gebracht. De teksten konden zonder méér in Nederland gelegd worden; naar de schijn klopten zij er perfect. Hierdoor is ook te verklaren, dat en waarom in deze dislokaties zo weinig tekstverminderingen, emendaties en interpolaties zijn opgetreden. Zij waren beslist niet nodig.

Af en toe echter zijn er wel enige aan te wijzen, waar, niet in de hoofdzaak doch in details, een bepaalde opvatting wordt geforceerd tegen de woorden van de vroegere bronnen. Een kroniekschrijver, die omstreeks het jaar 1240 schreef, neemt de bekende passage van Einhard over, doch maakt er dit van (201): „Karel de Grote bouwde paleizen van grote pracht, een niet ver van Mainz, en het andere te Noviomagus of Neomagus, gelegen aan de rivier de Wahala, die van de Renus in de Maas stroomt, en het eiland van de Bataven in het zuiden voorbijstroomt”. Kennelijk lokaliseert hij het Karolingisch paleis in Nijmegen.

Als Otto van Frisingen tegen het einde van de 12e eeuw over de Renus en de Gual schrijft (202), waar hij ongetwijfeld Nederland op het oog heeft, gebruikt hij namen, die naar de schijn de direkte voortzetting zijn van de Renus bij de klassieke schrijvers. Inmiddels waren verschillende geografische lokalisaties al ver van hun plaats geraakt. Otto van Frisingen voelde wel aan, dat zijn wetenschap nogal afweek van die der Romeinse klassieken; daarom geeft hij op de indeling van Gallië bij Orosius een ferme kritiek ! (203).

Het toont op bijzonder frappante wijze aan, hoe de historici al vroeg begonnen zijn, niet met hun opvattingen te toetsen (eventueel te corrigeren) aan de oudste bronnen, maar met eigen opvattingen staande te houden en daarmee niet verenigbare mededelingen van oudere schrijvers als onjuist te verwerpen.

Een kroniek geeft op het jaar 1194 het merkwaardige bericht (204): „dat Boudewijn van Béthune... zich (van Béthune, waar hij resideerde) per schip over de Rin naar de zee begaf, en over de zee binnenvoer in een rivier, die de Schelde wordt genoemd; zo kwam hij bij een kasteel van de hertog van Leuven (Brabant), dat Antwerpen heet”. Tegen het einde van de 12e eeuw wordt de naam Renus (Rin) nog gebruikt voor een rivier, die beslist niet de Rijn kan zijn geweest.

Een nóg veel latere bron, uit het einde van de 15e eeuw, toont een vreemde opvatting van Renus te hebben (205). In Kruisland (gem. Steenberghe, N.B.) werd in het jaar 1486 de polder ter bedijking uitgegeven.

Paus Innocentius willigde het verzoek van Engelbert van Nassau in omtrent de tienden in het nieuwe land, dat omschreven wordt te liggen „tussen de monden van de Renus en de Schelde”. Al begrijpen wij wel, wat er bedoeld is, en mogen wij aannemen, dat het klassieke „ostia Reni” de pauselijke kanselarij parten heeft gespeeld, dan toont de bulle toch aan, dat tegen het einde van de 15e eeuw de naam Renus nog zwevend, in elk geval veel breder dan de latere naamgeving was.

* * *

Men behoeft er nauwelijks uitdrukkelijk op te wijzen, dat geen enkele historicus een Renus in Noord-Frankrijk heeft trachten te lokaliseren. Integendeel: de delta van de Renus aan de Oceaan, waar lange tijd de scheiding lag tussen het Romeinse rijk en het vrije gebied van de Germanen, is altijd in het midden van Nederland gesitueerd. Dit foutieve uitgangspunt heeft tot gevolg gehad, dat in Nederland nog meer andere zaken werden gedacht, die er in werkelijkheid niet bestaan hebben, want alle raakpunten tussen de Renus en andere historisch-geografische gegevens zijn klakkeloos met Duitsland en Nederland in verband gebracht.

Het is een misgreep geweest van de schrijvers na de 10e eeuw, enigszins te begrijpen, in elk geval te excuseren, omdat de historische en de geografische wetenschappen nog geboren moesten worden. Door hen zijn de latere schrijvers op een dwaalspoor gebracht. Desondanks mag men zich afvragen, hoe het mogelijk is geweest, dat de moderne historici aan de duidelijke aanwijzingen voorbij zijn kunnen gaan, dat Renus niet altijd Rijn betekent. Dit is de grondfout, die tot de kapitale misvattingen in de historische geografie van Noord-West-Europa heeft geleid.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) STOLTE, B. H. J.c. Numaga, 1963, blz. 13. „Het sterkste bewijs ligt in de gezamenlijke Maas-Rijnmonding, die alleen in ons land is te vinden”.

(2) AMBROSIUS (Exameron, II, 3. Bijvanck, Excerpta Romana, I, blz. 441) noemt de Renus, die van de Alpen in de Oceaan stroomt, de „gedenkwaardige muur van het Romeinse rijk tegen de wilde volkeren”.

(3) COOLEN, o.c. blz. 17. Over het algemeen neemt men aan, dat ten tijde van Caesar de oppervlakte bos in Frankrijk ongeveer 70% van de totale oppervlakte telde. Heden ten dage is het nog 40%.

(4) JULIUS HONORIUS, Cosmographia, 20-30. Byvanck, Excerpta Romana, I, blz. 556.

(5) GYSSELING, M. De oudste toponomie van de Kempen. In: Brabants Heem, 1959, blz. 103. De schrijver zegt: „Ten zuidwesten van Tessandrië lag de gouw Rien (692, kopie 1191 in pago Renensium; 868 Rien). De fonetische evolutie toont aan, dat de e in Ren zeer gesloten was; bedoelde klank hebben we vooral in woorden, ontleend aan het Keltisch en het Latijn, b.v. Riemen, middel-nederlandse naam voor Reims, ouder Remis. Het is zo goed als zeker,

dat Ren dezelfde naam is als die van de Rijn, bij klassieke schrijvers overgeleverd als Rhenus. Dus Keltisch Reno — uit Indo-europees Reino — bij Rei = vloeien. Renus zal dus oorspronkelijk een lokale Keltische naam geweest zijn van de Schelde".

(5a) Ook in Noord-Frankrijk stroomt een Vliet!

(6) Bij het volgen van de teksten zal de lezer ervaren, dat in het Renus-Rijnprobleem de diepste oorzaak of aanleiding der dislokaties ligt. De konsekwenties ervan gaan veel verder dan de geografie van Nederland. Hier beperk ik mij uiteraard tot Nederland.

(7) In de bronnen wordt Renus of Rhenus geschreven. Gemakshalve maak ik er overal Renus van.

(8) BRIQUET, A. *Le littoral du Nord de la France et son évolution morphologique*, Paris, 1930.

BLANCHARD, *La Flandre*.

GUILCHER, *La formation de la mer du Nord, du Pas-de-Calais et des plaines maritimes environnantes*.

TAVERNIER, B. *L'évolution de la plaine flamande Belge*.

DUMAS, M. *La navigation intérieure dans la région de Dunkerque*. In: *Les Grandes Résurrections Françaises*, 17e Année, 117/118.

(9) Dit deel van Noord-Frankrijk is zeer rijk aan neolithische en paleolithische vondsten.

(10) CAESAR, *De bello Gallico*, VI. 7. (Commentaar). Byvanck, o.c. I. blz. 55.

(11) PANEGYRICUS, *Constantio Caesari*, 8. Byvanck, o.c. I. blz. 376.

(12) FLOU, K. de, *Woordenboek der Toponymie*, enz.

LOISNE, *Dictionnaire toponimique du Pas de Calais*.

(13) COOLEN, G. *La Morinie ancienne*, blz. 10.

(14) De transgressie werd „Duinkerke" genoemd, omdat haar centrum rond Duinkerken ligt, waar haar uitwerkingen trouwens ook het duidelijkst aan de dag treden. In de omgeving van Duinkerken liggen heten ten dage nog zoute meren.

(15) BRIQUET, o.c. blz. 284 en 369.

COOLEN, o.c. blz. 12.

(16) Enige teksten, die de Zuiderzee als het Almere aanduiden, zijn van de 10e eeuw, toen het denkbeeld reeds was ontstaan, dat deze en andere zaken in Nederland thuis horen. Zij bewijzen ten gunste van Nederland dus niets voor een vroeger periode, en zeker niet voor de Romeinse.

(17) HEIJDE, G. D. VAN DER, *Dijkbouw door de eeuwen heen*. In: *Honderd eeuwen Nederland*, blz. 265.

BAREN, J. VAN, *De bodem van Nederland*.

BAKKER, J. P. *Morfologisch onderzoek van Barradeel en zijn betekenis voor het inzicht in de sub. atlantische transgressie en het verspreidingsgebied der terpen*, Kon. Ned. Ac. v. Wetenschappen. Academiedagen te Leeuwarden, 1948.

LIERE, W. J. VAN, *De Romeinse bewoning van het Westland*, 1948.

LIERE, W. J. VAN, *De Romeinse bewoning van het Westland*, 1947.

Ook in Nederland zijn verscheidene transgressie-perioden te onderscheiden. Een systematisch en allesomvattend onderzoek is hieraan nog niet gewijd. Wel zijn enige onderzoekers tot bepaalde conclusies gekomen.

Volgens Bakker zijn er aanwijzingen, dat sinds het begin van onze jaartelling

tot in de late middeleeuwen driemaal een relatief sterkere rijzing van de zeespiegel heeft plaats gehad. De eerste fase moet haar hoogtepunt bereikt hebben in de tweede helft van de 3e eeuw. Omstreeks 800 was er opnieuw een stijging van de zeespiegel, die tot in de 10e eeuw geduurd heeft.

Van Liere wees in het Westland een ijzertijd-bewoning omstreeks 300 vóór Chr. langs getijdegeulen aan.

Andere schrijvers menen, dat voor Walcheren een overstromingsperiode omstreeks 200 vóór Chr., een tweede in de 3e eeuw tot omstreeks 500, en een derde tussen 750 en 1000 moet worden aangenomen.

Dijken zijn op z'n vroegst in de 10e eeuw in Nederland gebouwd. Over de vorming van de duinen is weinig met zekerheid bekend; dat zij een oude formatie zijn, wordt door de deskundigen uitgesloten geacht. Dit wordt trouwens afdoende weergelegd door het feit, dat onder de duinen relikten worden aangetroffen uit de historische periode. Afgezien daarvan, hebben zij voor het achterland nimmer een waterdichte afsluiting kunnen zijn, daar de duinen door de riviermonden doorbroken waren.

Partieel is derhalve aangetoond, dat het lage land van Nederland vanaf de 1e tot de 10e eeuw aan transgressies onderhevig is geweest.

JAPPE ALBERTS, W. en H. P. H. JANSEN, Welvaart in wording, 1964, blz. 16, verklaren onomwonden: "...en na de jongste onderzoekingen is het wel duidelijk, dat omstreeks het jaar 300 na Chr. het alluviale deel van Nederland grotendeels overstromd is".

Opmerkelijk is in verschillende studies, dat de bodemkartering tot andere conclusies leidt dan op historische gegevens moet worden aangenomen. Tot heden durfden de karteerders bepaalde, zogenaamde historische zekerheden niet overboord werpen. Ik hoop, dat zij door deze studie erin gesteund zullen worden, zich positiever over de resultaten van hun kartering uit te spreken en de technische gegevens zwaarder te laten wegen dan de aanvechtbare schriftelijke traditie. Met andere woorden: indien de bodemkartering in conflict zou komen met bepaalde gegevens uit de geschreven geschiedenis, moet aan de kartering het hoogste en het laatste woord gegeven worden, omdat zij een exacte wetenschap is; de meeste zogenaamde historische zekerheden zijn in de diepste grond slechts deducties.

(17a) In Friesland lokaliseert de gangbare geschiedschrijving van de 7e tot de 9e eeuw, toen de transgressies een nieuw hoogtepunt bereikt hadden, het grote volk van de Friezen. Het was machtig en derhalve zo groot in getal, dat het in een langdurig conflict met de Franken stand kon houden. Waar in Friesland heeft dat volk gewoond? Uit deze periode levert de archeologie ons enige bewoonde terpen op, waar toch moeilijk een volk kan zijn gehuisvest. Een nóg grotere absurditeit is de situering van de Noormannen in Kennemerland en het kustgebied van Noord-Holland. Het bestaan van dit gebied tussen de 7e en de 9e eeuw is nog minder te aanvaarden dan het bestaan van Friesland. De ware geboorte (wedergeboorte ná de Romeinse periode!) van dit land ligt kort vóór 950, wanneer er de abdij van Egmond wordt gesticht.

(18) De Romeinen bezetten het grondgebied van Nederland ná het begin van de 1e eeuw, al kan dit niet op een jaar nauwkeurig bepaald worden. Er zijn zelfs aanwijzingen, dat eer aan de tweede, dan aan de eerste helft der 1e eeuw gedacht moet worden. Tegen het midden van de 3e eeuw heeft het Romeinse leger het grondgebied van Nederland verlaten, in elk geval het midden van Nederland. In Limburg, voornamelijk in Zuid-Limburg, kan het terugtrekken van het leger later zijn geschied. Vanzelfsprekend was de romanisatie met het vertrek van de legers niet volledig stopgezet of afgebroken. In de vroegere Romeinse gebieden zijn kolonisten achtergebleven, of was de autochthone bevolking zo ver geromaniseerd, dat het door de archeologie gevonden materiaal van ná het midden der 3e eeuw nog zuiver Romeins kan zijn. Dit doet niets af aan het feit, dat na het midden van de 3e eeuw Nederland niet meer tot het Romeinse rijk behoorde.

- (19) PYTHEAS, fragm. A. Byvanck, o.c. I. blz. 17.
 (20) CAESAR, De bello Gallico, I, 1. Byvanck, o.c. I. blz. 35.
 (21) CAESAR, De bello Gallico, IV, 1. Byvanck, o.c. I. blz. 43.
 (22) CAESAR, De bello Gallico, IV, 4. Byvanck, o.c. I. blz. 44.
 (23) CASSIUS DIO, XXXIX, 117. Byvanck, o.c. I. blz. 333.
 (24) CAESAR, De bello Gallico, V, 3. (niet bij Byvanck).
 (25) CAESAR, De bello Gallico, IV, 11. Byvanck, o.c. I. blz. 47.

(26) De tekst bevat zoveel moeilijkheden, speciaal voor zijn toepassing op Nederland, dat hij algemeen als een interpolatie, op zijn minst als een tekstverminking wordt verworpen. Bij Tacitus vinden wij evenwel een tekst van gelijke strekking als die van Caesar, zodat de verwerping van de tekst niet geoorloofd is. Het wijst nog eens te meer aan, dat deze passage niet op Nederland van toepassing is.

- (27) CAESAR, De bello Gallico, IV, 10. Byvanck, o.c. I. blz. 46.
 (28) AGRIPPA, fragm. 23. Byvanck, o.c. I. blz. 70.
 (29) VERGILIUS, Aeneis, VIII, 726. Byvanck, o.c. I. blz. 71.
 (30) LIVIUS, Perochia, IV, Byvanck, o.c. I. blz. 88.
 (31) STRABO, Geographia, IV, 3. Byvanck, o.c. I. blz. 100.

(32) De noord-oriëntatie is bij veel klassieke schrijvers niet juist. Ik kom hierop terug bij de teksten van Orosius, waar beter gelegenheid bestaat, dit aan te tonen.

- (33) ZOZIMUS, Historia nova, III, 5. Byvanck, o.c. I. blz. 497.

(34) Stadium was bij de Grieken een lengtemaat; het telde 600 Griekse voeten. Het reisstadium kan omstreeks 200 vóór Chr. gerekend worden op 157 M. Het Olympisch stadium was 192.27 M. en het Attische 185 M. Omgerekend in km. geven de bovengenoemde getallen deze uitkomst:

<i>stadia :</i>	<i>reisstadium :</i>	<i>Olympisch :</i>	<i>Attisch :</i>
450	70.6	86.4	83.2
90	14.1	17.2	16.6
900	141.3	172.8	166.5

(35) Het Nauw van Calais is op zijn smalste punt 35.5 km. Aangenomen mag worden, dat het in de eerste eeuwen van onze jaartelling nauwer is geweest, daar zowel aan de Franse als de Engelse kust niet onaanzienlijke afkalvingen hebben plaats gevonden.

- (36) STRABO, Geographia, IV, 3. Byvanck, o.c. I. blz. 101.
 (37) STRABO, Geographia, IV, 4. Byvanck, o.c. I. blz. 103.
 (38) STRABO, Geographia, IV, 5. Byvanck, o.c. I. blz. 103.
 (39) STRABO, Geografia, IV, 5. Byvanck, o.c. I. blz. 104.
 (40) MELA, De chorographia, III, 16. Byvanck, o.c. I. blz. 123.
 (41) MELA, De chorographia, III, 20. Byvanck, o.c. I. blz. 123.

- (42) MELA, De chorographia, III, 23-25. Byvanck, o.c. I. blz. 123.
- (43) MELA, De chorographia, III, 50. Byvanck, o.c. I. blz. 125.
- (44) PLINIUS, Naturalis historia, II, 167. Byvanck, o.c. I. blz. 134.
- (45) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 101. Byvanck, o.c. I. blz. 142.
- (46) Zo wordt het door Ptolemeus medegedeeld. Zie de kaart aldaar.
- (46a) Van de andere kant schrijven de Chroniques de St. Denis (R.H.F. 7, blz. 144) *Rihm*, waar kennelijk *Renus* is bedoeld: „876, ..estoit delà le Rihm.. lors passa outre le Rihm il et sa gent à un chastel, qui a non Andrenac”.
- (47) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 105. Byvanck, o.c. I. blz. 143.
- (48) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 106. Byvanck, o.c. I. blz. 144.
- (49) R.H.F. 11, blz. 83, noot.
- (49a) BONENFANT, P. Du Belgium de César á la Belgique de 1830. In: *Annales soc. roy. arch. Brux.*, 1961, blz. 31-58.
De schrijver toont aan, dat in de 9e eeuw de woorden „Belgae” en „Belgica” niet minder dan vier verschillende betekenissen kregen, en dat eenzelfde auteur er vaak meer dan één in eenzelfde geschrift gebruikt. Van het ogenblik af waarop de humanisten de oude uitdrukkingen op het Bourgondische rijk en op zijn bewoners gingen toepassen, is de evolutie ervan duidelijker te volgen.
- (50) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 109. Byvanck, o.c. I. blz. 146.
- (51) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 121, 122. Byvanck, o.c. I. blz. 146.
- (52) PLINIUS, Naturalis historia, IX, 44. Byvanck, o.c. I. blz. 147.
- (53) PLINIUS, Naturalis historia, X, 53. Byvanck, o.c. I. blz. 147.
- (54) PLINIUS, Naturalis historia, XII, 6. Byvanck, o.c. I. blz. 149.
- (55) PLINIUS, Naturalis historia, XV, 51, 102. Byvanck, o.c. I. blz. 149, 150.
- (56) PLINIUS, Naturalis historia, XII, 98. Byvanck, o.c. I. blz. 149.
- (57) PLINIUS, Naturalis historia, XIX, 8. Byvanck, o.c. I. blz. 152.
- (58) PLINIUS, Naturalis historia, XXXVI. 159. Byvanck, o.c. I. blz. 154.
- (59) TACITUS, Annales, II, 5. Byvanck, o.c. I. blz. 264.
- (60) Dit detail is al heel moeilijk op de Nederlandse Betuwe te begrijpen!
- (61) Hij toont dan ook aan, dat de tekst van Caesar als authentiek moet worden aanvaard.
- (62) TACITUS, Germania, 1. Byvanck, o.c. I. blz. 186.
- (63) TACITUS, Germania, 34. Byvanck, o.c. I. blz. 192.
- (64) TACITUS, Historiae, IV, 12. Byvanck, o.c. I. blz. 212.
- (65) ALBERT DELAHAYE, Het mysterie van de Keizer Karelstad, blz. 105 e.v.
- (66) Byvanc, o.c. I, passim.
- (67) TACITUS, Annales, XII, 53. Byvanck, o.c. I. blz. 278.

(68) Om de bij vele klassieken niet juiste noord-oriëntatie moet hier „zuide-
lijk een westelijke” gelezen worden.

(69) Suetonius, Claudius, I, 2. Byvanck, o.c. I. blz. 296.

(70) Tacitus, Historiae, V, 19. Byvanck, o.c. I, blz. 246.

(71) Tacitus, Annales, XI, 20. Byvanck, o.c. I, blz. 275.

(72) Cassius Dio, LX, 30. Byvanck, o.c. I. blz. 354.

(73) Florus, Epitome, I, 38, 1. Byvanck, o.c. I. blz. 303.

(74) Ptolemeus, Geografia, passim. Byvanck, o.c. I, blz. 310-320.

(75) Cassius Dio, XXXIX, 49. Byvanck, o.c. I. blz. 334.

(76) Cassius Dio, LIII, 12. Byvanck, o.c. I. blz. 339.

(77) Cassius Dio, LIV, 32. Byvanck, o.c. I, blz. 342.

(78) Namelijk het Almere of Flevum.

(79) Cassius Dio, LIX, 21. Byvanck, o.c. I, blz. 352.

(80) Festus, Breviarium, VI, 3. Byvanck, o.c. I, blz. 403.

(81) Libanius, Oratio XVIII, 82. Byvanck, o.c. I. blz. 412.

(82) Dat de Romeinen het graan voor de provincies vanuit Engeland over Nederland zouden vervoeren, na de tweede helft van de derde eeuw derhalve door het vreemde en vijandige gebied van de Germanen, is een duidelijke absurditeit.

(83) Libanius, Oratio LIX, 127. Byvanck, o.c. I. blz. 413.

(84) Avienus, Descriptio orbis terrae, 748. Byvanck, o.c. I. blz. 417.

(85) Ammianus Marcellinus, XV, 10. Byvanck, o.c. I. blz. 425.

(86) Ammianus Marcellinus, 27, 8. Byvanck, o.c. I. blz. 435.

(87) Hieronymus, Commentarius in Isaiam, 66. Byvanck, o.c. I. blz. 444.

(88) Servius, Commentarius in Vergilii Aeneidem, VIII, 727. Byvanck, o.c. I, blz. 450.

(89) Marcianus, Periplus maris externi, II, 19-32. Byvanck, o.c. I, blz. 438.

(90) Orosius, Historiae, I, 2. Byvanck, o.c. I, blz. 465.

(91) Orosius, Historiae, I, 2. Byvanck, o.c. I, blz. 465.

(91a) Het is niet vermentel aan te nemen, dat de Romeinse schrijvers in de windrichtingen een fout gemaakt hebben, die in onze ogen toch grof lijkt. Precies hetzelfde kunnen wij in Nederland aanwijzen, dat toch een bepaalde renommée van exactheid heeft en een goede naam op het gebied der geografie. Vanaf de 15e eeuw en lang daarna is Zeeland onderscheiden geweest in Beooster- en Bewesterschelde, terwijl de twee aldus aangeduide delen geografisch juist Be-noorden en Bezuiden (de Schelde) genoemd hadden moeten worden. Het blijkt dus, dat niet alléén de Romeinen last hadden met het aangeven van de juiste windrichting.

De huidige generatie van historici en geografen is er al lang van overtuigd, dat zeer veel oude geografische beschrijvingen een kwartslag gedraaid moeten worden, omdat talloze malen proefondervindelijk bewezen is, dat die correctie

nodig is. Toen dit nieuwe inzicht doorgebroken was, had men de vroegere opvattingen en deducties systematisch aan deze wetenschap moeten toetsen. Dit is echter niet gebeurd. Zo blijft men bij de klassieken de Noordelijke Oceaan hardnekkig als de Noordzee opvatten, terwijl het meer dan waarschijnlijk is, dat de oorspronkelijke schrijvers in de meeste gevallen de Westelijke (Atlantische) Oceaan bedoeld hebben.

- (92) OROSIUS, *Historiae*, I, 2. Byvanck, o.c. I, blz. 464.
- (93) OROSIUS, *Historiae*, VI, 9, 2. Byvanck, o.c. I, blz. 467.
- (94) ZOZIMUS, *Historia nova*, III, 5. Byvanck, o.c. I, blz. 497.
- (95) ZOZIMUS, *Historia nova*, VI, 2. Byvanck, o.c. I, blz. 502.
- (96) PROCOPIUS, *De bello Gothico*, I, 12. Byvanck, o.c. I, blz. 511.
- (97) JOHANNES VAN LYDIE, *De magistratibus*, III, 32. Byvanck, o.c. I, blz. 512.
- (98) EUSTATHIUS, *Commentarius in Dionysium*, 194. Byvanck, o.c. I, blz. 513.
- (99) DIMENSURATIO PROVINCIARUM, 20. Byvanck, o.c. I, blz. 551.
- (100) Oost en west moeten vanzelfsprekend opgevat worden als: noord en zuid.
- (101) DIVISIO ORBIS TERRARUM, 7. Byvanck, o.c. I, blz. 552.
- (102) Hier zal eer aan Bretagne dan aan Engeland gedacht moeten worden.
- (103) JULIUS HONORIUS, *Cosmographia*, 20-23. Byvanck, o.c. I, blz. 556.
- (104) RAVENNAS, *Cosmographia*, IV, 24. Byvanck, o.c. I, blz. 579.
- (105) RAVENNAS, *Cosmographia*, IV, 24. Byvanck, o.c. I, blz. 580.
- (106) Ravennas zegt derhalve wel héél duidelijk, dat Dorestadum op de kust van de Oceaan ligt, waardoor Wijk-bij-Duurstede volstrekt is uitgesloten.
- (107) RAVENNAS, *Cosmographia*, V, 30. Byvanck, o.c. I, blz. 582.
- (108) DICUIL, *De mensura orbis terrae*. Byvanck, o.c. I, blz. 584.
- (109) Ook hier zal eer aan Bretagne dan aan Engeland gedacht moeten worden.
- (110) VITA S. GALLI, M.G.S. 2, blz. 27.
- (111) GESTA KAROLI, M.G.S. 2, blz. 739.
- (112) ERMENRICI VITA S. GALLI, M.G.S. 2, blz. 32.
- (113) ERMENRICI ELWANGENSIS EPISTOLA AD GRIMALDUM, M.G.E., 5, blz. 577..
- (114) ERMENRICI ELWANGENSIS EPISTOLA AD GRIMALDUM, M.G.E., 5, blz. 575.
- (115) AIMOINI FLORIANENSIS PRAEFATIO, R.H.F. 3, blz. 25.
- (116) Vermoedelijk en foutieve schrijfwijze voor Patabus.
- (117) AIMOINI GESTA FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 22.
- (118) AIMOINI GESTA FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 24.
- (119) BEDA, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, I, 1.

- (120) BEDA, o.c. I, 2.
- (121) VITA S. SALABERGAE, R.H.F. 3, blz. 605.
- (122) Meuse-en-Bassigny, tussen Autun en Toul.
- (123) BLED, O., Régestes des évêques de Théroutanne, blz. 62.
- (124) HUGONIS CHRONICON, M.G.S. 8, blz. 291.
- (125) RICHERI HISTORIA, M.G.S. 3, blz. 569.
- (126) VITA DE CHLOTARIO II, R.H.F. 3, blz. 502.
- (127) EX RUDOLFI HISTORIA, M.G.S. 7, blz. 68.
- (128) Denk hierbij aan de Morini, de „laatste” der mensen!
- (129) EKKEHARDI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 158.
- (130) EKKEHARDI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 116.
- (131) VITA HAIMHRAMNI, M.G.R.M. 2, blz. 475.
- (132) CHRONICON SAXONICUM, R.H.F. 6, blz. 217.
- (133) SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 308.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 283. R.H.F. 2, blz. 649.
- (134) GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIVM, M.G.S. 7, blz. 403, geeft deze tekst: „.....Koning Clovis woonde in het kasteel van Disbargum, in het gebied van de Toringi, een streek van Germanië. In dat deel (van het land), namelijk tegen de zuidelijke oever aan de overzijde van de Renus, woonden de Romeinen tot aan de rivier de Loire...”.
- (135) ANNALES QUEDLINBURGENSES, M.G.S. 3, blz. 30.
- (136) GESTA REGVM FRANCONVM, R.H.F. 2, blz. 567.
- (137) Over het Ardenner-woud zegt Hugo Floriacensis (M.G.S. 9, blz. 357): „Er is een bos in Gallië, dat Ardenna wordt genoemd, dat zich van de oevers van de Renus tot het gebied der Treveri uitstrekt”. Caesar zegt erover (De bello Gallico, VI, 31): „Een deel van hen (nl. de Germanen) vluchtte in het Ardenner-woud; een deel in de moerassen, die dicht bij de Oceaan liggen, en verborgen zich op de eilanden...”.
- (138) GESTA DAGOBERTI, R.H.F. 2, blz. 583.
- (139) In de gangbare lokalisaties wordt het opgevat als: Longlier nabij St. Hubert (Belg. Ardennen). Zie: Historia Francorum, M.G.R.M. 2, blz. 312.
- (140) CHRONICON VEDASTINVM, M.G.S. 13, blz. 698.
- (141) CHRONIQUES DE ST. DENIS, R.H.F. 3, blz. 307.
- (142) VITA LANDIBERTI, M.G.R.M. 6, blz. 411.
- (143) VITA LANDIBERTI, M.G.R.M. 6, blz. 414.
- (144) CHRONICON S. BENIGNI, R.H.F. 3, blz. 318.
MOISSIACENSE CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 655. M.G.S. 1, blz. 291.
ANNALES LAURISSENSIS MINORES, M.G.S. 1, blz. 114.
CHRONICON UNIVERSALE, M.G.S. 13, blz. 18.
GESTA REGVM FRANCONVM, R.H.F. 2, blz. 571.
CHRONIQUES DE ST. DENIS, R.H.F. 3, blz. 309.

- (145) Plectrudis, vrouw van Pepijn de Middelste (van Herstal).
- (146) GESTA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 2, blz. 574.
ANNALES FRANCORUM METTENSES, R.H.F. 2, blz. 685.
FREDEGARII SCHOLASTICI, R.H.F. 2, blz. 455.
- (147) Oostergo en Westergo.
- (148) Bourre = rivier in Noord-Frankrijk.
- (149) CHRONIQUES DE ST. DENIS, R.H.F. 3, blz. 311.
- (150) ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 55.
REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 564.
ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 566.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 193.
- (151) ANNALES REGNI FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 154.
- (152) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 386. R.H.F. 7, blz. 178.
- (153) EX MIRACULIS S. BERTINI, R.H.F. 9, blz. 118.
- (154) EX CHRONICO DE GESTIS NORMANNORUM IN FRANCIA, R.H.F. 6, blz. 204.
CHRONICON SIGEBERTI, R.H.F. 6, blz. 234. M.G.S. 6, blz. 339.
VITA HLUDOWICI IMPERATORIS, M.G.S. 2, blz. 604.
HISTORIA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 7, blz. 259.
EX HERMANNI CHRONICO, R.H.F. 6, blz. 226.
- (155) ANNALES METTENSES, R.H.F. 6, blz. 211.
- (156) CHRONICON VIRDUNENSE, R.H.F. 6, blz. 230.
CHRONICON S. BENIGNI, R.H.F. 6, blz. 236.
- (157) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 62.
NITHARDI HISTORIAE, R.H.F. 7, blz. 30.
- (158) HISTORIA REGUM FRANCIAE, R.H.F. 7, blz. 259.
- (159) Thoringia wordt door de historici als een tekstverminking of tekstvervalsing beschouwd. De tekst kan als volkomen authentiek worden aanvaard, als men *Thoringia* op de juiste manier interpreteert als het land rond Doornik.
- (160) SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 339.
- (161) In vroeger eeuwen lag de grens van de wijn in Noord-Frankrijk verder naar het noorden dan heden ten dage. Nog in de 18e eeuw werd rond Sint Omaars wijn verbouwd.
- (162) GESTA ABBATUM LOBIENSII, M.G.S. 4, blz. 61. R.H.F. 8, blz. 220.
- (163) ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 228.
- (164) ANNALES XANTENSES, M.G.S. 2, blz. 230.
- (165) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 163.
PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 445.
- (166) FRAGMENTUM CHRONICI FONTANELLENSIS, R.H.F. 7, blz. 42.
- (167) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 66. M.G.S. 1, blz. 445.
- (168) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 366. R.H.F. 7, blz. 163.

- (169) ANNALES METTENSES, R.H.F. 7, blz. 187.
- (170) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 72.
- (171) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 80.
CHRONICON DE NORTMANNORUM GESTIS, R.H.F. 7, blz. 154.
- (172) Nonmodoca = Nemetacum = Atrecht.
- (173) Het is niet onmogelijk, dat dit een tekstvervalsing is, geschied nadat deze tekst op de Rijn begrepen was.
- (174) Misschien is de verwarring tussen Coulogne en Keulen al heel vroeg begonnen. Een tekst als die van het CHRONICON UNIVERSALE (M.G.S. 13, blz. 9) kan men heel goed op Coulogne toepassen: „In die dagen namen de Franken de stad Agrippinam in, gelegen aan de Renus, welke stad zij Colonia noemden...“.
- (175) CHRONICON DE NORTMANNORDUM GESTIS, R.H.F. 7, blz. 153.
- (175) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 453.
- (176) HINC MARI REMENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 465.
- (176) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 87.
- (177) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 588.
- (178) GUERARD, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin, blz. 123.
- (179) ANSELMII GESTA EPISCOPI LEODIENSIS, M.G.S. 7, blz. 199.
- (180) ANNALES MAXIMINIANI, M.G.S. 13, blz. 24.
- (181) De landstreek tussen Boulogne en Duinkerken had inderdaad veel eilanden.
- (182) Op de andere geografische indicaties wordt in deel II uitvoeriger ingegaan.
- (183) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 592.
- (184) ANNALES METTENSES, R.H.F. 8, blz. 63.
ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 585.
- (185) PEIGNE-DELACOURT, A. Les Normans dans le Noyonnais, IX et X siècles, Noyon, 1868, blz. 19.
In de delta van de samenvloeiing van de Oise en de Verse, die vóór de 13e eeuw de naam van Moricam droeg en die tevoren een volledig eiland was, hebben de Noormannen zich verschanst.
- (186) EX SERMONE TUMULATIONE SS. QUINTINI, VICTORICI, CASSIANI. M.G.S. 15, blz. 272. R.H.F. 9, blz. 109.
- (187) SIGEBERTI GEMBLACENSIS CHRON. R.H.F. 8, blz. 308.
- (188) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 586.
REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 594.
- (189) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 595.
- (190) STOLTE, B. H. o.c. In: Numaga, 1963, blz. 18.
- (191) De letterlijke tekst luidt: „in quo Rheni fluentia et Wal uno se alveo resolvunt, et ab invicem longius recedentes Batuvam provinciam suo gurgite cingunt“.

(192) De zin, waar het om gaat, heb ik aan verschillende classici voorgelegd. Spontaan en unaniem vertaalden zij: „waar twee rivieren zich tot één stroom verenigen". De mogelijkheid der andere vertaling laten zij wel open, doch achten zij zeer onwaarschijnlijk; sommigen menen zelfs, geheel onmogelijk. Het klinkt wel enigszins ironisch, dat Stolte in zijn bewering, met felheid gedebiteerd, niet gesteund wordt door *collegae-classici*.

„Resolve" is geen klassiek Latijn. „Re" is het normale voorvoegsel van herhaling; ook kan het een bepaalde nadruk beteken. In de zin is het in deze laatste betekenis gebruikt. Zou Regino geschreven hebben: „uno alveo se solvunt", dan kon zeker niet de betekenis van van: „losmaken uit" verdedigd worden.

Een afdoend bewijs, dat er sprake is van een *samenvloeiing* van rivieren, en niet van de *splitsing* van een rivier, vindt men in de tekst van Ermenricus (zie blz. 195).

(193) EX MIRACULIS S. BERTINI, R.H.F. 9, blz. 118.

(194) LIUDPRANDI, M.G.S. 3, blz. 321.

(195) VITA POPPONIS ABBATIS STABULENSIS, M.G.S. 11, blz. 300.

(196) ALPERTUS METTENSIS, R.H.F. 10, blz. 138.

(197) GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSII, M.G.S. 7, blz. 471.

(198) EX GENEALOGIA COMITUM FLANDRENSII, R.H.F. 11, blz. 389.

(199) GESTA GIULLIELMI DUCIS NORMANNORUM, R.H.F. 11, blz. 83.

(200) EX WILLELMI MALMESBURGENSIS, R.H.F. 11, blz. 179.

(201) CHRONICA ALBRICI TRIUM FONTIUM, M.G.S. 23, blz. 726.

(202) GESTA FRIDERICI, M.G.S. 20, blz. 388.

„a Rheno per Gual fluvium...."

(203) OTTONIS FRISINGENSIS CHRONICON, R.H.F. 11, blz. 260.

(204) HIST. DUCUM NORMANNIAE ET REGUM ANGLIAE, M.G.S. 26, blz. 705.

(205) DROSSAERS, W. Nassau Domeinraad I, reg. nrs 2147 en 2172.

* * *

KAARTEN (los inliggend)*

- I. Peutinger - kaart.
- II. Reconstructie naar Ptolemaeus.
- III. De wegen der Patavia.
- IV. Romeinse wegen in Noord-Frankrijk.
- V. Noord - West - Frankrijk.
- VI. Reconstructie naar Ptolemaeus.

* De kaarten zijn los bijgevoegd, zodat zij gemakkelijker naast de tekst te raadplegen zijn.

